Міністерство освіти і науки України
Чорноморський державний університет імені Петра Могили
Інститут історії України Національної академії наук України

Чорноморські літописи

Науковий журнал

Випуск 10, 2014

Миколаїв – 2014

Засновники видання:

Чорноморський державний університет імені Петра Могили

Інститут історії України Національної академії наук України

Видання засновано у 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 16236-4708Р видано Міністерством юстиції України від 20.01.2010 р.

Збірник друкується як фахове видання, затверджено постановою президії ВАК України від 31.05.2011 №1-05/5 (бюлетень № 7 від 2011 р.)

Адреса редколегії:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26
факс: (0512) 46-51-94

E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com
hboriak@i.com.ua

Головний редактор:

Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Редакційна колегія:

Боряк Геннадій Володимирович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України (м. Київ);
Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України (м. Київ);
Дрозд Роман – доктор історичних наук, професор, ректор Поморської академії (м. Слупськ, Польща).
Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);
Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв), ***заступник головного редактора***;
Стемпень Станіслав – кандидат історичних наук, директор Південно-Східного наукового інституту (м. Перемишль, Польща).
Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);
Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);
Сінкевич Ірина Юріївна – заступник начальника відділу використання інформації документів Державного архіву Херсонської області (м. Херсон), ***відповідальний секретар редколегії.***

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського державного університету імені Петра Могили від, протокол № 4 від 04.12.2014

рішенням вченої ради Інституту історії України Національної академії наук України від, протокол № 12 від 25,12,2014

Чорноморський літопис : Науковий журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. – Вип. 10. – 236 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем історії України та регіональної історії, історіографії історії України, історії історичної науки в Україні, розвитку української науки та освіти, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на науковий журнал «Чорноморський літопис» обов'язкове.

ISSN 2079-682X

© ЧДУ ім. Петра Могили, 2014
© Автори статей

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Баймурадова Айна (Ашгабат, Туркменістан)
Повстяні вироби та їх роль у побуті туркмен та інших тюркських народів ……7

Верховцева І. Г. (Ізмаїл, Одеська обл.)
Селянське самоврядування в Російській імперії
в умовах революції 1905-1907 рр.: приговорний рух ……..12

Кулікова Т. О. (Черкаси)
Значення об'єднань «Сільгосптехніка» у покращенні
матеріально-технічного забезпечення сільського господарства ……21

Кунецька О. О. (Умань, Черкаська обл.)
Світські і духовна влада першої половини XIX ст.: зіткнення в одній особистості ……28

Кухарчук О. С. (Мукачеве, Закарпатська обл.)
Еволюція виборчої системи України ……33

Мельник І. В. (Умань, Черкаська обл.)
Політика російського самодержавства щодо єврейського населення
наприкінці XVIII – XIX ст. ……40

Мокляк Я. (Краків, Республіка Польща)
Боротьба за український університет у Львові – італійський і південнослов'янський
контекст (1908-1914) ……..47

Сокирська В. В. (Умань, Черкаська обл.)
Створення та діяльність Повноважного Представництва УСРР
у справах господарського будівництва при уряді РСФРР ……..54

Устенко А. А. (Умань, Черкаська обл.)
Місце «колишніх людей» УСРР на радянському ринку праці
у післяреволюційний період ……..60

Шестопалов С. С. (Миколаїв)
Українсько-польське військове співробітництво ……66

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Вербицький В. А. (Миколаїв)
Діяльність херсонського товариства сприяння фізичному вихованню дітей
(кінець XIX – початок XX ст..)……73

Гетте Генрієтта (Кельн, Німеччина), **Молотков Г. С.** (Краснодар, Росія)
Міські швейцарські колонії на Півдні Російської імперії ……...81

Капітан Л. І. (Мукачеве, Закарпатська обл.)
Пристосування: спроби Римо-католицької церкви Закарпаття вижити ……87

Кучеренко А. А. (Миколаїв)
Українське питання за часів намісника Галичини В. Коритовського ……95

Прокоп Ю. В. (Одеса)
Роль євреїв-іноземців у розвитку світської освіти євреїв Херсонської губернії у XIX ст. …100

Шарін О. В. (Миколаїв)
Науково-дослідні та проектні бюро південноукраїнського регіону в 60-х рр..XX ст……107

ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Водотика С. Г., Савенок Л. А. (Херсон)
Сучасні візії причин появи магдебурзького права в Україні ……113

Главенчук А. В., **Грицюта О. О.** (Одеса), **Піструіл І. В.** (Миколаїв)
Археологічні дослідження пам'яток кам'яного віку біля с. Анетівка (2008-2014 рр.) ……119

Лісовська О. В. (Умань, Черкаська обл.)
Джерельна база дослідження матеріально-технічного забезпечення
українського села у 60-80-ті роки XX століття ……..125

Маслак В. І. (Кременчук, Полтавська обл.)
Турецький протекторат як спосіб зміцнення Гетьманщини:
новітні концепції в польській та російській історіографії ……130

Ткачук А. І. (Херсон)
Постать Богдана Хмельницького в творчому доробку Людвіга Кубалі ……137

Фицик І. Д. (Київ**)**
Мемуари польської шляхти як джерела з історії Правобережної України
другої половини XVIII – першої половини XIX століття ……142

Шабашов А. В. (Одеса)
Основні особливості системи термінів спорідненості кримських татар ……150

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

Бернар Н. Г. (Київ)
Історія виноградарства як науки:
від Нікітського ботанічного саду до Інституту «Магарач» ……..158

Бурім Д. В. (Київ)
Наукова діяльність Українського академічного товариства
при Українському науковому інституті в Берліні у 1928-1932 рр. ……..169

Мітковська Т. С. (Миколаїв)
Гідрографічні дослідження у Північному Причорномор'ї
у другій половині XIX – на початку XX ст. ……191

ХРОНІКА, ПОВІДОМЛЕННЯ, РЕЦЕНЗІЇ

Сінкевич Є. Г. (Миколаїв)
Рецензія книжки Я. Мокляка: *Hałyczyna contra Galicja. Ukraińskie szkolnictwo średnie i wyższe w debatach Sejmu Krajowego galicyjskiego 1907-1914……198*

Сінкевич Є. Г. (Миколаїв)
Чи можлива спроба номер шість? ……200

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 391:745.522(575.43)«XIX – XX»

Баймурадова Айна,
Інститут археології та етнографії
Академії наук Туркменістану, м. Ашгабат, Туркменістан

ПОВСТЯНІ ВИРОБИ ТА ЇХ РОЛЬ У ПОБУТІ ТУРКМЕН ТА ІНШИХ ТЮРКСЬКИХ НАРОДІВ

У всі епохи історії повстяні вироби широко використовувалися в господарстві і побуті туркмен та інших тюркських народів, у тому числі тих, що мешкали (хазари, печеніги, торки, половці, монголо-татари, ногайці тощо) або й досі мешкають на теренах України, зокрема – кримських татар. Їх різноманітність і висока якість свідчать про глибокі коріння і розвій цього ремесла.

Метою статті є дослідити значення і роль деяких повстяних виробів у побуті туркмен. Повстяні килими, завіси, одяг, плащі, пітники, чепраки, молитовники, покриви для юрти та ін. вироби робилися за допомогою особливої техніки валяння, і кожна з них була призначена для певної мети. Дослідження кожного виробу допомагає глибше зрозуміти духовні і побутові цінності туркменського та інших тюркських народів.

Ключові слова: *повсть, кошма, кошмоваляння, молитовник, головні убори з повсті, одяг з повсті.*

Баймурадова А.,
Институт археологии и этнографии
Академии наук Туркменистана, г. Ашхабад, Туркменистан

ВОЙЛОЧНЫЕ ИЗДЕЛИЯ И ИХ РОЛЬ В БЫТУ ТУРКМЕН И ДРУГИХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Во все эпохи истории войлочные изделия широко использовались в хозяйстве и быту туркмен и других тюркских народов, в том числе и тех, которые проживали на территории Украины: хазары, печенеги, торки, половцы, монголо-татары, ногайцы и другие, либо проживают до сих пор, в том числе – крымских татар. Их разнообразие и высокое качество свидетельствуют о древности и высокоразвитости этого ремесла.

Целью статьи является исследовать значение и роль некоторых войлочных изделий в быту туркмен. Войлочные ковры, занавесы, одежды, плащи, потники, чепраки, молитвенники, покровы для юрты и др. изделия изготовлялись с помощью особой техники валяния, и каждая из них была предназначена для особой цели. Исследование каждого изделия помогает глубже понять духовные и бытовые ценности туркменского народа.

Ключевые слова: *войлок, кошма, кошмоваляние, молитвенник, головные уборы из войлока, одежда из войлока.*

Baymuradova A.,
Institute of Archaeology and Ethnography
Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan

FELT PRODUCTS AND THEIR PLACE IN HOUSEHOLD OF TURKMEN AND OTHER TURKIC PEOPLES

The felt making art takes its beginning from ancient times. Particularly, the national felt products took the first place in the economy and life of our ancestors. Our Native land was famous with its felt products from early times.

In this article we investigate some kinds of felt products and their role in life of the Turkmen people. These products are an original source in studying ethnography of our nation.

S. M. Dudin in his book «Carpet products of Central Asia» marked: «On distribution degree the first place undoubtedly belongs to felt carpets and other products from this a material in the household of nomads of Central Asia; the second – to products from pileless fabrics, and only the third place – to carpet products with pile».

Felt-clothes were used as the dwelling furniture, on an external covering of yurts, on horse-cloths. Authors of XIX century mark the high development of the felting manufacture in all corners of

Turkmenistan, their excellent quality. Felt products were produced depending on the appointment: figured, white, grey, black etc. Ornamented felt-clothes were used for the floor of the dwelling.

In the eighties of XIX century some families produced 100 and more felt in a year for wholesale in Merv. For what they bought up wool and employed tens of working women. Felt products, in particular, horse-cloths, were taken out in Astrabad and other areas of Iran. K. Bode noticed that, Turkmen women are able to use wool on thousand ways.

Under the direction of V. I. Sarianidi, archaeologists found pieces of the white felt in a small temple on the northern part of Gonur. Apparently floors of the main premise of the imperial sanctuary was covered by snow-white felt, majestic going on which, the governor of Margiana and his approximates uplifted the prayers to gods in this sacred premise. These archaeological finds testify that felt already was widely used 4-5 thousand years ago in territory of Turkmenistan.

Felt products are very various, and each of them takes a special place in economic and spiritual life of the Turkmen people.

The history of felting, felt products, traditions connected with receptions of manufacturing and felt dressing, dynamical development of technologies, expansion of scopes of application, tendencies to fine arts – all these problems are the distinctive source in the studying ethnography of our nation, and they are worthy in deep studying from the scientific point of view.

Keywords: *felt, felt making art, felt patterns, felt carpets, felt skull-caps and dresses, prayer.*

Туркменістан здавна славився своїми повстяними виробами. Мистецтво кошмоваляння у туркмен бере свій початок з прадавніх часів. По мірі поширення перше місце в матеріальній культурі наших предків, безперечно, належить повстяним виробам.

С. Дудин у своїй книзі «Килимові вироби Середньої Азії» відмічає: «*По мірі поширення перше місце в ужитку кочівників Середньої Азії безперечно належить повстяним килимам і іншим виробам з того ж матеріалу; друге – виробам з безворсих тканин, і тільки третє місце – килимовим виробам з ворсом*» [10, с. 78].

Повсть вживалася для убрання житла, на зовнішнє покриття юрт, на попони тощо. Автори XIX ст. відмічають високий розвиток виробництва кошм у всіх куточках Туркменії, їх відмінну якість. Повстяні вироби виготовлялися залежно від свого призначення: візерунчасті, білі, сірі, чорні та інші. Візерунчасті кошми йшли на підлогу житла.

У 80-х роках XIX ст. деякі господарства виготовляли в рік до 100 і більше кошм для оптового продажу в Мерві, для чого скуповували шерсть і наймали десятки робітниць. Повстяні вироби, зокрема попони, вивозилися в Астрабад та інші області Ірану. К. Боде відмічав, що жінки – туркменки «*уміють вживати шерсть на тисячу ладів*» [1, с. 229].

Це ремесло спрадавна було поширене на території нашої країни. На Алтаї в Пазирикському кургані разом з килимом були знайдені шматки повсті, цей факт свідчить про те, що кошма, як і килим, має багатовікову історію. С. Руденко відмічає, що знайдена в п'ятому Пазирикському кургані повсть розміром 4,5×6,5 м., дає уявлення про розміри скіфських жител. Там усі житла в основному були покриті повстю [17, с. 22].

Під керівництвом В. Саріаніді археологи в північній частині давнього поселення Ґонур-тепе в невеликому храмі знайшли шматки білої кошми. «*Мабуть поли головного приміщення «царського святилища» – залу з кіоском – були вистелені білосніжною повстю, велично ступаючи по якій, правитель Маргіани і наближені до нього возносили свої молитви богам в цьому священному приміщенні*» [11, с. 30]. Ці археологічні знахідки свідчать про те, що повсть уже 4-5 тисяч років тому широко використовувався на території Туркменістану [18].

Історики відмічають, що у X ст. наші предки покривали повстю свої юрти, скрині, з повсті виготовляли килими, плащі, головні убори, а також попони, пітники для коней та інші вироби [15, с. 53]. Арабський географ аль-Якубі підкреслює: «*Вони* (огузи) *наймайстерніший народ у виготовленні повсті, і тому з нього їх одяг*» [15, с. 52].

Як ми відмічали, повсть не лише використовувалася як постілка, а з неї виготовляли одяг, головні убори. У саків і парфіянців були головні убори з м'якої повсті. Це підтверджують статуетки, знайдені в Мерву, малюнки на золотих пластинках з Амудар'їнського скарбу, малюнки на срібному посуді і на кушанських

монетах. У I ст. до н. е. м'які повстяні шапки були широко поширені в Середній Азії [16, с. 334].

Перші головні убори для захисту голови були виготовлені з повсті, шкіри і шерсті. Учені вважають, що перші залізні шоломи беруть свій початок від конусоподібних повстяних папах саків – корінних жителів Середньої Азії [7, с. 333].

Можна побачити двошаровий повстяний головний убір на голові статуї із старої Нісси [16, с. 361]. М. Массон і Г. Пуґаченкова відмічають, що на реверсі парфянських монет зображений Арсак у військовому одязі й у нього на голові конусоподібна повстяна шапка [14, с. 166].

Під залізний шолом одягали повстяну тюбетейку. Тюбетейка якоюсь мірою захищала голову від ударів [7, с. 41]. Пізніше високі повстяні шапки були поширені у таких тюркських народів, як гуни, давні тюрки, огузи. Такі головні убори можна побачити у жителів Болдумсазського етрапу. Його називають «*сайкєллє*», що означає «*голова сака*» [7, с. 91]. П. Лессар також писав, що головний убір жінок Пендинського оазису складається з високої повстяної шапки, обмотаній посередині матерією [13, с. 46]. І зараз ремісники роблять дно туркменської папахи з білої повсті [2, с. 20].

Біла повсть має особливе значення в житті туркмен. У народів Середньої Азії існує повір'я, що білий світ – знак чистоти, величі і щастя, звідси виникає особливе відношення до повсті білого кольору; вона може бути предметом культових обрядів, може, маючи особливу значущість і цінність у суспільстві, стати статусною річчю, що визначає соціальне положення власника.

Біла кошма була головним атрибутом на церемонії «*підняття хана*». У тюркських народів (у деяких з них аж до XX ст.) проголошення ханів здійснювалося по старовинному звичаю, який полягав у наступному: обраного саджали на білу кошму, тричі піднімали її за кінці, проголошуючи: «*Хан! Хан! Хан!*» [12, с. 54]

У державі тюрків-тугю, при посаджані государя на престол, найближчі важливі сановники саджали його на повсть, і за сонцем кругом обносили дев'ять разів. Кожного разу при цьому чиновники робили уклін перед ним. Після закінчення поклоніння саджали його на верхового коня, туго стягували йому горло шовковою тканиною, потім ослабивши тканину, негайно, запитували: скільки років він може бути ханом? [4, с. 229] Такий же обряд існував і в Хазарському каганаті [19, с. 319].

Обряд підняття хана зазвичай здійснювався на пагорбі. Наприклад, проголошення царської влади Надір-шаха було здійснено таким чином в Муґанському степу в Азербайджані. У багатьох тюркських народів (башкир, казахів, киргизів, узбеків та ін.) в усі епохи їх історії здійснювався обряд підняття хана на білій повсті. У 1756 р. бухарське духовенство, за участю сейїдів, казиїв і ходжей, проголосило ханом Мухаммед-Рахима, шляхом вознесіння його на білій кошмі [3, с. 106-107].

У матеріалах Армінія Вамбері є свідчення про те, що в Кокандському ханстві, при посаджені на престол, хана також возносили на білій повсті, а він при цьому був повинен пускати стріли в усі чотири сторони світу [5, с. 276].

«*У Казахському ханстві після того, як визначали майбутнього хана, на п'ятницю призначався ритуал «підняття хана» (хан көтеру). На верхівці пагорба застилали білу кошму. Дві шановані людини саджали на неї хана обличчям у бік Мекки. Потім, четверо з числа найбільш шанованих султанів, беїв, баїв і батирів три рази піднімали хана на кошмі над головою. Хан оголошувався офіційно обраним. За цим, слідувало поздоровлення хана і повторне його підняття над головою вже соратниками, претендентами і аксакалами*» [21].

Учені вважають, що цей обряд має зв'язок з культом Тенґрі і Сонця у хуннів і ґьок-тюрків, і під час ініціації обов'язково виконувався цей особливий ритуал. Підняття хана на білій кошмі і дев'ять разів обнесення його за сонцем означала його перехід з одного світу в інший і підвищення до рівня Тенґрі. Біла повсть в ритуальному заході виступала найважливішим атрибутом [20, с. 90].

Враховуючи загально-тюркський характер цього обряду можна з впевненістю стверджувати, що він існував і на теренах сучасної України, в ранньодержавних, або державних утвореннях таких народів, як гуни, хазари, печеніги, торки, половці, монголо-татари (Золота Орда), ногайці.

А його поширеність у кримських татар зафіксована у відомих наративних джерелах. Зокрема, відомо, що «*Для обрання хана беї чотирьох найзнатніших кримських родів (аргин, кипчак, ширин і барин) збиралися на курултай, де приймали рішення про кандидатуру. Новообраного хана піднімали на білому повстяному полотнищі, читали над ним мусульманські молитви, а потім урочисто саджали на престол*» [21].

У казахів існувало повір'я, що дівчина, виходячи заміж, переходить межі світів. На етапі перед-весільних церемоній за декілька днів до від'їзду у будинок жениха, наречена ходила до своїх родичів прощатися. На цю церемонію наречену носили на білій кошмі. Жениха в аул нареченої також приносили на білій повсті [20, с. 90].

У деяких велаятах нашої країни на урочистості «*пигамбер тойи*» (урочистість, що проводиться по досягненню людиною віку пророка Мухаммеда) для старця на підвищенні розставляли нову юрту. З початком урочистості його близькі родичі, усадивши його на білу кошму, приносили до гостей [22]. Це дійство було одним з видів ініціації.

Ритуально значимий виріб – молитовник також виготовляється з білої вовни. Перш ніж користуватися молитовним килимком – намазликом, на якому здійснюється молитва, необхідно мати чітке представлення про його призначення. По-перше, при виробництві намазликов надзвичайно важливе дотримання чистоти: неприпустимо використання неякісної і зіпсованої вовни. Окрім цього, для виготовлення намазлика береться вовна тільки білого кольору, окрім тієї, що використовується для створення візерунків. І, найважливіше, необхідно, щоб вовна, за допомогою якої складений візерунок, не містила навіть мінімального вкраплення верблюжої шерсті. Важливе значення також має і те, хто наносить візерунок на намазлик: жінка, якій довіряють подібну роботу, так само як і її асистенти, обов'язково має бути правовірною і відрізнятися чесністю і добропорядністю. Після того, як намазлик готовий, з ним необхідно вчинити обряд очищення – «халалламак», тобто ритуального обмивання килимка освяченою водою [8, с. 101]. У деяких етрапах Марийського велаяту готовий молитовник очищався проточною водою, а потім здійснювався обряд обмивання за допомогою семи глеків води [23].

Користуючись намазликом, необхідно дотримуватися певної регламентації. Так, наприклад, його слід розстилати тільки в чистому місці, а коли він сильно зношується, його необхідно знищити вогнем [8, с. 103].

Білими кошмами покривали нову юрту, причому така повсть була покрита візерунками у вигляді квітів. Вони використовувалися також на виготовлення верхніх попон для коней. Молитовники і кошма для старійшини сім'ї теж виготовлялися з білої вовни [1, с. 229].

У усі епохи історії кінь був самим кращим і незамінним другом для туркменського джигіта. Його укривали від холоду і спеки за допомогою декількох чепраків з повсті, дуже розкішно прибирали сідла. Використовувалися пітники, попони, чепраки, кінські сорочки та ін. Кожен з них був виготовлений для особливої мети. Якщо попони були святковим убранням, то пітники і чепраки служили як одяг, що зберігає від холоду і жари. А візерунки на них оберігали коня від лихого ока [6, с. 58; 9, с. 60].

Повстяні вироби дуже різноманітні, і кожен з них має особливе місце і функцію в господарському і духовному житті туркмен. Безумовно, вони були також широко притаманні тим історичним та сучасним тюркським народам, що мешкали або мешкають на теренах України. Останнє питання потребує подальшого вивчення з використанням наявних археологічних, наративних, зображувальних джерел.

Сама історія кошмоваляння, повстяні вироби, традиції, пов'язані з прийомами виготовлення і декорування повсті, динамічний розвиток технологій, розширення сфер застосування, тенденції до художньої виразності – усі ці моменти є важливим джерелом для етнографії туркменського та інших тюркських народів, і вимагають глибокого вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аннанепесов М. Хозяйство туркмен в XVIII – XIX вв. / М. Аннанепесов. – Ашхабад, 1972.
2. Байриева А. Обыкновенное чудо – солнечные кошмы / А. Байриева // Возрождение. – 2004. – № 7.
3. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана / В. В. Бартольд. – Л., 1927.
4. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Н. Я. Бичурин. – Т. 1. – М.-Л., 1950.
5. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии / А. Вамбери. – М., 2003.
6. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Описание поездки из Тегерана через Туркменскую степь по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, совершенной в 1863 году / А. Вамбери. – СПб., 1865.
7. Гундогдыев О. Рыцари Азии / О. Гундогдыев. – Ашхабад, 2011.
8. Горзинска М. Скромный посланец минувших веков / М. Горзинска // Мирас. – 2007. – № 2.
9. Гродеков Н. И. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-1881 гг. / Н. И. Гродеков. – Т. 1. – СПб., 1883.
10. Дудин С. М. Ковровые изделия Средней Азии / С. М. Дудин. – б/м., 1926.
11. Dubowa N. Marguşlylaryň matalary we egin-eşikleri / N. Dubowa // Türkmen halysy – günsaýyn ösýän Watanymyzyň gözellik nusgasy. Nutuklaryň gysgaça beýany. – Aşgabat, 2008.
12. Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул-Гази хана хивинского / А. Н. Кононов. – М.-Л., 1958.
13. Лессар П. М. Юго-западная Туркмения (земли сарыков и салоров) / П. М. Лессар. – СПб., 1885.
14. Массон М. Е. Парфянские ритоны Нисы / М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова // ЮТАКЭ. – Т. 4. – Ашхабад, 1959.
15. Мошкова В. Г. Очерки по истории Туркмении VIII – XIX вв. / В. Г. Мошкова, А. Н. Насонов, А. Е. Якубовский. – Ашхабад, 1945.
16. Ремпель Л. И. Терракота Мерва и глиняные статуи Нисы / Л. И. Ремпель // ЮТАКЭ. – Т. 1. – Ашхабад, 1949.
17. Руденко С. И. Древнейшие в мире художественные ткани / С. И. Руденко. – М., 1968.
18. Sarianidi W. I. Türkmen halyçylygy ozal çak edilişinden-de gadymydyr / W. I. Sarianidi // Türkmenistan. – 2003. – 29.05.
19. Толстов С. П. Древний Хорезм / С. П. Толстов. – М., 1948.
20. Уарзиати В. С. Символы и знаки великой степи (история культуры древних номадов) / В. С. Уарзиати, А. А. Галиев. – Алматы, 2006.
21. Хан (титул). Інтернет ресурс. Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%
22. Польові записи автора: Ґулмірадова Ґурбанґуль, 1963 р. народж., Лєбапський велаят, Ґарабєкєвульский район, ґенешлік Акґала, колгосп Лєбап, вул. Ґуртґєльдиєв, буд. 7.
23. Польові записи автора: Арсариєва Оґулґєрєк, 1928 р. народж., Марийський велаят, Таґтабазарський район, колгосп Узумчілік.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.; ***Шабашов А. В.***, к.і.н., доц.

© Баймурадова А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 07.11.2014

УДК 94(47).08«1905/1907»

Верховцева І. Г.,
к.і.н., доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет,
м. Ізмаїл, Одеська обл., Україна

СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 рр.: ПРИГОВОРНИЙ РУХ

В умовах російської революції 1905-1907 рр. сільські і волосні сходи у масовому порядку приймали приговори, якими звертались до центральних управлінських установ, представників вищої бюрократії, I та II Державних Дум і в яких висловлювались щодо необхідності наділення селян землею, а також реформування управління країною, у тому числі – місцевого самоврядування. На думку автора, це свідчило про початок нового етапу діяльності установ станового селянського самоврядування в Росії – етапу їх політизації.

Ключові слова: *революція 1905-1907 рр., селянське самоврядування, приговорний рух, волосний схід, сільський схід.*

Верховцева И. Г.
Измаильский государственный гуманитарный университет,
г. Измаил, Одесская обл., Украина

КРЕСТЬЯНСКОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В УСЛОВИЯХ РЕВОЛЮЦИИ 1905-1907 гг.: ПРИГОВОРНОЕ ДВИЖЕНИЕ

В условиях российской революции 1905-1907 гг. сельские и волостные сходы в массовом порядке принимали приговоры, которыми обращались к центральным управленческим структурам, представителям высшей бюрократии, I и II Государственным Думам и в которых высказывались о необходимости наделения крестьян землей, а также реформирования управления страной, в том числе – местного самоуправления. По мнению автора, это свидетельствовало о начале нового этапа в деятельности сословного крестьянского самоуправления в России – этапа его политизации.

Ключевые слова: *революция 1905-1907 гг., крестьянское самоуправление, приговорное движение, волостной сход, сельский сход.*

Verkhovtseva Iryna
Izmail State University for Humanities,
Izmail, Odesa oblast, Ukraine

PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE CONDITIONS OF THE REVOLUTION OF 1905-1907: THE MOVEMENT OF SENTENCE

In the conditions of the revolution of 1905-1907 volost and village assemblies en masse adopted sentences and orders, which were addressed to the central management structures, representatives of the higher bureaucracy, and to the I and II State Dumas. In these sentences and orders volost and village assemblies expressed the need for giving the land to the peasants, as well as reforming the governance of the country. As the documents show, such decisions of the assemblies were adopted and registered in compliance of all necessary requirements, lodged to the drafting of such documents in legislative rules with the exception of substantive issues on which sentences had taken: volost and village assemblies could not accept appeal to the authorities with a proposal to change the existing regime. Very often peasant self-government was pointed as one of the things which caused dissatisfaction among the peasants and which proposed to reform on the principles of all classes, electivity and "justice". This, according to the author, indicated about numerous facts of illegal activities of the bodies of class peasant self-government in the country at the beginning of the XXth century. In a certain number of sentences there were fragments which were identical to one another and containing the requirements of a wide participation of the peasant masses in the management of their areas, and also the elimination of class restrictions in local government. It does mean that peasants felt the agitation impact by the certain political force, committed for radical change in the governance of the country. These conclusions correlate with the data about wide propagandistic activity of liberal and socialist parties in the village in

the conditions of the revolution. Particularly aggressive activity was launched by the Party of Socialist Revolutionaries, and the establishment of several "peasant republics" in the country in 1905 was the certain result of its work. Chiefs of volost (volostnoy starshinas) and chiefs of villages (village starostas) as officials of class peasant self-government participated in the organization of "peasant republics". The author concludes that the movement of sentence in the conditions of the revolution of 1905-1907 shows the beginning of politicization in the activities of class peasant self-government in Russia.

Keywords: *the revolution of 1905-1907, peasant self-government, the movement of sentence, volost assembly, village assembly.*

Вдосконалення місцевого самоврядування у будь-якій країні передусім пов'язане з вивченням історичного досвіду у цій сфері. Для сучасних держав Східної Європи, що утворилися в XX ст. на уламках імперії Романових, вивчення означеного досвіду означає, крім іншого, дослідження історії впровадженого реформою 1861 р. станового самоврядування селян, яке «батьками» селянської реформи розглядалося у якості початкової сходинки в залученні у майбутньому народу до управління своїми місцевостями.

Важливим у цьому контексті уявляється висвітлення тієї сторінки історії функціонування селянського самоврядування, що припала на революційні 1905-1907 рр., адже перша російська революція початку XX ст. стала проявом системної кризи, що охопила одну шосту земного суходолу. В умовах революції на тлі протестних виступів сільські і волосні сходи масово приймали приговори, якими звертались до центральних установ, урядовців, I і II Державних Дум і в яких висловлювались з питань, непередбачених компетенцією селянських установ: про необхідність наділення селян землею, реформування управління країною та системи оподаткування, скасування станових обмежень щодо селянства тощо. Це явище в науковій літературі отримало назву «приговорний рух» і викликало зацікавленість істориків. У дореволюційну добу цей рух вивчали А. Васильєв [1], П. Маслов [2], Б. Веселовський [3] та інші. Серед праць радянських дослідників, присвячених історії цього явища [4-9], слід виокремити дисертаційну роботу В. Михайлової [7]: у ній на матеріалах українських губерній висвітлено окремі аспекти діяльності низової (сільської) ланки станового самоврядування селян революційними роками. Активна розробка проблеми відбувається останніми десятиліттями. Серед знакових праць, що свідчать про це, варто назвати розвідки низки науковців: вітчизняного вченого Р. Топки [10] та закордонних, зокрема, російських дослідників Л. Сенчакової [11], П. Кабитова [12], О. Сухової [13], І. Сулоєва, А. Бєлова [14], О. Кажанова [15], В. Безгіна [16], а також британського історика Т. Шаніна [17]. При цьому у більшості праць сучасних авторів об'єктом дослідження виступає селянство як суспільний стан або як соціальна чи соціокультурна спільнота. Вирізняється в цьому ряду робота Р. Топки, який вивчав «приговорну» діяльність селянських установ самоврядування у 1905-1907 рр., проте географічні рамки його розвідки обмежені українськими губерніями, а наукове завдання, що висував автор, передбачало розгляд проблеми лише у методологічно-джерелознавчому аспекті. Загалом слід констатувати: вивченню історії приговорного руху 1905-1907 рр. у контексті розвитку селянського самоврядування революційної доби належної уваги досі не приділено. Відповідно це питання висувається на порядок денний історичних досліджень, чим, власне, і обумовлений вибір теми даної статті. Не прагнучи усебічного висвітлення проблеми, спробуємо схарактеризувати «приговорну» діяльність установ станового самоврядування селян вказаними часами у Російській імперії і довести, що це явище свідчить про початок особливого етапу розвитку установ станового самоврядування селян – етапу їх політизації. Джерельну базу статті складає низка опублікованих документів з історії селянства у 1905-1907 рр. [18-22]. Ці документи є складовою величезного корпусу справочинної документації сільських і волосних сходів, що зберігаються у фондах центральних та регіональних архівів Росії, України, Білорусі тощо або були опубліковані у пресі початку XX ст.

Ліквідувавши у 1861 р. кріпацтво і висунувши в якості завдань реформаторської діяльності наділення селян землею, підвищення ефективності аграрного виробництва, запровадженням станового самоврядування селян «батьки» реформи наважились на доволі радикальний крок: до системи управління країною було долучено «селянську» ланку. Остання на етапі вироблення реформи сприймалась її творцями як тимчасова, така, що мала виконати роль своєрідної школи самоврядування для народу і, зазнавши у майбутньому певних трансформацій, інтегруватись до оновленого на принципах всестановості, виборності та самоврядування управління імперією. У такий спосіб реформатори намагались поєднати в одному потоці модернізації і заходи, спрямовані на інтенсифікацію аграрного господарства Росії, і заходи, покликані змінити управління країною, і заходи з інтеграції селян до її соціально-політичного життя. Останнє, у свою чергу, передбачало скасування станових обмежень щодо них та надання їм можливості самостійно господарювати у своїх територіально-адміністративних утвореннях. Дослідники відзначають: залучення до селянського самоврядування в якості його низового «ярусу» сільської громади – сільського «миру» по суті означало узаконення селянської общини і традиційного общинного самоврядування, які сотні років до того існували й історичні форми яких у ході реалізації вказаної реформи стали легітимним джерелом влади в селі [23, с. 7]. В умовах буржуазно-демократичних реформ 1860-1870-х рр. реалізація подібних планів була пов'язана з необхідністю вирішення цілого корпусу інших завдань: від підвищення грамотності й загальної культури народу до здатності російського політичного істеблішменту самому позбавитись стереотипів станового мислення і перейти на позиції співпраці з масами, з селянством у справі розбудови нової Росії [24, с. 175-176]. Зрозуміло, що процеси економічної і соціально-політичної модернізації імперії Романових перетворились на історичну драму, яка розгорталась у часі. По мірі цього змінювались знакові постаті, що уособлювали її основні ідеї, саме бачення майбутнього держави, у тому числі – її аграрного ладу, відповідно оновлювались підходи до вирішення надважливих завдань, пов'язаних з модернізацією економічного і соціально-політичного «тіла» країни [25, с. 7]. На зламі 1850-1860-х рр., коли окреслювались конфігурації цього «тіла», серед різних думок і підходів перевага була на боці слов'янофілів. Вони відстоювали перспективу самобутнього шляху розвитку Росії, уособленням останнього чималою мірою був селянський «мир» (селянська община). Через чотири десятиліття по тому, переживши царевбивство 1881 р., відродивши традиції дворянського «попечительства» над селянами, правляча еліта країни, яку роздирали суперечки в дискусіях про майбутнє реформ і яка усвідомлювала необхідність їх продовження, скоріше діяла ситуативно, зволікаючи з вирішенням нагальних проблем і нервово реагуючи на атаки, що слідували з таборів лібералів і соціалістів [17, с. 64; 26, с. 292-295]. Представники двох останніх політичних угруповань виступали за невідкладне вирішення земельного питання і демократизацію управління країною, близько 90 % населення якої становило селянство. Однак на зламі XIX – XX ст. втрутилась, у буквальному сенсі, «голодна дійсність»: не встигла країна оговтатись від голоду 1891 р., як послідувало його повторення в 1898 р., після чого в умовах економічної кризи початку XX ст. сталися неврожаї 1901-1902 рр. [13, с. 59]. У 1902-1904 рр. країну охопили селянські бунти, вони супроводжувались підпалами панських маєтків, самочинними розділами поміщицької землі, насиллям, кровавими розправами з дворянами та місцевими чиновниками. Після розстрілу 9 січня 1905 р. демонстрації, яка йшла з петицією до самодержця, на тлі політичних протестів, що послідували за нею, 18 лютого 1905 р. Микола II видав указ, яким усім підданим було «дозволено» звертатись до монарха з питань державного улаштування, народного добробуту. Улітку видається закон про вибори до Державної Думи з законодорадчими повноваженнями, але нова хвиля протестів змусила царат 17 жовтня того року видати маніфест, яким оголошувались демократичні свободи (у тому числі слова, зборів) та про початок в найближчому часі виборів до Державної Думи

(остання «отримала» законодавчі права). Таким чином, низкою своїх нормативних актів царат в 1905 р. дав імпульс активізації петиційної діяльності установ самоврядування (земських, селянських). Волосні й сільські селянські установи у ході петиційної компанії звертались до центральних урядових структур, високопосадовців, пізніше – до I і II Державних Дум, депутатів, яких населення делегувало до першого у XX ст. російського парламенту. За своєю структурою рішення-приговори сходів відповідали структурі справочинної документації установ селянського самоврядування: на початку та в кінці приговору прописувалися формальні клаузули, у початковій вказувалась кількість тих, хто прибув на схід, а також чи відповідала ця кількість вимогам «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (далі – «Загальне положення») 1861 р., що, у свою чергу, надавало сходу право приймати «законне» рішення. У кінці документу ставилися печатки старост, якщо це був сільський схід, старост і старшин, якщо йшлося про волосний схід. Обов'язково, як і на приговорах дореволюційних часів, ставились підписи усіх, хто брав участь у сході. Таким чином, процес прийняття селянами приговорів, по суті, перебував у рамках основних вимог законодателя пореформеної доби, за виключенням самої сутності питань, з яких приймались приговори: сходам «дозволялось» розглядати доволі вузьке коло питань, передусім, господарського характеру тощо, тому прийняття приговорів з питань, що не входили до компетенції селянських установ, само по собі вже було явищем революційним.

«Приговорна» діяльність установ селянського самоврядування здійснювалась на тлі селянських протестних акцій. Дослідники відзначають організований характер останніх у 1905 р. [17, с. 158] і пов'язують це з агітацією, що велась на селі опозиційними силами, передусім – представниками партії соціалістів-революціонерів (есерів) [15, с. 125; 27, с. 82-83; 28, с. 41], хоча чималі зусилля у цьому доклали й інші політичні угруповання, зокрема, кадети та соціал-демократи [10; 14, с. 60]. Наприкінці липня – на початку серпня 1905 р. з ініціативи есерів постав Всеросійський селянський союз, його 1 415 осередків утворились в 111 волостях та 359 сілах 38-ми губерній Росії [12, с. 75]. Це активізувало приговорний рух [7, с. 54]. У ході пропагандистської роботи соціалісти охопили агітацією і представників установ селянського самоврядування – сільських старост, волосних старшин, членів волосних правлінь, а також найманих працівників – волосних писарів [12, с. 63-81; 15, с. 128; 29, с. 135-136]. У деяких місцевостях діяльність соціалістів була на стільки ефективною, що відгуком на неї стало утворення в 1905 р. кількох «селянських республік»: у селах Марково Волоколамського повіту Московської губернії, Старий Буян та Царьовщина поблизу Самари, Великі Сорочинці на Полтавщині, Пески на Воронежчині, у прибалтійському Руєні і Сумському повіті на Харківщині. Також в історії залишились свідоцтва про Гурійську республіку у Грузії та Новінську волосну раду у Тверській губернії. Були випадки, коли організаторами і керівниками новоявлених селянських квазидержав ставали, по суті, офіційні особи станового селянського самоврядування, організованого на базі «Загального положення» 1861 р. [12, с. 73-81; 30, с. 5, 25].

Серед протестних акцій цими часами спостерігались і спроби переобрати тих членів волосних правлінь, волосних суддів, чия діяльність попередніми роками характеризувалась зловживаннями, порушеннями законодавчих норм при відправленні установами селянського самоврядування своїх функцій [12, с. 82-83; 20, с. 36-216; 22, с. 18]. Болючими питаннями для селянського самоврядування тими часами, приміром, були перевищення владних повноважень при зборі податків і покаранні односельців; підлоги документів; надмірне «услужіння» голів селянських установ місцевим чиновникам, зокрема – земським начальникам; підкупи селян-виборщиків; розкрадання «мирських» грошей; тиск на учасників сільських й волосних сходів з метою примусити їх прийняти приговори-рішення в інтересах членів волосних правлінь або заможних односельців, приміром, про підвищення платні волосному старшині, передачу в оренду за мізерні кошти громадської власності тощо [18, с. 27-29; 31, с. 15]. У Тверській губернії селяни на сході зазначали: «*Мы требуем… немедленно освободить*

волостное правление от административного попечения, пользующегося дисциплинарной властью, и сделать оное ответственным исключительно перед законом». У Калузькій губернії в одному з приговорів вказувалось: «*Самый хороший человек, намеченный от всего общества, не проходит по случаю того, что земский начальник утверждает на должность того, кто ему понравился, а не того, кто действительно хорош*» [21]. До незапланованих переобрань голів селянських установ вдалися, зокрема, усі сільські й волосні сходи Псковщини, сходи багатьох волостей Владимирської, Орловської, Рязанської, Самарської, Саратовської, Тверської, Чорноморської, Ярославської губерній, а також Ставропілля [12, с. 82-83]. Свідченням політизації діяльності установ селянського самоврядування революційними роками стала і низка випадків, коли деякі сільські й волосні очільники установ самоврядування самі виступали в якості поєднувальної ланки між селянським загалом та політичними «кураторами». Іноді старости і старшини входили до складу створених соціалістами «братств», «п'ятірок» [29, с. 135-136]. Серед селянських приговорів 1905-1907 рр. було чимало таких, текст яких дублював певний шаблон, ймовірно, наданий селянам політичними «радниками». Приміром, це спостерігається у наступних приговорах, прийнятих з грудня 1905 до березня 1907 р.: мешканців села Пертово Владимирської губернії [20, с. 139], мешканців Ливенського повіту Орловської губернії [20, с. 351], а також Нерпівського [20, с. 148] й Мармишовського [20, с. 274] волосних сходів відповідно Костромської та Курської губерній. У цих зверненнях селян по суті йдеться про необхідність встановлення законності в діяльності установ селянського самоврядування, про зменшення жалування волосним старшинам, зниження або взагалі скасування мирських платежів, які спрямовувались, зокрема, й на утримання установ самоврядування в селі. Особливо часто в селянських приговорах, немов заклинання, повторюються фрази: «*волосне управління нехай буде змінено*» [20, с. 139]; «*населення волості має користуватись повною свободою у виборі посадових осіб… і веденні своїх громадських справ*» [20, с. 116]. Інколи селяни писали конкретно: «*Замість теперішнього волосного управління, яке залежить від земського начальника, улаштувати управління, яке б залежало від нас, селян, не на папері, а на ділі*» [21].

У цілому, на наш погляд, висловлене вище підводить до висновків: у революційні часи установи самоврядування селянами сприймаються як такі, що покликані захищати інтереси пересічних сільських мешканців, але керівництво у цих установах, по суті, було узурповане особами, яких за підтримки земських начальників «просунули» на посади волосних старшин чи старост заможні селяни, ті, кого пересічні селяни іменували «кулаками-мироїдами» [12, с. 27]. Відповідно, це означає: соціальне розшарування і протистояння, що мало місце на селі, у зрозумілий спосіб впливало й на діяльність установ селянського самоврядування, останні ж перебували в стані розколу: низова ланка – сільський «мир», де право голосу мали усі «домогосподари» та були представлені інтереси пересічних общинників, протистояло волосній ланці, де заправляли кулаки і творили беззаконня, приймаючи несправедливі рішення, волосні судді, і де волосними старшинами обирались «угодні» місцевим чиновникам особи, що лобіювали інтереси заможних общинників [11, с. 71; 18, с. 27-28; 22, с. 16]. Загалом, на нашу думку, наведене дозволяє стверджувати наступне: по-перше, вже на початковому етапі революції під впливом агітації політичних сил, передусім – соціалістів, що розгорнули найбільш активну працю на селі, установи селянського самоврядування опинились у вирі «гарячих» подій і були безпосередніми учасниками революційних акцій; по-друге, серед вимог селян, висловлених у приговорах цими часами, крім іншого, були і вимоги очищення селянського самоврядування від беззаконь та зловживань. У свою чергу, це свідчить про те, що однією з причин революційних виступів 1905-1907 рр. селян було і сумне становище їх станового самоврядування, діяльність якого характеризувалась системними порушеннями законодавчих положень, що регламентували її, та зловживаннями місцевих чиновників. Хоча дослідники і зазначають, що на чільних

місцях серед проблем, які викликали невдоволення селян, передусім були питання наділення їх землею, сплати податків, розвитку освіти, скасування станових обмежень [20, с. 15], усе ж, коли в селянських приговорах йдеться про демократизацію управління в країні і виборність «*усіх*» посадовців, на рахунок селянського самоврядування в цьому контексті, на наш погляд, слід віднести чималу міру претензій народу, оскільки, приміром, нав'язування земськими начальниками в якості голів селянських установ самоврядування осіб, що не відповідали прагненням селянського загалу, по суті, було порушенням декларованих «Загальним положенням» 1861 р. принципів виборності. Останні, слід зауважити, передбачали: через своїх делегатів, направлених сільськими сходами на волосні сходи (по одному від десяти домогосподарств), пересічні общинники отримали можливості тією чи іншою мірою впливати на формування установ волосного самоврядування, а значить – на господарське життя усієї волості й окремого села.

По оголошенні маніфесту 17 жовтня та з початком виборчої компанії до I Державної Думи (лютий-березень 1906 р.), а пізніше й у ході виборів до II Думи (листопад 1906 – січень 1907 р.) навіть такі недосконалі структури, як установи свого станового самоврядування, селяни, певною мірою піддавшись впливу політичних агітаторів, використовують з метою донести до центральної влади про свої потреби, найболючішою серед яких була потреба у землі. Самодержавна влада сама сформувала цей канал комунікації з сільським «миром»: на волосних сходах, сформованих з делегатів від сільських «обществ», селяни мали обирати уповноважених, останні на спеціальних повітових, а далі – на губернських з'їздах обирали селянських депутатів до Думи. У масовому порядку сільські та волосні сходи приймають приговори-накази на адресу цих селянських обранців і на адресу Думи (часто думці самі ініціювали прийняття нових приговорів [7, с. 58-59]). У самому факті прийняття сходами офіційних приговорів-наказів на адресу Думи (яка «думає» разом з царем) проявився наївний селянський монархізм, про що чимало сказано й етнографами та правознавцями другої половини XIX – початку XX ст., і сучасними дослідниками: приміром, селяни висловлювали надії, що «*цар надасть …ситне та щасливе життя*» [12, с. 91; 20, с. 95]. Частина приговорів була укладена в дусі «відданості» режиму [20, с. 169, 298, 325], а частина явно носила революційний характер: приміром, пропонувалось докорінно змінити усю систему управління країною на засадах всестановості (інколи у приговорах зустрічаються вимоги взагалі скасувати будь-які станові обмеження), виборності, самоуправління [20, с. 139, 274], про що, втім, кількома десятиліттями раніше мріяли «батьки» селянської реформи 1861 р. Як зазначає В. Бабашкін, «*з кожним революційним днем*» селяни переконувались, наскільки могутньою зброєю є їх мирська організація [32, с. 73]. Частина общинників, прийнявши ідеї, що були запропоновані революціонерами, стала розглядати свою участь в селянському самоврядуванні як спосіб відстояти права народу. А «першим» правом селянина, у відповідності до общинних архетипів, було «право» на землю, адже вона «Божия» і належить тим, хто її обробляє; а головним «*розпорядником*», «*поравнителем*» землі є православній цар, який не знає «правди» про свавілля панів, про злидні народу, оскільки міністри, чиновники «приховують» цю правду від царя [12, с. 92; 13, с. 136, 159]. Скликання Державної Думи, куди народ законно делегував своїх представників, стало своєрідним сигналом для села, що прийшла пора «повідомити» царю про «усе». За словами С. Кара-Мурзи, «*жодний парламент у світі ніколи не отримував таких драматичних і поетичних послань».* Селяни писали: «*Державна Дума у нашій уяві є святиня й заступниця усього пригніченого народу…*» (Ливенський повіт Орловської губернії). У багатьох приговорах прямо попереджалося, що надія на Державну Думу – остання, якщо Дума виявиться безсилою, то «*перехід до боротьби з застосуванням насилля буде незворотнім*». Схід мешканців села Кунилово Тверської губернії вказував: «*Если Государственная Дума не облегчит нас от злых врагов-помещиков, то придется нам, крестьянам,*

все земледельческие орудия перековать на военные штыки и на другие военные орудия и напомнить 1812 год, в котором наши предки защищали свою родину от врагов французов, а нам от злых кровопийных помещиков» [33, с. 156]. Пропаганда ж послідовників народників 1860-1870-х років – соціалістів-революціонерів, які у 1905-1907 рр. здійснили нове «ходіння у народ», «розкрила» селянину очі на можливість домогтися свого через надані самим урядом канали спілкування з владою. Під час «приговорної» діяльності селяни-общинники, застосовуючи історичні форми опору поміщикам та місцевій владі [17, с. 217], звернулись до влади верховної, очікуючи від неї милостей. Як вказують сучасні вчені, усвідомивши у роки революції силу колективного опору державній владі шляхом мирської організації, в майбутньому селяни протистояли спробам уряду дезінтегрувати останню в ході аграрних перетворень 1906-1911 рр. [32, с. 83].

«Приговорна» діяльність установ селянського самоврядування мала логічне продовження у роботі частини думських депутатів: селянські накази були використані представниками кадетів, есерів та соціал-демократів під час дебатів і вироблення законопроекту з аграрного питання. Сучасна дослідниця Н. Ковальова вказує: «*уперше на високому представницькому рівні залунало про народні страждання, через що І Дума отримала назву «Дума народного гніву»*» [34, с. 93]. Зокрема, використала приговори 1905-1907 рр. при укладанні свого законопроекту фракція «трудовиків», сформована більшою мірою з селянських депутатів. У такий спосіб, по суті, встановлювався зв'язок між «сільським парламентаризмом» та парламентаризмом думським, хоча питома вага висловленого у селянських наказах і була сформульована під впливом політичної агітації, а частина – продиктована «общинними архетипами» та патріархальними традиціями села. Розгін перших Дум, заборона царатом приймати на сходах приговори на адресу центральних установ і посадовців, переслідування тих, хто ініціював самочинні приговори в 1905-1907 рр. [20, с. 6], а також спроби уряду П. Столипіна ліквідувати наступними роками общинне землеволодіння, безумовно, дали імпульс подальшій радикалізації установ селянського самоврядування. Останнє, у свою чергу, продовжилось у роки Першої світової війни, а з початком Лютневої революції 1917 р. мало трагічні наслідки для імперії Романових, для конституціоналізму і демократії, що народжувались на одній шостій частині суходолу, де пізніше утвориться Країна Рад [35; 36, с. 101; 37, с. 43; 38, с. 238-240]. Наділивши в 1861 р. офіційними повноваженнями те «сільське общество», яке сотні попередніх років своєї історії випрацьовувало колективні форми виживання, самодержавство виявилось не готовим «вступити у діалог» з селянським «миром». Сільська ж Росія у ході приговорного руху 1905-1907 рр. проявила вміння використовувати нові соціально-політичні обставини, зокрема – надані селянам їх становим самоврядуванням легальні способи заявити владі про необхідність задоволення потреб народу, однією з яких поруч з потребами в землі, скасуванні станових обмежень щодо селян тощо була потреба у звільненні селянського самоврядування від беззаконь і зловживань. Загалом, безумовно, це свідчило про початок етапу політизації у розвитку селянського самоврядування в Російській імперії. Дослідження проблеми може продовжуватись в напрямку з'ясування, під впливом яких чинників відбувалась подальша політизація і радикалізація установ селянського самоврядування, особливо у часи першої світової війни, напередодні революційного вибуху 1917 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев А. Крестьянские наказы Самарской губернии / А. Васильев, В. Кудрявцев. – Самара : тип. А. Н. Хардина, 1906. – 88 с.
2. Маслов П. Аграрный вопрос в России / П. Маслов. – Т. 2. – СПб., 1908. – 520 с.

3. Веселовский Б. С. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России. 1902-1906 гг. / Б. С. Веселовский. – СПб. : Зерно, 1907. – 172 с.
4. Шестаков А. В. Крестьянская революция 1905 г. в России / А. В. Шестаков. – М.-Л. : Госиздат, 1926. – 120 с.
5. Першин П. Крестьянство в революции 1905 г. / П. Першин // Вопросы истории. – 1946. – № 11-12. – С. 12-30.
6. Нильве А. И. Приговоры и наказы крестьян во II Государственную думу / А. И. Нильве // История СССР. – 1975. – № 5. – С. 99-110.
7. Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): дис…. канд. ист. н.: 07.00.01 / В. И. Михайлова; Днепропетровский государственный университет. – Днепропетровск, 1976. – 192 с.
8. Демочкин Н. Н. Революционное творчество народных масс в революции 1905-1907 гг. / Н. Н. Демочкин // История СССР. – 1980. – № 1. – С. 45-61.
9. Буховец О. Г. "Приговорное" движение крестьян в 1905-1907 гг. (методы изучения по материалам Самарской и Воронежской губерний): дисс… канд. ист. н.: 07.00.09 / О. Г. Буховец; МГУ им. М. В. Ломоносова. – Москва, 1984. – 197 с.
10. Топка Р. В. Контент-анализ: семантический или документалистский? Опыт применения на материале крестьянских наказов от южноукраинских губерний в I Государственную Думу / Р. В. Топка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aik-sng.ru/text/krug/7/4.html .
11. Сенчакова Л. Т. Приговоры и наказы российского крестьянства. 1905-1907 гг. / Л. Т. Сенчакова. – М. : Рос. АН, Ин-т. истории, 1994. – 206 с.
12. Кабытов П. Русское крестьянство в начале XX века / П. Кабытов. – Самара : Изд. «Самарский университет», 1999. – 156 с.
13. Сухова О. А. «Общинная революция» в России: социальная психология и поведение крестьянства в первые десятилетия XX века (по материалам Среднего Поволжья) / О. А. Сухова. – Пенза : ПГПУ, 2007. – 374 с.
14. Сулоев И. Н. К вопросу о трансформации политического мировосприятия крестьян в период выборов в I Государственную думу (на материалах Костромской и Ярославской губерний) / И. Н. Сулоев, А. М. Белов // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. – Кострома, 2013. – Т. 19. № 5. – С. 60-63.
15. Кажанов О. А. Крестьянство о Государственной Думе: анализ электоральной публицистики начала XX в. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/2013/03/25/1251440896/Kazhanov.pdf .
16. Безгин В. Б. Земельный вопрос в крестьянских приговорах и наказах Государственной Думе (1905-1907 гг.) / В. Б. Безгин // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сборник статей / науч. ред. А. И. Шевельков. – Коломна : Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 115-119.
17. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 → 1917-1922. – Москва : Весь мир, 1997. – 560 с.
18. Крестьянское движение в революции 1905 г.: В документах / сост. Н. Карпов. – Л. : Ленинградское гос. изд-во, 1925. – 276 с.
19. Петиции белгородских крестьян 1905-1906 гг. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://golosbel.ru/petitsii-belgorodskikh-krestyan-1905-1906-gg .
20. Приговоры и наказы крестьян Центральной России. 1905-1907 гг. / Под ред. В. П. Данилова, А. П. Корелина. – Москва : Эдиториал УРСС, 2000. – 416 с.
21. Местное самоуправление глазами крестьян. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reformshistory.ru/reformy/reformy-nikolaya-vtorogo/reforma-mestnogo-samoupravleniya/mestnoe-samoupravlenie-glazami-krestyan .
22. Крестьянские истории: Российская деревня 20-х гг. / сост. С. С. Крюкова. – Москва, 2001. – 230 с.
23. Скрябин И. В. Крестьянская поземельная община «оскудевающего центра» России в контексте модернизационных процессов второй половины XIX – начала XX в. (на примере Тульской губернии): монография [монография] / И. В. Скрябин. – М. : РПА Минюста России, 2012. – 180 с.
24. Верховцева І. Г. Реформувати – не можна – скасувати: волосний суд у реформаторських планах російського істеблішменту початку XX ст. / І. Г. Верховцева // Гілея: наук. вісник: зб. наук. праць. – К. : ПП «Вид-во «Гілея», 2014. – Вип. 84 (№ 5). – С. 173-177.
25. Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830-1890-е гг.) / И. А. Христофоров. – М., 2011. – 432 с.
26. Священко З. В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. / З. В. Священко [монографія]. – Умань : ФОП О. О. Жовтий, 2012. – 343 с.
27. Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР): [монографія] / Т. А. Бевз. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 587 с.
28. Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. / М. И. Леонов. – М., 1997. – 513 с.
29. Наумов С. О. «Селяни усієї України, єднайтеся!»: організаторська робота українських партій на селі (1905-1907 рр.) / С. О. Наумов // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 132-138.
30. Смирнов И. И. «Марковская республика» / И. И. Смирнов. – М. : Московский рабочий, 1975. – 87 с.
31. Забелин В. М. Благодарненский уезд в революции 1905-1907 гг. / В. М. Забелин. – Ставрополь : ГСХА, 1997. – 42 с.

32. Бабашкин В. В. Россия в 1902-1935 гг. как аграрное общество: закономерности и особенности отечественной модернизации / В. В. Бабашкин. – Москва : Изд. РГАЗУ, 2007. – 232 с.
33. Кара-Мурза С. Г. Гражданская война (1918-1921). Урок для XXI века / С. Г. Кара-Мурза. – М. : ЭКСМО, 2003. – 384 с.
34. Ковальова Н. А. Проблема «селянської революції» у діяльності І Державної Думи Російської імперії (1906 р.) / Н. А. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали десятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : Вид-во ПФ «Стандарт-Сервіс», 2014. – С. 86-95.
35. Тутолмин С. Н. Русские крестьяне и власть в канун 1917 года / С. Н. Тутолмин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fondiv.ru/articles/3/276/ .
36. Люкшин Д. И. Вторая русская смута: крестьянское измерение / Д. И. Люкшин. – М., 2006. – 144 с.
37. Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В. П. Булдаков. – Москва : РОССПЭН, 1997. – 376 с.
38. Безгин В. Б. «Общинная революция». Год 1917. Противостояние городу (на материалах Тамбовской губернии) / В. Б. Безгин // Политическая история России XX века. К 80-летию профессора В. И. Старцева: Сб. науч. трудов. – СПб. : Изд. РГПУ им А. И. Герцена, 2011. – С. 237-242.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Drozd Roman, dr hab., prof.; ***Котляр Ю. В.,*** д.і.н., проф.

© Верховцева І. Г., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 04.12.2014*

УДК 930

Кулікова Т. О.,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄДНАНЬ «СІЛЬГОСПТЕХНІКА» У ПОКРАЩЕННІ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Проаналізовано роль та значення об'єднань «Сільгосптехніка» для розвитку та функціонування сільськогосподарської техніки на початку 1960-х рр. Підкреслено, що створення ремонтних майстерень і пунктів технічного обслуговування сприяло збільшенню обсягів ремонтних робіт у колгоспах, що зумовило зменшення кількості господарств, взятих на комплексне технічне обслуговування.

Ключові слова: *об'єднання «Сільгосптехніка», МТС, ремонті підприємства.*

Куликова Т. А.,
Черкасский национальный университет
имени Богдана Хмельницкого, г. Черкассы, Украина

ЗНАЧЕНИЕ ОБЪЕДИНЕНИЙ «СЕЛЬХОЗТЕХНИКА» В УЛУЧШЕНИИ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Автор анализирует роль и значение объединений «Сельхозтехника» для развития и функционирования сельскохозяйственной техники в начале 1960-х гг. Подчеркивает, что создание ремонтных мастерских и пунктов технического обслуживания способствовало увеличению объемов ремонтных работ в колхозах, что обусловило уменьшение количества хозяйств, взятых на комплексное техническое обслуживание.

Ключевые слова: *объединение «Сельхозтехника», МТС, ремонте предприятия.*

Kylikova Tatiana
Bohdan Khmelnitsky Cherkasy National University,
Cherkasy, Ukraine

THE IMPORTANCE OF THE AGRICULTURAL MACHINERY UNION IN IMPROVING THE AGRICULTURE LOGISTICS

The author examines the role and significance of association Agriculture Machinery for the development and operation of agricultural machinery in the early 1960s. She stresses that the creation of workshops and maintenance sites helped the increase of the repair volume work in collective farms, which resulted in reducing the number of households made at comprehensive maintenance. She emphasizes that the enterprises of Agriculture Union system contributed to the development and strengthening of engineering services in rural areas, much attention was paid to maintenance and operation of Machinery Park. This activity was directed to state inspection which was created in associations. They helped farmers to use agricultural machinery, to supervise its technical condition, timely repairs.

Keywords: *Agriculture Machinery Union, MTS, repair enterprises.*

З сучасних світоглядних та методологічних позицій розкрити значення створених в першій половині 1960-х років об'єднань «Сільгосптехніка» у покращенні матеріально-технічного забезпечення сільського господарства.

Слід відмітити, що на сьогоднішній день вітчизняними дослідниками накопичено значний історіографічний потенціал досліджень, що охоплюють різноманітні аспекти питання змін в системі матеріально-технічного забезпечення сільського господарства УРСР, організації ремонту

та технічного обслуговування сільськогосподарської техніки та її використання в сільськогосподарському виробництві в 50-х – першій половині 60-х років минулого століття. Потрібно зауважити, що більшість монографій та наукових статей, присвячених даній проблематиці, були видані саме в період діяльності МТС, або відразу після їх реорганізації, це наклало певний «відбиток» на ці роботи.

Особливе місце в дослідженні проблеми реорганізації МТС та створенні мережі об'єднання «Сільгосптехніка» займає монографії Ю. В. Арутюняна «Историческая роль МТС и их реорганизация» [1].

Питання реорганізації МТС та продаж сільськогосподарської техніки колгоспам стали одним з ключових питань, які розглядаються І. М. Лубко [9]. Зокрема дослідниця звертає увагу на недоліки, які виникли в сільському господарстві, в наслідок поспішного продажу техніки колгоспам.

Внаслідок реорганізації МТС в сільському господарстві країни відбувся ряд позитивних змін в системі ремонту та технічного обслуговування сільськогосподарської техніки. Разом з тим, внаслідок поспішної і непродуманої реалізації реформи, в цій сфері мало місце багато проблем та недоліків.

Однією з серйозних проблем залишалося те, що внаслідок діючої системи планового, централізованого постачання сільському господарству товарів виробничого призначення, яка під час реорганізації не зазнала новацій, матеріальні фонди запасних частин, визначені республіці, не відповідали реальним потребам сільського господарства, і більше того, часто навіть вони не надходили в повному обсязі. Досить часто надходили прицепні механізми до тракторів, яких у колгоспах взагалі не було, тому вони залежувалися на складах і не використовувалися. «*Потрібно забезпечити порядок, при якому на основі вивчення споживчого попиту планові організації давали б замовлення не на окремий механізм, а на комплект загалом*», – радив директор Котовської РТС Одеської області М. Богач [1, с. 134]. У такій ситуації інтереси дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва вимагали удосконалення системи постачання, ремонту і зберігання техніки, механізації виробничих процесів в колгоспах і радгоспах.

Ці питання були розглянуті на січневому (1961 р.) Пленумі ЦК КПРС. Проаналізувавши стан виробничо-технічного обслуговування і матеріального постачання сільського господарства, Пленум вказав на необхідність реорганізації Міністерства сільського господарства з метою поліпшення системи його роботи. Було визнано за доцільне створити об'єднання для забезпечення сільського господарства технікою, запасними частинами, мінеральними добривами та іншими матеріально-технічними засобами, організації ремонту і використання машин в колгоспах і радгоспах. Це об'єднання повинно було стати посередником між промисловістю, з одного боку, і колгоспами та раднаргоспами, з другого боку [2, с. 5].

Згідно з рішенням січневого Пленуму ЦК КПРС Центральний Комітет партії і Рада Міністрів СРСР спільним наказом від 20 лютого 1961 року вирішили створити Всесоюзне об'єднання Ради Міністрів СРСР «Союзсільгосптехніка» на правах державного комітету Ради Міністрів СРСР. Завдання об'єднання полягало у забезпеченні колгоспів і радгоспів усіма видами техніки, мінеральними добривами та іншими матеріально-технічними засобами, проведенні механізації виробничих процесів. Воно повинно було враховувати запити колгоспів і радгоспів у тракторах, ґрунтообробних і збиральних машинах, автомобілях, моторах, запасних частинах та ін. Постанова передбачала створення госпрозрахункових об'єднань «Сільгосптехніки» в республіках, краях, областях і районах, звертала увагу на розвиток ремонтної бази, поліпшення обслуговування техніки [7, с. 12].

28 лютого 1961 р. ЦК Компартії України і Рада міністрів УРСР прийняли постанову про створення Українського республіканського об'єднання Ради Міністрів УРСР «Укрсільгосптехніка», якому підпорядковувалися всі організації управління «Головсільпостачу» і РТС, ремонтні заводи та інші підприємства, що здійснювали матеріально-технічне обслуговування і постачання сільського господарства.

Діяльність новоствореного об'єднання була спрямована на подальше зростання технічної озброєності сільського господарства, зміцнення його технічної бази, підвищення рівня механізації, дальший розвиток продуктивних сил на селі. Загалом по республіці було створено 25 обласних і 571 районних об'єднань «Сільгосптехніка». Створення об'єднань «Сільгосптехніка» мало стати важливим заходом у справі вдосконалення і зміцнення ремонтної бази, поліпшення системи матеріально-технічного постачання сільського господарства [11, с. 5].

Ще одним кроком в подальшій еволюції вітчизняної системи матеріально-технічного обслуговування сільського господарства стала постанова Ради Міністрів СРСР від 30 жовтня 1961 р, за якою передбачалося, починаючи з 1962 р., враховувати обсяги ремонтних робіт підприємств «Сільгосптехніка» в народногосподарських планах і виділяти для цього відповідні матеріальні фонди. Проте, забігаючи наперед, варто зазначити, що ремонтні майстерні довго ще не були забезпечені запасними частинами та матеріалами в повному обсязі [3, 118].

Комуністичною партією та урядом Української РСР було надано значну допомогу у зміцненні виробничої бази об'єднань. Так, було вирішено передати Українському республіканському об'єднанню «Укрсільгосптехніка» із підпорядкування раднаргоспів частини ремонтних підприємств, які були на протязі 1958-1960-х років передані раднаргоспам [1, с. 136].

Це рішення було викликано тим, що після передачі раднаргоспам республіки частини майстерень колишніх МТС ремонтна база сільського господарства значно зменшилася.

Після передачі ремонтних підприємств раднаргоспам, більшість заводів і ремонтних майстерень були використані для збільшення виробництва запасних частин, обладнання для тваринницьких ферм і сільськогосподарських машин, але деякі з них були перекваліфіковані на виробництво продукції, яка не мала прямого відношення до сільського господарства. Так, Херсонський, Полтавський, Чернігівський, Луцький, Житомирський та ряд інших заводів, які спеціалізувалися на ремонті автомобілів та двигунів до 1961 року, було перекваліфіковано на випуск промислової продукції [9, 64].

Внаслідок збільшення обсягу ремонтних робіт на 50 тис. умовних ремонтів і зменшення виробничих потужностей, ремонтна база сільського господарства значно ослабла.

Цілком зрозуміло, що ослаблення ремонтної бази негативно відбилося на технічному обслуговуванні машинно-тракторного парку колгоспів і радгоспів і призвело до зволікання строків ремонту машин. Більше того, це призводило до того, що значна частина автомашин, спеціалізованих машин і верстатного обладнання на початку 60-х років була взагалі не охоплена ремонтом.

Враховуючи фактичне становище, яке склалося в сільському господарстві з забезпеченням ремонтних робіт, виробничою базою з 115 підприємств, переданих в 1958 році раднаргоспам з системи Міністерства сільського господарства УРСР, було повернено 52 ремонтні заводи, які в 1958-1960 рр. були переобладнані для випуску промислової продукції. На реконструкцію та оснащення майстерень держава асигнувала 76,4 млн. крб.

Варто відмітити, що створення об'єднання «Сільгосптехніка» мало певні позитивні наслідки для подальшого розвитку сільського господарства. Вже в перші роки існування об'єднань значно поліпшилося обслуговування колгоспної і радгоспної техніки. Вони допомагали господарствам у ремонті, догляді за машинами, їх експлуатації, механізації та електрифікації господарств, здійснювали підготовку та перепідготовку механізаторських кадрів [1, 137].

У 1962 році спостерігалося покращення машино-тракторного парку в Україні. Так, механізованих робіт в 1962 році було виконано на 19,1 млн. га більше ніж в 1961 році, середньодобовий виробіток на трактор збільшився на 0,2 га і становить 4,1 га, а в Одеській, Дніпропетровській, Запорізькій областях від досягнув 4,3-4,5 га на кожен умовний трактор.

Покращилося і використання інших машин. При збиранні кукурудзи в середньому по республіці кожен кукурудзозбиральний

комбайн зібрав кукурудзи з площі 108 га, або на 44 га більше, ніж в 1961 році. Це дало можливість довести рівень механізації цих робіт до 74,5 %. На бурякозбиральних комбайнах вироблено по 72 га, або на 4 га більше ніж в 1961 році [10, с. 27].

Росту цих показників сприяла і робота відділень «Сільгосптехніки». У майстернях «Сільгосптехніки» за 1962 рік було відремонтовано для колгоспів 10,6 тис. тракторів, або 77,8 % до загальної кількості відремонтованих тракторів, 17,6 тис. тракторних і 48,5 тис. автомобільних, комбайнових двигунів або 95 %, 23,4 тис. вантажних автомобілів, 25,1 тис. зернових і кукурудзозбиральних комбайнів, а також виконано багато інших робіт з ремонту і технічного обслуговування машинно-тракторного парку [14, с. 108].

При районних відділеннях «Сільгосптехніка» у школах передового досвіду до сезонних робіт було підвищено кваліфікацію більше 300 тис. механізаторів [6, с. 5].

У той же час потрібно відмітити, що зростання технічної оснащеності сільського господарства вимагало розширення діяльності об'єднань, збільшення обсягу ремонтних і механізованих робіт. Незважаючи на поліпшення якості обслуговування ними колгоспів і радгоспів, наявна ремонтна база не давала змоги об'єднанням виконати всі завдання своєчасно, систематично проводити догляд за технікою, розширити обсяг механізованих робіт. Крім того, окремі колгоспи і радгоспи не завжди своєчасно поставляли техніку на ремонт, оскільки він ще обходився дорого. Дану ситуацію яскраво ілюструють матеріали з протоколу № 28 засідання Бюро Кіровоградського обкому КПУ від 17 травня 1962 р. «Про стан підготовки колгоспів і радгоспів області до збору врожаю у 1962 році.»

Заслухавши доповідь голови обласного об'єднання «Сільгосптехніка» тов. Степанова про хід підготовки колгоспів і радгоспів до збирання врожаю у 1962 р., Бюро обкому КП України відмічає, що ремонт комбайнів та інших збиральних машин проходить вкрай незадовільно. Особливо погано проводиться ремонт кукурудзозбиральних і силосозбиральних комбайнів.

Станом на 15 травня 1962 р. в колгоспах області план ремонту кукурудзозбиральних і силосозбиральних комбайнів виконано лише на 23 %. У радгоспах план ремонту кукурудзозбиральних комбайнів виконано на 36 % і силосозбиральних на 32 % [12, с. 22].

У колгоспах Новогеоргієвського району з 30 кукурудзозбиральних комбайнів відремонтовано 8, з 30 силосозбиральних комбайнів відремонтовано лише 7. У колгоспах Устинівського району план ремонту силосозбиральних комбайнів виконано на 6 % і кукурудзозбиральних комбайнів – на 10 %. Аналогічний стан з ремонтом збиральної техніки в колгоспах Ульянівського, Онуфріївського, Компаніївського і Бобринецького районів.

Бюро обкому партії відмічає також і незадовільний стан ремонту зернових комбайнів та інших збиральних машин. На 15 травня 1962 р. план ремонту зернових комбайнів виконано лише на 15 %, жаток і лафетів – на 17 %, зерноочисних машин – на 29 %. Більшість колгоспів і радгоспів дуже погано готуються до механізованого збирання такої культури, як горох, до цього часу навіть не приступили до переобладнання сіножаток, а план ремонту цих машин виконано лише на 34 %.

Це спричинено тим, що комбайни і жатки більшості господарств області в осінньо-зимовий період не ремонтувалися. Господарства не завозили їх до районного відділення «Сільгосптехніки» і самі їх не ремонтували [13, с. 6].

Ці обставини негативно впливали на використання машино-тракторного парку. Виникла потреба в удосконаленні форм ремонту, догляду за технікою в колгоспах і радгоспах, розширенні ремонтної бази об'єднань «Сільгосптехніка».

Так, ще в 1961 році Українським республіканським об'єднанням «Укрсільгосп-техніка» було організовано в 5-ти відділеннях «Сільгосптехніка» – Немирівському Вінницької області, Чебриківському Одеської, Буському Львівської, Більшовцівському Івано-Франківської області та Скалатському Тернопільської області технічне обслуговування машин колгоспів і радгоспів силами і засобами відділень. Крім цього, з другої половини 1961 року, проводили технічне

обслуговування машин колгоспів і радгоспів ще 31 відділення Одеської області. Всього в 1961 році 36 відділень «Сільгосптехніка» проводили своїми силами технічне обслуговування машин в 134 господарствах з наявною кількістю в них 3 173 фізичних трактори. Така форма організації технічного обслуговування отримала назву комплексного технічного обслуговування господарств [15, с. 115].

Зазначені відділення «Сільгосптехніка», крім Чебриківського, на договірних умовах з господарствами, за графіком, проводили в тракторних бригадах своїми силами і засобами періодичний технічний догляд за машинами. Крім того, виконували роботи по усуненню поломок та нескладний ремонт сільськогосподарських машин, а також надавали технічну допомогу в підготовці техніки до зберігання.

Досвід Чебриківського відділення «Сільгосптехніка» Одеської області заслуговує найбільшої уваги. Згадане відділення, впровадивши комплексне технічне обслуговування машин, взяло на себе відповідальність за технічну експлуатацію та готовність техніки до роботи протягом всього року. У порівнянні з 1961 роком по відділенню знизилися витрати запасних частин на ремонт та технічний догляд машино-тракторного парку на 106 тис. крб. або на 30 % [15, с. 117].

Як показав досвід, комплексне технічне обслуговування було прогресивною формою допомоги колгоспам і радгоспам в організації високопродуктивного використання машин. У господарствах, взятих на комплексне технічне обслуговування, середньозмінний виробіток на 15-сильний трактор у 1963 р. зріс на 0,3-0,4 га., а витрати коштів знизилися в середньому на 4 коп. проти норм відрахувань. Витрата пального у розрахунку на гектар виконаних робіт зменшилась на 0,35 кг порівняно з 1962 р. Для забезпечення належного стану утримання та ефективного використання машино-тракторного парку колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств за вказівкою республіканського об'єднання «Укрсільгосптехніка» районні об'єднання і відділення здійснювали його комплексне технічне обслуговування [4, с. 61]. Ця форма мала ряд переваг перед вибірковим обслуговуванням окремих видів техніки. Ремонт проводився цілорічно за заздалегідь складеним графіком, догляд здійснювався систематично, експлуатація була більш надійною. Комплексне обслуговування активізувало роботу спеціалістів об'єднань і відділень «Сільгосптехніка», підвищило їхню відповідальність за стан машино-тракторного парку, а колгоспів і радгоспів – за продуктивне його використання. Така форма технічного обслуговування машино-тракторного парку була схвалена ЦК Компартії України і Радою Міністрів УРСР і поширилася на значну кількість колгоспів і радгоспів. Роботою по застосуванню цієї прогресивної форми обслуговування техніки у сільському господарстві керували партійні організації об'єднань [4, с. 62].

Підприємства системи «Сільгосптехніка» сприяли розвиткові і зміцненню інженерної служби на селі, багато уваги приділяли утриманню й експлуатації машино-тракторного парку. На це спрямовувалася діяльність державних інспекцій, які були створені при об'єднаннях. Вони допомагали господарствам у використанні машинно-тракторного парку, здійснювали нагляд за його технічним станом, своєчасним проведенням ремонту, перевіряли рівень знань механізаторів, дотримання ними правил експлуатації, техніки безпеки [1, с. 146].

Надаючи важливого значення дальшому зміцненню ремонтної бази у сільському господарстві, підвищенню якості ремонту техніки, механізації робіт, ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР 4 січня 1964 р. прийняли постанову про спеціалізацію ремонтних підприємств Українського об'єднання «Укрсільгосптехніка». Згідно з цією постановою передбачалося переведення майстерень районних об'єднань і відділень «Сільгосптехніка» на ремонт однотипних тракторів, комбайнів, сільськогосподарських машин і створення спеціалізованих майстерень по виготовленню нестандартного обладнання та ремонту машин для тваринницьких ферм. Постанова передбачала значне розширення будівництва ремонтних майстерень та реорганізацію існуючих з метою забезпечення ремонту та належного технічного догляду за технікою.

Керуючись постановою, партійні організації проводили заходи, спрямовані на дальше зміцнення і розширення ремонтної бази на селі, розвиток спеціалізації [8, с. 80].

Для ознайомлення з передовим досвідом роботи майстерень об'єднань, тракторних станів колгоспів і радгоспів Всесоюзне об'єднання «Союзсільгосптехніка» у червні 1964 р. провело семінар в Одесі, і при Одеському обласному об'єднанні представники всіх областей і районів республіки мали змогу протягом трьох місяців вивчати досвід зберігання та технічного обслуговування машин.

Це зумовило поліпшення керівництва впорядкуванням тракторних станів, розширенням ремонтної бази «Сільгосптехніки», якістю ремонту колгоспної та радгоспної техніки [5, с. 43].

Аналіз стану використання машинно-тракторного парку за 1963-1965 роки показав, що в цій справі колгосп досяг значних успіхів.

Простій тракторів через технічні неполадки зведено до мінімуму і він склав в 1965 році по тракторній бригаді № 1 лише 41 трактородень в період весняно-польових робіт [15, с. 32].

Зріс середньо-змінний виробіток на 1 умовний трактор на 0,3 га і став 3,3 га. Собівартість одного га умовної оранки зменшилася з 3 крб. 21 коп. в 1963 році до 2 крб. 94 коп. в 1965 році, з яких 1 крб. 93 коп. витрачено на оплату праці і лише 37 коп. на утримання техніки і 2 коп. на амортизацію.

За рік економія склала 15 341,9 крб. Середньорічний заробіток механізаторів склав 1 551 крб. проти 1 178 крб. в 1963 році. У результаті цього в господарстві відсутня плинність кадрів. Проте такі експерименти були радше виключенням з правила. Переважна ж більшість колгоспів користувалася послугами «Сільгоспехніки», незважаючи на те, що в їх діяльності спостерігалося багато недоліків [15, с. 35].

Отже, ремонтна база у колгоспах разом з базою об'єднань «Сільгосптехніка» дали змогу поліпшити технічний догляд, більш якісно провести необхідний ремонт і утримувати техніку краще, ніж у попередні роки. Створення ремонтних майстерень і пунктів технічного обслуговування сприяло збільшенню обсягів ремонтних робіт у колгоспах, що зумовило зменшення кількості господарств, взятих на комплексне технічне обслуговування. Об'єднання «Сільгосптехніка» допомогли також значно підвищити рівень інженерної служби в колгоспах і радгоспах.

Покращення якості ремонту сільськогосподарської техніки дозволило знизити затрати на утримання, збільшити виробіток на одиницю техніки, збільшити рівень механізації сільськогосподарських робіт та знизити собівартість робіт. Також об'єднання «Сільгосптехніка» допомагало у підвищенні кваліфікації механізаторських кадрів.

Крім забезпечення сільського господарства необхідною технікою, об'єднання «Сільгосптехніка» надавали значну допомогу в її експлуатації та впровадженні комплексної механізації у колгоспно-радгоспне виробництво, виконували основні роботи по капітальному ремонту і обслуговуванню машинно-тракторного парку. Під керівництвом партійних організацій об'єднання перетворилися у великі державні підприємства на селі, сприяли створенню і зміцненню ремонтної бази в колгоспах і радгоспах, відігравали важливу роль у запровадженні досягнень технічного прогресу, індустріальних методів праці в усі галузі сільськогосподарського виробництва. З розвитком спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції зросла роль об'єднань «Сільгосптехніка» у забезпеченні сільського господарства необхідною технікою, проведенні комплексної механізації виробничих процесів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнян Ю. В. Историческая роль МТС и их реорганизация / Ю. В. Арутюнян, М. А. Выцлан. – М. : Госполитиздат, 1968. – 180 с.

2. Воловченко І. П. Про інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва на основі широкого застосування добрив, розвитку зрошення, комплексної механізації та впроваджень досягнень науки і передового досвіду для найшвидшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 10 лютого 1964 р. / І. П. Воловченко. – К. : Політвидав України, 1964. – 51 с.
3. Докладные записки и справки ЦК, обкомов КП Украины, Министерства сельского хозяйства УССР – об организации производства и отгрузке запчастей колхозам и совхозам. Предложения Госплана УССР по дополнительному производству запасных частей к тракторам, автомобилям и сельским машинам. – ЦДАГО України, ф. 1 ЦК КПУ, оп. 31, спр. 1012 (05.05 – 31.12.1958). – 232 арк.
4. Докладные записки, справки отделов ЦК, обкомов КП Украины, Укрсельхозтехника, колхозов – о предварительных итогах за 1962 г. и мерах по улучшению внедрения новой техники, использовании и ремонте машинно-тракторного парка, и сети межрайонных и районных отделений «Сельхозтехника»; об отгрузке заводами тракторов, комбайнов, и других сельскохозяйственных машин для колхозов и совхозов республики; об использовании и ремонте техники; о направлении механизаторов в Казахстанскую ССР на уборку урожая 1962 г.; о серьезных недостатках в использовании, ремонте и расходе средств на содержание машинно-тракторного парка в колхозах Хмельницкой области. – ЦДАГО України, ф. 1 ЦК КПУ, оп. 31, спр. 1965 (19.01. – 30.12.1962). – 339 арк.
5. Історія господарства: Україна і світ : Підручник / [за ред. Б. Д. Лановика]. – К. : Вища школа, 1995. – 480 с.
6. Історія українського селянства: в 2 т. / [ред. В. Д. Береговий, Ю. І. Бойко, І. М. Лисенко та ін.]. – К. : Наукова думка. – Т. 2. – 640 с.
7. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / В. А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – Т. 2 / О. В. Андрощук, В. К. Баран, О. М. Веселова та ін. – К. : Наукова думка, 2006. – 625 с.
8. Конкин Ю. А. Экономика ремонта сельскохозяйственной техники / Ю. А. Конкин. – М. : Агропромиздат, 1990. – 365 с.
9. Лубко І. М. Спроби організаційно-технічного подолання кризи колгоспного виробництва в сер. 50-х на поч. 60-х рр. / І. М. Лубко // Український селянин. – 2002. – № 5. – С. 116-119.
10. Матеріали і листування про організацію ремонтних підприємств, контор і баз постачання сільського господарства; про передачу садиб, будівель, споруд і приміщень сільськогосподарських підприємств; про оптові і продажні ціни на сільськогосподарську техніку, продаж і передачу техніки колгоспам і радгоспам і іншим організаціям, норми збутових витрат постачальницьких організацій та по питаннях техніки безпеки, охорони праці, протипожежної безпеки. – ЦДАВО України, ф. 2 Рада Міністрів УРСР, оп. 9, спр. 9021. – 282 арк.
11. Переписка с Министерством сельского хозяйства СССР по использованию машинно-тракторного парка совхозов и колхозов, об опыте работы тракторных бригад и механизаторов звеньев по колхозам и совхозам республики. – ЦДАВО України, ф. 27 Министерство сельского хозяйства, оп. 22, спр. 505 (11.01 – 30.09.1966). – арк. 73.
12. Переписка с Министерством сельского хозяйства СРСР по использованию машинно-тракторного парка совхозами, колхозами, об опыте работы тракторных бригад и механизированных звеньев по колхозам и совхозам республики, – ЦДАВО України, ф. 27 Министерство сельского хозяйства, оп. 22, спр. 509 (20.01. – 20.10.1966). – 165 арк.
13. Переписка с облсельхозуправлениями по вопросам ремонта и эксплуатации автотранспорта. – ЦДАВО України, ф. 27 Министерство сельского хозяйства, оп. 18, спр. 1913 б (1959). – 216 арк.
14. Переписка с ЦК компартии Украины, Министерством сельского хозяйства СССР по механизации производственных процессов в растениеводстве и животноводстве в колхозах и совхозах. – ЦДАВО України, ф. 27 Министерство сельского хозяйства, оп. 22, спр. 508 (11.01. – 13.09.1966). – 108 арк.
15. Підсумки відділу та обкомів КП України про проведення сільськогосподарських робіт по виконанню вересневого пленуму ЦК КПРС. – ЦДАГО України, ф. 1 ЦК КПУ, оп. 80, спр. 1088 (1953 р.). – 34 арк.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Drozd Roman, dr hab., prof.; ***Котляр Ю. В.,*** д.і.н., проф.

© Кулікова Т. О., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 17.10.2014*

УДК 930

Кунецька О. О.,
к.і.н.,
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

СВІТСЬКА І ДУХОВНА ВЛАДА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.: ЗІТКНЕННЯ В ОДНІЙ ОСОБИСТОСТІ

В статті йдеться про вихідця із сім'ї парафіяльного священика, котрий піднявся до вищих щаблів церковної ієрархії і посів помітне місце в історії Церкви. Узагальнені біографічні дані про Іринея Несторовича і увиразнюється його постать на тлі суспільно-політичного життя вказаного часу. Зроблена спроба розібратися в його конфлікті зі світською владою. Увага автора спрямована і на з'ясування впливу родинного виховання, яке формувало майбутнього архієпископа, а також чинників, які сприяли швидкому кар'єрному зросту .

***Ключові слова**: архієпископ, Іриней Несторович, духовний стан, Уманщина, історична біографістика.*

Оксана Кунецкая
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

СВЕТСКАЯ И ДУХОВНАЯ ВЛАСТЬ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.: СТОЛКНОВЕНИЕ В ОДНОЙ ЛИЧНОСТИ

В статье идет речь о выходце из семьи приходского священника, который поднялся к высшим ступеням церковной иерархии и занял заметное место в истории Церкви. Обобщены биографические данные об Иринеи Несторовиче и делается выразительнее его фигура на фоне общественно-политической жизни указанного времени. Сделана попытка разобраться в его конфликте со светской властью. Внимание автора направлено и на выяснение влияния семейного воспитания, которое формировало будущего архиепископа, а также факторов, которые способствовали быстрому карьерному рост .

***Ключевые слова**: архиепископ, Ириней Несторович, духовное сословие, Уманщина, историческая биографистика.*

Oksana Kunetska

SECULAR AND CLERICAL AUTHORITIES OF EARLY XIX CENTURY: CONFRONTATION IN ONE PERSONALITY

The article deals with the life of archbishop Irynei Nesterovych who came from the family of a parish priest and who rose up to a high stage in the church hierachy and took a noticeable place in the history of Ukraine. The biographical information about Irynei Nesterovych is generelized and the role of his personality in the sociopolitical life of the time indicated is made more vivid. An attempt to investigate his conflicts with the secular power is made. The author pays attention to both studying the influence of family education forming a future archbishop and factors facilitating fast career development.

It is noted that the archbishop had great natural abilities, was strong-willed and determined. Being a well-educated and energetic person he was ambiguously treated by his contemporaries and remained enigmatic for the future generations. His activity attracted attention of church direction, his conception of the world and traits caused the conflict with the state authorities in the time when the church was a spiritual centre of the state.

***Key words**: archbishop, Irynei Nesterovych, holy orders, Uman region, historical biography studies.*

В історії Православної Церкви виділяється немало яскравих особистостей, котрі складали духовну еліту суспільства і діяльність яких була віховою у церковно-державних стосунках. Однією з таких особистостей був вихідець з Уманщини, котрий згодом став архієпископом Іркутським, Нерченським та Якутським і який відомий своїм «бунтом» – конфліктом зі світською владою. Іриней Іоаннович Нестерович (1783-1864 рр.) був наділений неабиякими природними здібностями, відзначався вольовим і твердим характером. Високоосвічений і надзвичайно енергійний, він неоднозначно сприймався сучасниками і нерозгаданим залишився для наступних поколінь. Його діяльність привертала увагу церковного керівництва, а світогляд і риси характеру привели до гострого конфлікту з державною владою тоді, коли Церква була духовним лідером в державі.

В сучасних умовах розбудови Української держави, відновлення церковно-державних стосунків, вивчення їх історії та досвіду, закономірний інтерес викликають непересічні особистості, діяльність яких мала суспільний резонанс в їх добу і котрі не втрачають притягальної сили для сучасних дослідників.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу архівних матеріалів уперше складено життєпис одного з яскравих представників духовного стану та виявлено його роль у суспільно-політичному, національно-культурному житті першої половини XIX ст.

Доведено, що сам факт його зіткнення з місцевою адміністрацією вказував на необхідність перерозподілу духовної і світської влади в окреслений період.

Метою даної наукової розвідки є узагальнення розпорошених по різних джерелах відомостей біографічного характеру про Іринея Нестеровича і спроба визначення його місця в суспільно-політичному житті першої половини XIX століття.

Завдання дослідження полягають у доповненні опублікованих матеріалів неопублікованими джерелами про дитинство і роки становлення майбутнього архієпископа, уродженця Уманщини; узагальнення зібраних автором біографічних відомостей про високопоставленого священнослужителя аби донести до читача у вигляді пошуків для створення повного портрета яскравої особистості.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві.

Характеризуючи історіографію означеної теми, варто відзначити, що повного життєпису архієпископа Іринея Нестеровича ще не створено. Окремі фрагменти про його дитинство, роки навчання та духовної служби містять спогади його сучасників [1; 2], його архіпастирська діяльність знаходила висвітлення на сторінках «Русской старины» [3-5], згадки про викладацьку діяльність є в історії Київської Академії [6, с. 286], а причини зіткнення його зі світською владою з'ясовувала сучасна російська дослідниця Катерина Туманик [7]. Використовуючи ці публікації та залучивши нові джерела інформації, спробуємо створити більш-менш узагальнений портрет вихідця із звичайної родини парафіяльного священика, котрий досяг верхівки церковної ієрархії і наважився протиставити себе найвищій церковній і світській владі.

Народився майбутній архієпископ Іриней 25 січня 1783 року в селі Старі Дмитрушки, пізніше Уманського повіту Київської губернії. Його батько Іоанн Гаврилович Нестерович, котрий служив парафіяльним священиком в цьому селі, теж походив із священицької родини Гавриїла Нестеровича. Останній був рукопокладений до тамтешньої церкви уніатським митрополитом, а потім висвячений у православ'я молдавським єпископом [8]. Священицьку родину Нестеровичів не забував дмитрушківський притч ще довго потому. За даними 1913 року, православний клір Петро-Павлівської церкви с. Дмитрушок з-поміж інших мав і таке джерело прибутку: 12 руб. надходило щорічно від безперервного державного прибуткового білету в 600 руб., внесеного Архієпископом Іринеєм, настоятелем Ярославського Толгського монастиря 9 лютого 1851 року для вічного обороту з процентів за те, аби здійснювалась заупокійна служба за Гавриїла (Нестеровича – *авт.*) і монахиню Аполінарію [9]. Тобто щорічно в сільському храмі почитався дід Іринея Несторовича, котрий, здогідно, започаткував священицьку династію Несторовичів.

Іоанн (пізніше Іриней) Іоаннович Нестерович завжди ніжно згадував своїх батьків, особливо матір, яка виховувала його на загальнолюдських моральних цінностях і свої лагідні ненав'язливі повчання пересипала народними поговірками, гумором та народною мудрістю. Часто згадував він як ненька будила його до вранішньої служби і як йому, малому хлоп'яті, було важко рано вставати, але потім дорогою до церкви він блаженствував від свіжого ранкового повітря і впродовж дня перебував під враженням ранкової церковної служби. Окрім Івана в сім'ї Нестеровичів було ще дві доньки – Олександра та Агрипіна.

Старша – Олександра Нестерович була заміжня за священиком Василем Пуришкевичем і їх син Василь Васильович Пуришкевич згодом став кафедральним протоієреєм в м. Кишиневі. До Кишинева він потрапив не випадково, а з огляду на родинні зв'язки. Адже Архієпископ Кишиневський і Хотинський, Преосвященний Димитрій Сулима був рідним дядьком по матері Олександри, Агрипіни та Івана Нестеровичів. Тому сина своєї племінниці він взяв під своє покровительство, що і забезпечило швидку священицьку кар'єру Василя Пуришкевича та отримання ним місця при головному храмі м. Кишинева. Друга донька Нестеровичів – Агрипіна вийшла заміж за священика Михайла Кочубинського, котрий по смерті в 1801 році Іоанна Гавриловича Нестеровича (батька майбутнього архієпископа) зайняв священицьке місце в стародмитрушківській парафії. Старший син Кочубинських в 1867 році закінчив філологічний факультет Московського університету і став викладачем російської словесності у володимирській гімназії, а молодший продовжив родинну традицію і став священиком. В останній період свого життя він був протоіереєм в Аккермані, де в січні 1866 року і помер. Цей племінник Нестеровича – Олександр Михайлович Кочубинський – переписувався із своїм дядьком і підтримував з ним дружні родинні зв'язки. Упродовж усього свого життя Іоанн Нестерович не поривав зв'язків зі своєю родиною.

Середню богословську освіту Іоанн Нестерович отримав у Київській духовній семінарії. Навчаючись у філософському класі, він мав деякі хитання в питаннях віри, причиною чому були його допитливість та неординарність мислення. Та всі його сумніви були розвіяні мудрими наставниками. По закінченні семінарії, молодий Нестерович продовжував навчання в Київській Академії. Листуючись із чоловіком своєї сестри священиком В. Пуришкевичем, він з особливою повагою згадував одного з викладачів академії – Іринея Фальковського. Останній викладав латинську і німецьку мови, математику і архітектуру, а в окремі роки – філософію і догматичне богослов'я. Такий перелік предметів якнайкраще свідчить про ерудицію викладача, про широкий діапазон його інтересів, про знання точних і гуманітарних наук. За спогадами Іринея Нестеровича, саме Іриней Фальковський сприяв завершенню формування системи знань та морально-релігійного світогляду майбутнього архієпископа. В знак глибокої поваги до свого улюбленого наставника Нестерович узяв його ім'я «Іриней» при вступі в чернецтво. Однак при цьому він самокритично зауважував, що це ім'я в перекладі з грецької мови означає «мир», а відтак не в повній мірі співзвучне з його не мирним характером. Говорячи це, І. Нестерович мав на увазі свій прямий, енергійний, стрімкий і напористий спосіб дій, коли йому у відповідності з обов'язками потрібно було присікати зловживання чи викривати порушення, чим він і наживав собі непримиримих ворогів.

Завершивши навчання в Київській Академії в 1805 році, І. Нестерович був залишений в ній в якості наставника. Там же викладав німецьку мову до 1810 року. Наступні роки життя І. Нестеровича були наповнені священицько-учительською службою. Його перевели законоучителем до 1-го кадетського корпусу в С.-Петербурзі, а 25 січня 1826 року Св. Синод призначив його єпископом Саратівським і Пензенським. Наступного недільного дня – 31 січня – Митрополити С.-Петербурзький Серафим і Київський – Євгеній висвятили його в єпископський сан. Пізніше в листі до Ф. Фортунатова Іриней Нестерович згадував про цю подію як про найщасливіший день, так як 31-е січня підняло його на значну висоту. Його кар'єра складалася доволі вдало. Керуючи Пензенською єпархією, він удостоївся високої нагороди і

1829 року був відзначений Орденом Св. Анни 1-го ступеня, що було не малою рідкістю в колі навіть високопоставлених духовних осіб. В Пензі Іриней мав славу благочестивого і вимогливого священнослужителя, котрий водночас був схильним до вчинків за межами своїх повноважень.

У 1830 році за рішенням Св. Синоду Іриней Нестерович, як благонадійний священик з твердою і рішучою вдачею, отримав призначення в Іркутськ для управління тамтешньою єпархією. Знаходячись далеко від столиці, архієпископ міг контролювати величезну територію, а для людини у вищій мірі честолюбивої це було дуже втішно. Склалася сприятлива ситуація для реалізації амбіційних задумів людини, котра дотримувалась поглядів про вищість церковної влади та про проникнення духовної влади в площину адміністративно-державного управління, тобто про повернення до середньовічних позицій в державній системі. Очевидно що такі погляди архієпископа про співвідношення духовної і державної влади не були секретом, бо ще в 1882 році редакція «Русской старине» називала його «останнім представником духовної опозиції місцевій світській владі» [10, с. 562].

Упродовж 1830-1831 р. Іриней обіймав посаду архієпископа Іркутського, Нерчинського і Якутського. Цей період його діяльності досить повно відображений в російській історіографії. Дослідники відмічають, що саме тоді найяскравіше проявився його бунтарський характер і гострий конфлікт із світською владою далекого Сибірського краю був причиною його зміщення і заслання у віддалений монастир. Противниками архієпископа були перші особи місцевого управління – генерал-губернатор Східного Сибіру О.С. Лавинський, радник Головного управління Східного Сибіру А. Кабріт і, особливо, іркутський городничий відставний полковник Генерального штабу О. М. Муравьйов, що був засланий до Сибіру по справі декабристів. Причиною конфлікту з останнім було його широка популярність серед місцевих жителів і небажання коритися духовній владі. Вступаючи в управління величезною сибірською єпархією, Іриней Нестерович сподівався на першу роль щодо впливу на мешканців краю, тобто на роль духовного лідера. А виявилось що на шляху до вершини лідерства стоїть популярний в іркутян городничий О. Муравьйов, який здобув популярність не лише своїми адміністративними нововведеннями, але й мав неабиякий вплив на духовно-культурне життя міста. Архієпископ взявся усунути конкурента, звинувачуючи його у перевищенні адміністративних повноважень, у втручання в сферу духовного управління і т.д. Протистояння досягло апогею в травні 1831 року, коли під час хресного ходу архієпископ наказав городничому приєднатись до свого супроводу, а О. Муравьйов відмовився. До столиці полетіли скарги на владолюбного архієпископа, а невдовзі з Петербурга прийшов наказ про звільнення з посади Іринея. Програвши у протистоянні з городничим О. Муравьйовим, а відтак із світською місцевою владою, Іриней Нестерович учинив «бунт» – він заявив, що указ із Петербурга про його зміщення є підробкою і відмовився його виконувати. Він звернувся за підтримкою до міського населення і своїх прибічників. Відмова від виконання указу була кроком відчаю, що відповідало емоційній і пристрасній вдачі архієпископа. Та все ж його примусили залишити єпархію і спровадили в дальний монастир.

Толгський (жіночий) в честь Введення в храм Пресвятої Богородиці монастир в Ярославській єпархії був започаткований в 1314 році. Ця обитель мала чудотворну ікону Божої Матері «Толгська», і особливо пошановувалась вінценосними особами царської родини. На території монастиря було чотири кам'яні храми і, ставши його настоятелем, архієпископ Іриней Нестерович дбав про благоустрій і процвітання обителі. Закінчив свій земний шлях Іриней Нестерович 18 травня 1864 року в сані архієпископа, що був одним з найвищих щаблів церковної ієрархії. Похований біля стіни Спаського храму Толгського монастиря у могилі, яку він сам завчасно для себе викопав.

Причини знаменитого «бунту» архієпископа, як і діяння суперечливого, загадкового і, поза всяким сумнівом, видатного церковного діяча першої половини XIX століття ще потребують дослідницької уваги. Але без перебільшення можна твердити, що він був помітною

постаттю серед церковних діячів, і сам, знаходячи в собі щось «візентійське», архієпископ в першій половині XIX ст. увиразнив вже призабуте протистояння світської та церковної влади. Сам факт його зіткнення з місцевою адміністрацією вказував на необхідність перерозподілу духовної і світської влади, а по великому рахунку – цей історичний епізод церковної історії відображав нові суспільні реалії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фортунатов Ф. Н. Воспоминания о преосвященном архиепископе Иринее / Ф. Н. Фортунатов // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1868. – № 17. – С. 641-648.
2. Фортунатов Ф.Н. Воспоминания вологжанина о преосвященном архиепископе Иринее, пребывавшем на покое в Спасоприлуцком вологодском монастыре, с присовокуплением из писем архиепископа (посвящаются памяти Владыки) / Ф.Н. Фортунатов // Прибавление к Вологодским Епархиальным Ведомостям. – 1868. – № 10-24.
3. Ириней, епископ Пензенский. Его чудачества // Русская старина. – 1879. – № 24. – С. 160-161.
4. Ириней Нестерович, архиепископ Иркутский // Русская старина. – 1882. – № 9. – С. 561-586;
5. Ириней Нестерович, архиепископ Иркутский // Русская старина. – 1882. – № 10. – С. 95-118.
6. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні в XVI – початку XIX століття / Проф. Хв. Тітов. – К., 1924. – С. 433.
7. Туманик Е.Н. "Бунт" архиепископа Иринея : причины и тайные пружины / Е. Н. Туманик // Проблемы истории, русской книжности, культуры и общественного сознания. – Новосибирск, 2000. – С. 399-405.
8. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1009, спр. 1159, арк. 65-66.
9. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 3207, арк. 87.
10. Ириней Нестерович, архиепископ Иркутский // Русская старина. – 1882. – № 9. – С. 561-586.

РЕЦЕНЗЕНТИ:. ***Котляр Ю. В.,*** д.і.н., проф., **Сінкевич Є.Г**., д.і.н., проф.

© Кунецька О. О., 2014

Дата надходження статті до редколегії 19.11.2014

УДК 94(477.87)

Кухарчук О. С.,
к.і.н., доцент, Мукачівський державний університет,
м. Мукачеве, Закарпатська обл., Україна

ЕВОЛЮЦІЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Вибори до представницьких органів влади відбуваються за встановленими правилами і нормами, які обумовлюються законом про вибори. Таким чином, виборчий закон встановлює тип виборчої системи та умови, в яких буде проходити виборча кампанія.

Ключові слова**: влада, політичні партії, виборча система, представницькі органи, парламентські вибори, демократія, виборчий закон**.

Кухарчук О. С.
Мукачевский государственный университет,
г. Мукачево, Закарпатская обл., Украина

ЭВОЛЮЦИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ

Выборы в представительные органы власти происходят по установленным правилам и нормам, которые обуславливаются законом о выборах. Таким образом, избирательный закон устанавливает тип избирательной системы и условия, в которых будет проходить избирательная компания.

***Ключевые слова:** власть, политические партии, избирательная система, представительные органы, парламентские выборы, демократия, избирательный закон.*

Kukharchuk Olha,
Mukachevo State University,
Mukachevo, Zakarpattia oblast, Ukraine

EVOLUTION OF THE ELECTORAL SYSTEM OF UKRAINE

The elections to representative bodies occur in accordance with established rules and regulations that are stipulated by the electoral law. Thus, the electoral law establishes the type of electoral system and conditions due to which the campaign will be held.

There are several approaches to the interpretation of the nature of the electoral system in modern political science. Firstly, the electoral system is identified with the electoral formula, the mechanism of conversion of votes into mandates (seats) in parliamentary elections. "This approach – is the most appropriate in relation to stable democracies", points out russian political scientist V. Helman [3, p. 99]. Secondly, the electoral system is associated with three elements: constituency structure, the structure of voting, electoral formula [16, p. 219]. Thirdly, from the viewpoint of constitutional law terms. In this case, the electoral system means a series of established rules of behaviour, regulations of specific procedures implementation of electoral campaign, ways of determining of election results, etc. [18, p. 362; 11, p. 15]

Verkhovna Rada had to solve the question according to which rules it should be chosen after the formation of an independent Ukrainian state. According to US political scientist A. Nadais a number of factors influence this choise: "the dilemma of representation or stability, strong executive or legislature, electoral traditions, political culture, etc." [13, p. 70].

Very specific role is played by electoral system in societies, that are transformed (these also include Ukraine). "In these countries, the electoral system is one of the mechanisms of the transformational process, which ensures, firstly, the rotation and the formation of the political elite, secondly, structures the highest legislative body, thirdly, classifies and represents the interests of different social strata (organizing social

space), fourthly, provides a civilized way of power transfer from the ruling circles to the opposition [10, p. 197].

The evolution of the electoral system of Ukraine has not been completed and debates in Parliament, due to which law it has to be elected on snap elections of 2014 is a stricking example of it. The usage of mixed system in Ukrainian political realia is not effective and, therefore, the future evolution of the electoral system in Ukraine will tend to be the proportional.

Keywords: *government, political parties, electoral system, representative authorities, elections, democracy, election law.*

У сучасній політичній науці є ряд підходів до трактування сутності виборчої системи. По-перше, виборча система ототожнюється з виборчою формулою, механізмом перетворення голосів у мандати на парламентських виборах. «*Такий підхід*, – відмічає російський політолог В. Гельман, – *є найбільш прийнятним по відношенню до стабільних демократій*» [3, с. 99]. По-друге, виборча система асоціюється з трьома елементами: структурою виборчого округу, структурою голосування, виборчою формулою [16, с. 219]. По-третє, з точки зору конституційного права. У даному випадку під виборчою системою розуміють сукупність встановлених законом правил проведення, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування тощо [18, с. 362; 11, с. 15]. Автори статті дотримуються точки зору, згідно якої виборча система України – це ті правила і норми, по яких обирається вищий представницький орган – Верховна Рада України.

Після утворення незалежної Української держави перед Верховною Радою України постало питання про те, за якими правилами вона повинна буде обиратись. На даний вибір, як пише американський політолог А. Надаіс, впливає цілий ряд факторів: «*дилема представництва чи стабільності, сильної виконавчої чи законодавчої влади, електоральні традиції, політична культура та ін.*» [13, с. 70].

Російський дослідник О. Салмін, наприклад, вважає, що існує ряд принципів, які допомагають виробити загальний підхід до виборчого законодавства:

а) ідеальної виборчої системи не існує. Всяка виборча система має як свої вади, так і позитивні характеристики;

б) одна і та ж виборча система може по-різному діяти в різних політичних культурах, тому основою виборчої системи має бути власний виборчий досвід;

в) виборчі системи можуть комбінуватись;

г) не потрібно без крайньої необхідності змінювати виборчу систему [15, с. 336].

Особливе значення відіграє виборча система в суспільствах, які трансформуються (до таких відносять і Україну). «*В таких країнах виборча система є одним із механізмів трансформаційного процесу, яка забезпечує, по-перше, ротацію і формування політичної еліти, по-друге, структурує вищий законодавчий орган, по-третє, систематизує і репрезентує інтереси різних соціальних прошарків суспільства (організовує соціальний простір), по-четверте, забезпечує цивілізований спосіб передачі влади від правлячих кіл до опозиції*» [10, с. 197].

На думку української дослідниці Т. Дешко на вибір моделі виборчої системи України впливали наступні чинники: зовнішньополітичний, теоретичний, практично-технологічний [4, с. 118-119].

Перший виборчий закон в незалежній Україні був прийнятий на восьмій сесії Верховної Ради України II скликання 18 листопада 1993 р. Закон складався з XII розділів, які містили 52 статті. Законом встановлювалась мажоритарна система абсолютної більшості, тобто обраним вважався той кандидат, «*який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менше як 25 % від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу*» [5, с. 31]. Другий тур виборів також відбувався за системою абсолютної більшості. У ст. 43 Закону було введено ліміт явки виборців на виборчі дільниці: «*вибори вважаються такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше як 50 % від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу*» [5, с. 31].

Дані статті Закону привели до того, що 27 березня 1994 р. було обрано всього 49 депутатів. Тільки після другого туру виборів 10 квітня 1994 р. Верховна Рада України розпочала свою роботу: розподіленими було 403 мандати, 43 залишилися вакантними.

Аналізуючи те, які виборчі системи встановлювалися в постсоціалістичних країнах, можна зробити висновок, що домінуючий вплив на цей процес мала сила чи слабкість партійної номенклатури. Там, де комуністична еліта була порівняно сильною, встановлювалась мажоритарна система абсолютної більшості (Албанія, Азербайджан та ін.). Змішані системи з'явилися в країнах, де комуністична чи соціалістична влада була збалансована з народною опозицією (Росія, Угорщина, Хорватія та ін.). У державах, де комуністична партія відігравала маргінальну роль, були запроваджені пропорційні виборчі системи (Естонія, Латвія, Чехія, Польща та ін.).

Проведення виборів до Верховної Ради України в 1994 р. згідно мажоритарної системи абсолютної більшості показало, що така система не може ефективно використовуватись на теренах України. По-перше, конституційний склад Верховної Ради так і не був обраний. По-друге, дана система показала себе в Україні неекономічною, оскільки потрібно було проводити цілий ряд довиборів. По-третє, у громадян внаслідок циклу перевиборів виникла апатія до політичного процесу в суспільстві, тому через неявку виборців в багатьох округах народні депутати взагалі не були обрані. По-четверте, дана виборча система не сприяла структуруванню парламенту, що не дозволило йому ефективно працювати. Партійний склад парламенту виявився досить строкатим при наявності великої кількості безпартійних кандидатів [1, с. 30].

У результаті для виборів 1998-го та наступного 2002 р. було застосовано виборчу систему змішаного типу, яку фактично було скопійовано з російської. Верховна Рада України складалася з 450 депутатів, 225 з яких обиралися за мажоритарною системою відносної більшості, а інші 225 – за пропорційною системою. Пропорційна складова українського парламенту обиралася в єдиному загальнодержавному окрузі за жорсткими (категоричними) партійними списками з виборчим порогом у 4 %. Перерахунок голосів виборців у депутатські мандати здійснювався за формулою Т. Хейра [6; 7].

Особливістю законів, за яким обирався український парламент в 1998 та в 2002 рр., про що відмічають як вітчизняні аналітики, так і зарубіжні експерти, є детальна регламентація технічних процедур виборчої кампанії [2, с. 6; 14, с. 33]. Така його специфіка обумовлена тим, що там, де могли б діяти принципи політичної відповідальності та правова традиція, в українських реаліях мають бути конкретні положення закону, які не допускають двозначного тлумачення та не залишають місця для правозастосовчої самодіяльності.

Вибори 26 березня 2006 року відбулися згідно нового закону «Про вибори народних депутатів України» на пропорційній основі. Виборчий поріг у новому законі зменшується до 3 %, голоси виборців перетворюються у депутатські мандати за формулою Т. Хейра з розподілом залишків між тими партіями, які набрали найбільшу кількість голосів виборців.

Згідно нового Закону головними суб'єктами виборчого процесу стають політичні партії та партійні блоки, оскільки всі питання, пов'язані з організацією і проведенням виборчої кампанії, покладаються на них (формування депутатських списків, утворення виборчих блоків, формування окружних і дільничних комісій, організація роботи спостерігачів тощо). Відповідно до Закону висувати кандидатів у депутати може партія, яка зареєстрована в установленому порядку Міністерством юстиції України за 365 днів до дня виборів, тобто 26 березня 2005 року. При реєстрації партійного списку вноситься грошова застава, яка становить дві з половиною тисячі мінімальних розмірів заробітної плати (біля 800 000 тис. грн.). Грошова застава повертається партіям і блокам, які взяли участь у розподілі депутатських мандатів [8]. Із 127 офіційно зареєстрованих партій у виборах мають право брати участь 126. У виборчий список

Центральною виборчою комісією було внесено 45 суб'єктів виборчого процесу, що є найбільшим показником за роки незалежності України. Така кількість суб'єктів обумовлена рядом причин, але основною, на думку авторів статті, є положення Закону України «Про політичні партії в Україні» згідно якого може бути анульовано реєстраційне свідоцтво партії, яка протягом останніх 10 років не висувала кандидатів на виборах Президента та Верховної Ради України [9, с. 48].

Саме тому у виборчому законі значна увага приділяється питанням, пов'язаним з утворенням виборчих блоків. Для створення блоку необхідно мінімум дві партії, які прийняли про це відповідні рішення на своїх зборах, конференціях, з'їздах. Такі рішення мають прийнятися до закінчення терміну висування кандидатів у депутати. Тобто пізніше ніж за 90 днів до дня виборів подібні рішення будуть не легітимними. Висуває закон певні вимоги до назви партійних блоків, до виходу партій із блоків тощо. Рішення про розпуск партійного блоку повинно бути прийняте не пізніше як за 35 днів до дня виборів, оскільки в подальшому Закон позбавляє партії приймати такі рішення [8].

Питання щодо системи виборчих комісій з виборів народних депутатів України, формування їх складу, визначення кола повноважень і т.д. – визначено передусім у розділі IV Закону України «Про вибори народних депутатів України» (в редакції від 7 липня 2005 року). Встановлено трирівневу структуру виборчих комісій (Центральна виборча комісія (ЦВК), окружна виборча комісія (ОВК), дільнична виборча комісія (ДВК)). В Україні під час виборів утворюється 225 окружних та близько 33 тисяч дільничних комісій.

В основу механізму формування окружних комісій покладено вертикальний спосіб їх утворення та принцип коаліційності, багатопартійності складу. Вони формуються ЦВК не пізніше як за 60 днів до дня виборів. Чисельність їх має бути не менше 12 і не більше 18 осіб [8, с. 150-160].

Прерогатива у поданні кандидатур до окружних комісій надається партіям, які станом на 15 вересня 2005 року мають фракції у Верховній Раді. Таких фракцій на нинішній день є 14: 1). Політична партія «Народний Союз Наша Україна»; 2) Комуністична партія України; 3) Соціал-демократична партія України (об'єднана); 4) Блок «Юлії Тимошенко», до якого входить три партії: Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Українська республіканська партія «Собор», Українська соціал-демократична партія; 5) Соціалістична партія України; 6) Партія регіонів; 7) Народна партія; 8) Політична партія «Єдина Україна»; 9) Українська народна партія; 10) Партія промисловців і підприємців України; 11) Народний Рух України; 12) Політична партія «Вперед, Україно!»; 13) Партія Реформи і Порядок; 14) фракція Народно-демократичної партії та Політичної партії «Трудова Україна». Вище вказані партії обов'язково включаються до складу окружних комісій. Для інших партій і блоків встановлений механізм голосування.

Аналогічним є порядок утворення дільничних комісій, які утворюються окружними комісіями не пізніше як за 35 днів до дня виборів. Кількісний склад комісій залежить від типу виборчих дільниць: малі – 10-18 осіб; середні – 14-20 осіб; великі – 18-24 особи.

Вперше в законі про вибори говориться про відшкодування витрат партій, пов'язаних з фінансуванням їхньої передвиборної агітації. Йдеться про те, що ті партії (партії, що входили до блоків), списки яких отримали три (виборчий бар'єр) і більше відсотки голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, отримують право на відшкодування витрат, пов'язаних з фінансуванням виборчої агітації, у розмірі фактично здійснених витрат, але не більше ста тисяч розмірів мінімальних заробітних плат (30 млн. грн.) [8, с. 209].

З прийняттям нового закону процес формування виборчої системи в Україні не завершився, оскільки в Законі є ряд положень, які є дискусійними і в майбутньому можуть бути викладені по іншому:

1. Питання про виборчий бар'єр. У Законі він є трьохвідсотковим. Такий відсоток опоненти вважають досить малим і його потрібно підняти до 5-7 %. З другого боку постає питання відсоткового бар'єру для

партій і партійних блоків. Існує думка про те, що для партійних блоків виборчий бар'єр має бути збільшений. Наприклад, в Польщі для партій виборчий бар`єр – 5 %, а партійних блоків – 8 %.

2. Пропорційна виборча система з жорстким загальнонаціональним списком кандидатів деперсоніфікує виборчий процес. Є пропозиції застосування пропорційної системи регіональних партійних списків (так званий роз'єднаний електорат) або такого варіанту пропорційної системи, коли виборець крім партії може голосувати і за конкретних кандидатів у партійних списках (метод голосування з преференціями).

3. Могла бути посилена в Законі залежність депутата від керівництва партії. Тобто перехід депутата до іншої фракції автоматично веде до втрати депутатського мандату.

4. Потребують вдосконалення норми Закону, щодо проведення передвиборної агітації.

5. Ведуться дискусії і щодо виборчої формули. У даному випадку йдеться про те, щоб замінити формулу Т. Хейра на іншу, наприклад, правило д'Хонта чи Сент-Лаге. Якщо формула Т. Хейра найбільш сприяє пропорційному розподілу мандатів, до правила д'Хонта та Сент-Лаге при розподілі мандатів сприяють потужним партіям. Наслідком може бути більш структурований парламент і зменшення кількості партій.

Парламентські вибори 2012 р. як і всі попередні знову відбулися за новим законом. Закон про вибори був підтриманий 17 листопада 2011 року у Верховній Раді більшістю голосів. За нього проголосувала як провладна Партія регіонів, так і опозиційні партії. І це природно, оскільки вони створювали умови для майбутніх виборів, а відповідно і преференції для себе.

Законом була запроваджена змішана система виборів: 225 депутатів обираються за закритими партійними списками, 225 – в одномандатних мажоритарних виборчих округах. Така норма суперечить рекомендаціям Венеціанської комісії, яка пропонувала запровадити вибори за відкритими партійними списками. У той же час така норма закону дозволяє провладній партії формувати більшість у Верховній Раді із кандидатів-самовисуванців.

По-друге, ліквідовано інститут партійних блоків та встановлено 5 % виборчий бар'єр. Це означає, що невеликі опозиційні партії можуть розраховувати на входження до парламенту лише через мажоритарні округи. Інший шлях проходження до ВРУ представників невеликих опозиційних партій – включення їх членів до виборчого списку великих партій. Ці норми закону сприяють проходженню до парламенту великих партій. У той же час вони спонукають до об'єднання малі політичні партії, що в майбутньому повинно привести до структурування партійного простору.

Запровадження змішаної виборчої системи закритих списків з 5 % виборчим бар'єром дало можливість експертам говорити про перемогу Партії регіонів ще задовго до виборів. Як покажуть результати виборів, саме так і сталося.

Що ж до інших новел виборчого законодавства, то слід зупинитись на наступних: скасування голосування проти всіх, встановлення більш жорстких норм для голосування вдома, визначення грошової застави, відсутність максимальної межі виборчих фондів, нові вимоги щодо розповсюдження інформації про опитування виборців тощо.

Отже, Закон про вибори депутатів ВР України, прийнятий 17 листопада 2011 року мав ряд позитивних характеристик і в той же час ряд процедурних норм, які вигідні виключно великим партіям, і перш за все Партії регіонів. До таких норм Закону слід віднести: його змішаний характер, 5 відсотковий загороджувальний бар'єр, заборона брати участи у виборах партійним блокам, формула розподілу депутатських мандатів Т. Хейра, закриті партійні списки, величина виборчої застави тощо.

Для характеристики невідповідності кількості поданих голосів кількості депутатських мандатів використовується індекс диспропорційності М. Галлахера дуже часто називають індексом найменших квадратів. Рівень диспропорційності виборчої системи обчислюється за М. Галлахером між часткою голосів, які отримали партії-учасниці виборів, та

часткою місць у представницькому органі. Математична формула даного індексу має такий вигляд:

$I = \sqrt{\Sigma}\ 1/2(P1 - S1)^2 + (P2 - S2)^2 \ldots..(Pn - Sn)^2$

де, I – індекс диспропорційності виборів;

P – відсоток голосів, які отримала партія на виборах;

S – відсоток мандатів, які отримала партія відповідно до свого виборчого результату;

n – кількість партій (блоків), які пройшли до парламенту.

Індекс може приймати значення від 0 до 100. Виборчі системи з низькими рівнями диспропорційності отримують цей показник у межах від 1 до 6; системи із середнім рівнем диспропорційності – від 7 до 12; з високим – 13-20. Не існує верхнього показника диспропорційності, але він рідко перевищує 20-25.

Розраховані індекси диспропорційності за результатами виборів до ВР України 1998-2012 рр. можна подати у вигляді наступної таблиці.

Таблиця 1

Індекси диспропорційності за результатами виборів до ВР України (1998-2012 рр.)

	1998	2002	2006	2007	2012
Індекс Галлахера	10,08	7,8	8,4	5,7	10.01

Розрахунки індексу диспропорційності показують, що зміна правил проведення виборів приводить до підвищення рівня диспропорційності виборчої системи. Після введення змішаної виборчої системи у 1998 р. індекс диспропорційності становив 10,08. У 2002 р. даний індекс становив уже 7,8. Це свідчення того, що відбулося звикання до правил електоральної гри. Після введення пропорційної системи у 2006 р. індекс знову зростає (8,4). Проведення виборів 2007 р. за такими ж правилами приводить до зниження індексу диспропорційності до 5,7 (найнижчий показник). І знову ж таки перехід до змішаної системи приводить до підвищення рівня диспропорційності виборчої системи (10,01). Загалом показники індексу диспропорційності коливаються для України в межах 5,7-10,8. Це показники виборчої системи з середнім рівнем диспропорційності.

Отже, процес еволюції виборчої системи України не завершився і дискусії у Верховній Раді з приводу того, за яким законом вона має обиратись на позачергових виборах 2014 року яскраве свідчення того. Використання змішаної системи в українських політичних реаліях є не ефективним, а відтак майбутня еволюція виборчої системи України все ж таки буде в напрямку до пропорційної.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус А. Верховна Рада України: розташування сил і перспективи партій // Нова політика. – 1995. – червень-липень. – С. 29-36.
2. Виборче законодавство України: наявні проблеми та шляхи вирішення // Часопис Парламент. – 2002. – № 1-2. – С. 6-12.
3. Гельман В. Я. Избирательные кампании в России: испытание электоральной формулы // Полис. – 1996. – № 2. – С. 84-100.
4. Дешко Т. Пострадянська практика застосування виборчих систем у країнах Центральної та Східної Європи // Віче. – 2005. – № 6. – С. 26-31.
5. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (18 лист. 1993 р.). – Ужгород, 1993. – 42 с.
6. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (24 вересня 1997 р.). – Київ, 1997. – 27 с.
7. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (31 жовтня 2001 р.). Науково-практичний коментар / Під загальною редакцією Рябця М. М. – К. : «Український інформаційно-правовий центр», 2002. – 362 с.
8. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (25 березня 2004 р.) // Все про вибори. – К. : КНТ, АТІКА, 2004. – С. 144-219.
9. Закон України «Про політичні партії в Україні» // Все про вибори. – К. : КНТ, АТІКА, 2004. – С. 41-41.

10. Ковач Ю., Останець Ю. Виборча система України: етапи становлення // Carpatica – Карпатика. – Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи. – Ужгород, 2002. – С. 197-206.
11. Концепція кодексу про вибори, референдуми в Україні. – К., 2000. – 54 с.
12. Кордун О. Конституційний Суд України і вибори // Нова політика. – 1998. – С. 2-14.
13. Надаис А. Выбор избирательных систем // Полис. – 1993. – № 3. – С. 70-79.
14. Попередні висновки міжнародної місії із спостереження за виборами (ММСВ) // Політичний календар. – 2002. – № 3. – С. 35-42.
15. Салмин А. Современная демократия. – М., 1997. – 447 с.
16. Сморгунов Л. В. Сравнительная демократия. – Теория и методология. – СПб., 1999. – 348 с.
17. Томенко М. Підсумки парламентських виборів в Україні // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 107-120.
18. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія», 1998. – Т. 1. – С. 362.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Drozd Roman, dr hab., prof.; ***Котляр Ю. В.,*** д.і.н., проф.

© Кухарчук О. С., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 07.11.2014*

УДК 94(47+57)«178/189»

Мельник І. В.,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Черкаська обл., Україна

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НАПРИКІНЦІ XVIII – XIX СТ.

Зроблено спробу показати в хронологічній послідовності розвиток законодавства Російської імперії з єврейського питання і ті зміни в правовому становищі євреїв, які він спричиняв. Аналіз основних імперських правових документів дозволяє простежити механізми регулювання правового статусу євреїв. Правове становище єврейських мас досліджується у сфері політичних прав, освіти, а також права на володіння нерухомістю та проживання на території імперії.

Ключові слова: *євреї, Російська імперія, Правобережна Україна, смуга осілості, «Положення про євреїв», «Тимчасові правила».*

Мельник И. В.,
Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины, г. Умань, Черкасская обл.

ПОЛИТИКА РОССИЙСКОГО САМОДЕРЖАВИЯ В ОТНОШЕНИИ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КОНЦЕ XVIII – XIX В.

Сделана попытку показать в хронологической последовательности развитие законодательства Российской империи в еврейском вопросе и те изменения в правовом положении евреев, какие он вызывал. Анализ имперских правовых документов позволяет проследить механизмы регулирования правового статуса евреев. Правовое положение еврейских масс исследуется в сфере политических прав, образования, а также права на владение недвижимостью и проживание на территории империи.

Ключевые слова: *евреи, Российская империя, Правобережная Украина, черта оседлости, «Положение о евреях», «Временные правила».*

Melnyk Iryna,
Pavlo Tychina Uman State Pedagogical University, Uman, Cherkasy oblast, Ukraine

THE POLICY OF THE RUSSIAN AUTOCRACY AGAINST THE JEWISH POPULATION AT THE END OF XVIII – XIX CENTURY

In the article the author attempts to show the historic development of the legislation of the Russian Empire in the Jewish question and the changes in the legal situation of the Jews. Analysis the main imperial legal documents can trace the mechanisms of the regulating the legal status of the Jews. The legal status of the Jewish masses is studied in the area of political rights, education, the ownership of estate and residence in the Empire.

Keywords: *Jews, Russian Empire, Right-Bank Ukraine, Pale of Settlement, «The Code of the Jews», «Temporary Regulations».*

В сучасній українській державі як ніколи гостро стоїть питання національних меншин. Єврейська – одна з них – в минулому відігравала знакову роль в політичному, культурному, економічному та соціальному житті на правобережних українських землях. Тому вивчення її правового становища в означений час є актуальним і необхідним.

Мета статті – вивчити правове становище єврейського населення в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Завдання дослідження полягають у вивченні процесу формування смуги єврейської осілості, аналізі основних правових документів, які регулювали життя євреїв в Російській імперії та спробі з'ясувати причини обмежувальної політики імперського уряду стосовно них.

Неприязнь до людей іудейського віросповідання в представників владної верхівки Московської, а згодом Російської держави проявлялась завжди. Починаючи від перших князів московських, євреїв регулярно виселяли з території держави і забороняли в'їзд, не дозволяючи останнім займатись традиційним для них ремеслом – торгівлею. Тому іудеї і для влади, і для населення залишались чимось на зразок terra incognita.

Перший, а потім другий та третій поділи Польщі зіткнули Російську імперію лицем до лиця з мільйонним єврейським населенням, доля якого на весь подальший час існування держави перетворилась для неї у складний «еврейский вопрос».

Для Російської імперії як поліетнічного організму національне питання завжди було чи не на першому місці. І не важливо, доля якої етнічної групи вирішувалась – української, польської чи єврейської (наводимо як зразок ці народи, адже в кількісному відношенні саме вони переважали на Правобережній Україні) – двома основними інструментами, які вирішували їх долю в імперії, були асиміляція та русифікація.

Правда, про асиміляцію та русифікацію єврейської общини можемо говорити хіба з початку правління імператора Олександра ІІ, до цього часу щодо євреїв застосовувались лише обмежувальні засоби. Такі як, наприклад, смуга постійної єврейської осілості, або, скорочено, смуга осілості.

Чому всі російські правителі так боялись євреїв, що цей страх зрештою призвів до утворення гігантської території, за східною межею якої євреям селитись заборонялось? Можливо тому, що єврей зі своєю специфічною релігією у контекст православної імперії просто не вписувався? А якщо сюди додати тезу про «обраність» єврейського народу? У такому разі великоросійському шовінізму, який у ХІХ ст. набирав обертів, просто не було б де розвернутись. І, наостанок, єврейське поняття вільної торгівлі остаточно б зруйнувало традиційну для імперії феодальну економічну систему, на якій трималося самодержавство.

З огляду на всі ці нюанси імперське законодавство розроблялось таким чином, аби не дати можливості розгорнутись єврейській підприємливості та ініціативності.

Щоправда, після першого поділу Польщі у 1772 р., як тільки землі Східної Білорусії, компактно заселені євреями, увійшли до складу імперії, Катерина ІІ в дусі модного на той час освіченого абсолютизму гарантувала їм «*всі вольності, які вони зараз мають стосовно своєї релігії і свого майна, тому що любов її імператорської величності до своїх людей не дозволить позбавити їх загального блага*» [6, с. 74]. А вже у 1795 р. імператриця наклала на євреїв подвійний податок.

Російська влада зберегла звичний для євреїв орган самоврядування – кагал. Але й це було зроблено з далекоглядною метою – отримати зручний орган контролю над єврейською общиною. Як і раніше, кагал продовжував виконувати свої фіскальні, адміністративні, судочинні, культурні та релігійні функції.

За Катерини ІІ кагал мав широкі права. Він визначав чисельність меламедів (вчителів) та учнів, встановлював порядок проведення релігійних ритуалів, наглядав за організацією весіль, сімейних бенкетів, за точністю мір і ваги, а також здійснював релігійне й частково громадянське судочинство (вексельні та карні справи євреїв були передані державному судочинству). У віданні кагалу перебували синагоги. Великі громади мали також єшиви – вищі релігійні навчальні заклади для підготовки рабинів. Під егідою громад діяли численні організації, які надавали благодійну допомогу лікарням, притулкам та богадільням, їдальням тощо [3].

Катерина ІІ позбавила євреїв статусу окремого етнічно-релігійного стану та інтегрувала їх до станової системи імперії. Але особливістю єврейської громади було те, що вона не мала власної станової еліти. Тому заможних євреїв було приписано на рівних правах до купецької гільдії, а бідніших – до стану міщан. Згодом всі євреї імперії входили до п'ятьох станів: купці, ремісники, землероби, міщани осілі та неосілі, які були найбільш безправними.

Але в містах євреї наштовхнулись на вороже ставлення з боку поляків, які не бажали допускати їх до місцевого самоврядування, та російських купців, які боялись конкуренції. Тому поступово права євреїв обмежуються. Зменшуються і адміністративні функції кагалів, адже виникла проблема подвійного

підпорядкування єврейського населення: кагалові та міському управлінню.

У 1791 р. Катерина ІІ, взявши до уваги скарги московських і смоленських купців, обмежила право євреїв на вільне поселення, визначивши ряд місцевостей, де вони могли селитись. Таким чином було покладено початок смузі єврейської осілості, хоч її формування відбувалось впродовж всього XIX ст., а свою назву вона отримала тільки за Миколи І.

Згідно з указом Катерини ІІ проживання євреїв було дозволене в Білорусії, Катеринославському намісництві і Таврійській області. У 1794 р. цей список поповнився Мінською, Волинською, Брацлавською (Подільською), Полоцькою (Вітебською), Могилівською, Київською, Чернігівською, Новгород-Сіверською губерніями. Після третього поділу Польщі були утворені дві нові губернії: Віленська і Гродненська, в яких теж було дозволено проживати євреям [15].

Не можна оминути увагою тодішній суспільний контекст. Адже коли йдеться про заборону євреям селитись поза межами територій, вказаних Катериною ІІ, то це ще не означає урізання їх громадянських прав. Навпаки, євреї опинились навіть у виграшному становищі. Згідно з Городовим уложенням 1785 р. право вільного пересування імперією мали лише купці. Але не міщани, до яких, в основному, були записані євреї. Тобто фактично, на відміну від міщан, євреї отримали право вільного пересування територіями Катеринославського намісництва, Таврійської області та Білорусії. Отож влада у прийнятті указів стосовно єврейського населення притримувалась існуючої на той час в Росії практики щодо права купців і міщан на пересування.

У 1799 р. євреї отримали право проживати в Курляндській губернії, а в 1804 р. євреї-землероби могли поселятись в Астраханській та Кавказькій губерніях, де були великі неосвоєні території. У 1818 р. смуга осілості була розширена за рахунок Бессарабської області.

Але з початку 20-х років XIX ст. політика російського уряду круто змінюється. З цього часу починається масове виселення євреїв із сільської місцевості у зв'язку з тим, що вони, нібито, поневолюють селян. У 1821 р. євреї були виселені із сільських місцевостей Чернігівської губернії, а в 1822 р. – із сіл Полтавської губернії. У 1823 р. могилівський і вітебський губернатори отримали наказ про заборону євреям селитись на державних землях і про переселення їх з сільської місцевості в міста і містечка.

Надалі чи не кожен рік виходили подібні накази. У 1827 р. було видано наказ про виселення євреїв з Києва, в 1829 р. – із Севастополя та Миколаєва (для тих євреїв, які не служили в армії), в 1837 р. – з Ялти. У 1843 р. євреям заборонили проживати в п'ятидесятиверстній смузі вздовж кордону з Австрією та Пруссією. А з 1882 р. євреям було заборонено поселятись в сільській місцевості по всій території імперії [15].

Правом проживання поза межею осілості користувались купці, студенти, ремісники та військовослужбовці. У різні періоди до них приєднувались лікарі, музиканти тощо. Але для євреїв ніколи не існувало права постійного і повсюдного проживання, дозволялось тільки тимчасове перебування у внутрішніх губерніях і в столицях для вирішення боргових, судових чи майнових справ, причому влада повинна була слідкувати, аби євреї не проживали там постійно [5, с. 594].

Тобто, смуга постійної єврейської осілості – поняття не стале. Вона змінювала свої межі в залежності від рівня ліберальності того чи іншого імператора. І навіть в межах смуги були вужчі «межі», куди доступ євреям був закритий: в різні часи це були державні та козацькі села, окремі міста (Київ, Миколаїв, Севастополь та ін.), а з кінця XIX ст. – сільська місцевість.

Питання правового становища євреїв хвилювало владу впродовж усього існування Російської імперії. Для того, аби уніфікувати єврейське законодавство згідно вимог часу або потреб держави, створювались спеціальні комітети, діяльність яких була спробами вирішити болюче єврейське питання. Основними законами, які регулювали правове становище євреїв Російської імперії були «Положення про євреїв» 1804 р. та 1835 р., і «Тимчасові правила» 1882 р.

Спробуємо розглянути особливості кожного з вищеназваних юридичних актів та ті зміни

в правовому становищі євреїв, які вони вносили.

У 1802 р. за наказом імператора Олександра I було створено комітет для облаштування євреїв. Метою діяльності комітету було «*поширити благоустрій євреїв і в інших, отриманих від Польщі, губерніях*» [8]. У 1803 р. до комітету було вирішено запросити представників від місцевих кагалів для врахування їх думки про потреби єврейського населення. Серед депутатів єврейського народу були виборні представники єврейських общин (в основному рабини) і депутати за призначенням (Н. Ноткін та ін.), очевидно з тих, хто займався клопотаннями перед урядом і майже постійно перебував у Петербурзі. Але зусилля депутатів не привели до пом'якшення правових обмежень, які містились в документі, що побачив світ через рік [4].

У 1804 р. діяльність комітету завершилась і євреї отримали новий державний документ, затверджений імператором – «Положення про облаштування євреїв». Цей юридичний акт остаточно сформував смугу осілості, до якої входило 15 губерній, 8 з них – в Україні [13]. До лінії осілості ввійшли також Астраханська та Кавказька губернії, але тут селитись дозволялось лише євреям-землеробам.

Для окремих груп єврейського населення (фабриканти, купці, ремісники, художники) вводились так звані губернаторські паспорти, які давали право на тимчасове перебування за межею лінії осілості. Обмежувалась участь євреїв у міському самоврядуванні, цим же актом заборонялось їх проживання в сільській місцевості. Правда, цей пункт до кінця не був реалізований, хоч у 1807-1808 рр. влада робила спроби виселити євреїв з сіл [13]. Однак у 1806 р., за зразком Наполеона, в Російській імперії було створено ще один комітет для розгляду єврейського питання. Це зумовлювалось прагненням залучити євреїв на свій бік у випадку війни з Францією. У результаті було зроблено висновок про «корисність» єврейської економічної діяльності на селі, а причинами крайньої убогості селян називалось інше. Виселення євреїв з сіл дещо призупинилось.

Оскільки вважалось, що євреї «споюють народ», то 34 статтею «Положення» їм заборонялось володіти шинками, заїжджими дворами, або орендувати їх. Тобто в економічній сфері новий закон встановив наступний принцип: сільське орендування і шинкарство необхідно викорінювати, а землеробство і фабричне виробництво – підтримувати. У зв'язку з цим фабриканти і ремісники звільнялись від подвійного податку, а тим, хто організовував «найпотрібніші» фабрики, надавався державний кредит.

«Положення» 1804 р. вперше надало євреям право купувати або орендувати незаселені землі. Таким чином влада хотіла залучити євреїв до землеробства та сільського господарства, а також до освоєння незаселених територій Новоросії. Проте цей задум уряду провалився, оскільки серед переселенців панувала крайня убогість, суттєвих результатів не було і тому переселення євреїв до Новоросії не набуло масового характеру [8].

За часів Олександра I євреям стали присвоювати прізвища. Вони вибирались, зазвичай, або за місцем проживання (Вінницькі, Бродські), або згідно з професіями (шойхети, різники тощо). Про таке інші верстви тодішнього суспільства могли тільки мріяти.

У 1820 р. імператор заборонив євреям тримати вдома християнську прислугу, але вони могли наймати християн для роботи у сільському господарстві.

У тяжкому становищі опинились єврейки-вдови. Якщо чоловік був купцем I гільдії і перебував в цьому стані менше 10 років, вдова могла проживати поза смугою осілості тільки за умови виплати внесків в його гільдію до закінчення десятилітнього терміну з дня вступу туди покійного чоловіка. Становище вдів було непевним. Часто сенат позбавляв їх тих прав, які вони мали при живих чоловіках. Дружини ремісників могли проживати за межею смуги осілості лише за умови продовження справи чоловіка. Якщо ж єврейка виходила заміж вдруге, вона втрачала всі права, які отримувала від першого чоловіка.

Закон 1824 р. заборонив євреям, як і всім приїжджим купцям, продаж товарів з будинку або розносом в місцях тимчасового перебування поза межею осілості під загрозою конфіскації майна. Євреям-міщанам

заборонялась оптова торгівля поза лінією осілості навіть в якості прикажчиків. Сільськогосподарськими продуктами також заборонялось торгувати. У такий спосіб влада намагалась забезпечити привілейований статус купцям-християнам [14, с. 104].

З періодом правління консервативного Миколи I пов'язані зміни в правовому становищі євреїв. Так, пильна увага уряду зосереджувалась на питанні релігії. Тому особливо жорсткими були закони, які стосувались віри. Наприклад, було видано наказ про обов'язковість хрещення всіх євреїв, які вступають на державну службу. Змінювати віру були змушені також ті євреї, які мешкали в Петербурзі, або в Москві. Євреї-вихрести отримували ряд пільг: звільнялись на три роки від податків і повинностей, а ті, хто був засуджений за злочин, отримували значні послаблення.

У 40-х роках XIX ст. в містах з'являються так звані «гетто» – міські квартали, де мали проживати тільки євреї. Власне «гетто» в Російській імперії почали з'являтись після наказу 1843 р., за яким для поліційного нагляду за євреями, які приїздили до міста, засновувались постоялі двори [10, с. 21].

Починаючи з 1857 р. всі без винятку євреї повинні були отримати паспорти, які видавались думами, магістратами і ратушами тих міст, до яких той чи інший єврей був приписаний. Такі документи були дійсні тільки в межах лінії осілості. Якщо євреям-купцям було необхідно виїхати в торгівельних справах у внутрішні губернії, їм видавались спеціальні документи, в яких вказувались терміни їх перебування поза межею осілості. Якщо ж по закінченні часу, зазначеного в документі, єврей не повертався, то стосовно нього застосовувались каральні заходи [14, с. 105].

Гостро стояло питання володіння євреями нерухомістю. Вони могли купувати її тільки там, де їм дозволялось жити. І хоч деяким групам євреїв (як от ремісникам) дозволялось перебувати за межею смуги осілості, їх проживання там вважалось тимчасовим, відповідно, купувати нерухомість вони теж не мали права. Київським купцям, які перебували в I гільдії менше п'яти років, дозволялось володіти нерухомістю тільки в Плоській та Либідській частинах міста.

Якщо єврей отримував у спадок нерухомість поза межами смуги осілості, протягом шести місяців він мусив її продати, інакше вона виставлялась на публічні торги.

Окремої уваги вимагає питання про відбування євреями військової повинності. Як тільки-но вони ввійшли до складу імперії після 1772 р., військова повинність полягала для них у сплачуванні спеціального «відкупного» податку. Указ від 9 березня 1786 р. вводив рекрутські «відкупні» гроші в розмірі 360 рублів за кожного рекрута [7, с. 41]. У 1796 р. вийшов новий документ, в якому зазначалась інша «відкупна» сума – 500 рублів за рекрута. У той же час християни мусили відбувати рекрутську повинність «натурою».

Ситуація круто змінилась з приходом до влади Миколи I. Новий імператор розглядав армію як спосіб навернути євреїв до православ'я, тобто це був новий метод асиміляції. Адже, повернувшись додому, солдат, який навіть не прийняв християнства, але прожив серед християн протягом тривалого часу (в середньому 25 років) і перейняв від них їхні переконання, ідеали та спосіб життя, переносив це все на єврейський ґрунт. Тому з 1827 р. євреї починають відбувати військову повинність «натурою». Щорічно єврейська громада мала постачати армію 10 новобранцями з 1 000 осіб населення. У деяких випадках ця кількість збільшувалась до 30 рекрутів. Якщо ж «план» не виконувався, з общини могли брати рекрутів взагалі без зарахувань. У 1832 р. Микола I дозволив євреям отримувати чин унтер-офіцера. Через кілька років євреїв почали нагороджувати бойовими орденами. У 1844 р. євреям було заборонено займати посади військових лікарів, але у розпал Кримської війни це обмеження було знято і військовий міністр навіть відзначив кількох лікарів орденами Святого Станіслава.

Далі політика щодо євреїв-рекрутів пом'якшувалась. Так, з 1856 р. євреї почали виконувати військову повинність нарівні з християнами, а у 1860 р. юдеїв вперше допущено до служби в імператорській гвардії. Остаточне правове зрівняння євреїв з християнами у сфері рекрутчини відбулось після військової реформи 1874 р. [12].

Важливими юридичними документами, які регулювали життя єврейства в імперії, були «Положення» 1835 р. і 1844 р. – результат діяльності комітетів, створених, відповідно, в 1823 р. і в 1840 р. Мета скликання і діяльності комітету 1823 р. полягала у з'ясуванні «корисності» перебування євреїв поза смугою осілості. Окрім того, комітет отримав завдання визначити, як можна покращити громадянське становище цього народу. Працювали повільно, детально знайомились з усіма питаннями внутрішнього і зовнішнього єврейського життя. І в результаті єврейське населення отримало новий документ, який, всупереч очікуванням, не вводив нових обмежень. Такого не можна сказати про «Положення» 1844 р., яким впроваджувався коробочний збір (податок на кошерні продукти харчування), євреї в містах і повітах підпорядковувались загальному управлінню зі знищенням кагалів, проводилась освітня реформа. Всі ці заходи мали на меті підірвати релігійно-національний уклад єврейського життя [5, с. 696].

Прихід до влади в імперії Олександра II суттєво вплинув на становище єврейства, багато заборон і обмежень було знято. Окрім військової сфери, ліберальні перетворення торкнулись і інших сторін єврейського життя. Зокрема, були зняті обмеження на проживання євреїв в деяких районах Ковно, Житомира, Кам'янця-Подільського. З 1858 р. євреям дозволялось селитись і у п'ятидесятиверстній смузі вздовж кордону. У 1859 р. євреям-купцям I гільдії дозволено проживати по всій імперії. 1865 р. було прийнято закон, який надавав право повсюдного розселення деяким категоріям ремісників, правда, тільки до того часу, поки вони займаються своїм ремеслом. У 1865 р. лікарям дозволено служити у всіх закладах військового міністерства. Право повсюдного проживання отримали євреї, які відслужили в армії як рекрути. У 1879 р. таке ж право отримали всі випускники вищих навчальних закладів, а також фармацевти, акушери, дантисти.

Польське повстання 1863-1864 рр. і посилення російського впливу на Правобережжі після нього, спричинили заборону євреям купувати і орендувати тут землю. Але на практиці цієї заборони не завжди дотримувались, адже це не було в інтересах російських землевласників, яким було вигідно здавати євреям свої володіння в оренду.

Земська реформа не містила ніяких обмежень для євреїв. Вони нарівні з християнами могли брати участь у виборах в земські органи влади, обіймати різні посади в земствах. Правда, вже в 70-х роках XIX ст. ситуація змінилась не на користь євреїв. Кількість євреїв у міських думах і управах не повинна була перебільшувати третини загального складу цих органів. Та євреї отримали право голосувати нарівні з християнами [9].

Епоха консерватівізму, яка почалась після смерті Олександра II, відобразилась і на єврейському житті. Так, у 1882 р. були видані «Тимчасові правила», за якими євреї не мали права селитись в сільській місцевості, купувати нерухоме майно поза містечками і містами, орендувати земельні угіддя, торгувати в неділю та у християнські свята. «Тимчасові правила» в першу чергу негативно відобразились на бідніших верствах єврейської спільноти, які займались, в основному, дрібною торгівлею в селах. До 1904 р. «Тимчасові правила» стосувались і євреїв, які проживали по всій імперії (за винятком тих, хто мав університетську освіту). У 1887 р. євреям заборонили переїжджати з одного села в інше [1].

У цьому ж 1887 р. міністерством народної просвіти прийнято відсоткову норму для євреїв, які навчаються в вищих навчальних закладах. У смузі осілості вона складала 10 % від загальної кількості студентів, поза смугою осілості – 5 %, а в Москві та Санкт-Петербурзі – 3 % [2]. Відсоткова норма була підтверджена законом від 16 вересня 1908 р.

Євреї, які отримали дипломи вчених ступенів доктора медицини і хірургії, або доктора медицини, а також доктора, магістра або кандидата з інших спеціальностей, могли проживати в усіх губерніях та областях імперії і займатися торгівлею, або промислами. Такі євреї могли мати при собі сім'ю і двоє слуг зі своїх одновірців. Навіть не працюючи за спеціальністю, євреї, які мали науковий ступінь або закінчили університет, мали право повсюдного проживання [11, с. 28]. «Тимчасові правила»

з деякими змінами діяли до 1917 р. і були скасовані Тимчасовим урядом.

Правове становище єврейського населення Російської імперії часто змінювалось. Влада так до кінця і не вирішила єврейське питання, а відтак використовувала метод батога і пряника, що, зрештою, спричинило масову еміграцію євреїв за кордон та участь єврейської молоді в революційних рухах. У цьому питанні євреї розділили долю інших гноблених народів вмираючої імперії. Тема правового становища єврейства в Російській імперії є надзвичайно широкою, тому в майбутньому планується працювати в окресленому руслі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Временные правила [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: http://eleven.co.il/mode=article&id=10979&qu ery= .
2. Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905-1914 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vuzlib.com/content/view/2025/52/.
3. Гриневич Л. В, Гриневич В. А. Євреї в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_ Ukraini.
4. Депутаты еврейского народа [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: http://eleven.co.il/?mode=article&id=11402&query=
5. Жительство и передвижение евреев по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: в 16 т. / под ред. Л. Канцельсона, Д. Гинцбурга. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 7: Данциг-Ибн-Езра, Иуда. – С. 590-599.
6. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
7. Клиер Дж. Россия собирает своих евреев / Дж. Клиер. – М. : Мосты культуры; Израиль : Гешарим, 2000. – 352 с.
8. Козлитин Г. А. Правовое положение евреев Российской империи (конец XVIII – XIX в.): автореф. дис. … канд. юр. наук: 12.00.01 / Г. А. Козлитин; Российская правовая академия Министерства юстиции Российской федерации. – Ростов-на-Дону, 2004. – 23 с.
9. Россия. Эпоха «Великих реформ» (1855-81) [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: http://eleven.co.ilarticle/15441.
10. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 19-29.
11. Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям правительствующего сената и циркулярам министерств / И. В. Гессен, В. Фридштейн. – Санкт-Петербург, 1904. – 422 с.
12. Трофімук Т. М. Правове зрівняння юдеїв з християнами у виконанні рекрутської повинності у Російській імперії в XIX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/.../I33.pdf.
13. Украина. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец 18 в. – 1914 г.) [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: http://eleven.co.il.
14. Хонигсман А. Я., Найман Я. С. Евреи Украины (краткий очерк истории). – К., 1992. – Ч. 1. – 156 с.
15. Черта оседлости [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу: http://www.eleven.co.il/article/14679.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Drozd Roman, dr hab., prof.; ***Котляр Ю. В.,*** д.і.н., проф.

© Мельник І. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 02.11.2014

УДК 930

Moklak Jarosław,
dr hab, adjunkt
Uniwersytet Jagielloński

WALKA O UNIWERSYTET UKRAIŃSKI WE LWOWIE – KONTEKST WŁOSKI I POŁUDNIOWOSŁOWIAŃSKI (1908-1914)

Na początku XX wieku wszystkie narody monarchii habsburskiej walczyły o posiadanie własnej uczelni, np Czesi w Brnie, Włosi w Trieście, Słoweńcy w Lublanie, Ukraińcy we Lwowie. Wśród najbardziej aktywnych polityków ukraińskich w tej walce byli Stanisław Dnistrianskyj, Ołeksandr Kolessa i Kost Ławyckyj. Postulat ten, wielokrotnie zgłaszany był w sejmie galicyjskim i parlamencie wiedeńskim.

20 stycznia 1909, Rada Państwa uznała za główny cel rozwiązanie sporu czesko-niemieckiego. Następnie rząd złożył projekt ustawy o utworzenie wydziału prawniczego z włoskim językiem wykładowym w Wiedniu. Tymczasem posłowie Stanisław Dnistriańśkyj i Oleksandr Kołessa zgłosili 21 stycznia 1909 wspólny wniosek o utworzenie odrębnego uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie.

Wiosną 1910 roku premier Richard Bienerth chciał utworzyć włoski wydział prawa w Trieście i potrzebował poparcia klubu ukraińskiego. Ukraińcy domagali się własnego uniwersytetu, na podstawie iunctum. Korzystanie z tej struktury oznaczało brak zgody na realizację ugody bez jednoczesnego uzgodnienia innej kwestii (lub kilku innych) i było używane w procesie legislacyjnym jako forma nacisku politycznego na rząd. Ukraińscy politycy ogłosił iunctum do projektów rządowych mających na celu stworzenie Uniwersytet włoskiego w Trieście.

Chorwaci i Słoweńcy uznawali prawo Włochów do posiadania wydziału prawniczego, ale sprzeciwiali się lokalizacji w Trieście, uważając, że miasto nie było centralnym ośrodkiem osadnictwa włoskiego. Nie mieli nic przeciwko lokalizacji wydziału włoskiego w takich miastach jak Rovereto i Trient (południowa część Tyrolu), gdzie dominowali Włosi.

Na posiedzeniu Komisji Budżetowej 7 lutego 1913 r. Stanisław Dnistriańśkyj stwierdził, że Triest był właściwym miejscem dla włoskiego wydziale prawa. Poparł lokalizację uczelni włoskiej w mieście z silnymi tradycjami włoskimi, co było naturalną konsekwencją żądania ukraińskiego uniwersytetu we Lwowie.

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ЛЬВОВІ – КОНТЕКСТ ІТАЛІЙСЬКИЙ І ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ (1908-1914)

На початку XX століття всі народи Габсбургської монархії боролися за відкриття власного університету: чехи в Брно, Італійці в Трієсті, Словенці в Любляні, українці у Львові. Серед найбільш активних українських політиків у тій боротьбі були Станіслав Дністрянський, Олександр Колеса і Кость Левицький. Той постулат, не однократно був виголошений у Галицькому сеймі і Віденському парламенті.

20 січня 1909 року Рада держави визнала за головну мету вирішення чесько-німецьких суперечностей. Наступний уряд розробив проект закону про створення правничого відділення з італійською мовою викладання у Відні. Тим часом парламентарі Станіслав Дністрянський і Олександр Колеса подали 21 січня 1909 року спільний проект про створення спеціального українського університету у Львові.

***Ключові слова**: Галичина, університет, Львів*

THE STRUGGLE FOR THE UKRAINIAN UNIVERSITY IN LVIV – THE ITALIAN AND SOUTH SLAVIC CONTEXT (1908–1914)

At the beginning of the twentieth century all the nations of the Habsburg monarchy fought for the possession of their own university, e.g. *Czechs in Brno, Italians in Trieste, Slovenes in Ljubljana, Ukrainians in Lviv. Among the most active Ukrainian politicians in this struggle were Stanislav Dnistriansky, Oleksandr Kolessa and Kost Levytsky. This postulate, they many times reported in the Galician Diet and in the parliament of Vienna.*

Vienna government recognized the demands of all nations, but not all nations treated equally. Riots university in Vienna in the harsh light revealed the need to resolve disputes nationality. January 20, 1909, the State Council met, putting the main objective to solve the most ethnic dispute — Czech-German. The government then filed a draft law on the creation of a legal department with the Italian language of

instruction in Vienna. Meanwhile, deputies Stanislav Dnistriansky and Oleksandr Kołessa reported January 21, 1909 a joint proposal for the establishment of a separate Ukrainian university in Lviv.

In the spring of 1910, Prime Minister Richard Bienerth wanted to create an Italian law department in Trieste and he needed to support the Ukrainian Club in parliament. Ukrainians demanded own university, based on iunctum. Using this structure meant no consent to implement a settlement agreement without simultaneous another one (or several others) and it was used in the legislative process as a form of political pressure on the government. Ukrainian politicians announced iunctum to government projects aimed at creating an Italian University of Trieste.

Croats and Slovenes recognize the right of Italians to have a law department, but objected to the location in Trieste, considering that the city was not the central hub for the settlement of the Italian. They would not mind the location of the Italian department in such cities as Rovereto and Trient (southern part of Tyrol), where he dominated the Italian colonization, or in the capital of the monarchy. On the other hand feared the growth of the significant impact of the Italian language on the Slavic population in Slovenia and Dalmatia.

This case was heard again at the meeting of the Budget Committee February 7, 1913. On behalf of the Ukrainian Club, Stanislav Dnistriansky stated that Trieste was the right place for the Italian law department. Member of Parliament in Vienna, supported the location in the city with strong traditions of Italian, which was a natural consequence of the demand Ukrainian university in Lviv.

Talks on the Ukrainian university continued to the end of the period of autonomy. June 15, 1914, was one of the last conference at which Prime Minister Count Karl von Stürgkh promised that the issue of Ukrainian university will "definitely" settled. However, after the outbreak of war, the implementation of these plans has been discontinued. Only after the expulsion of Russian troops from Galicia, in 1916., authorities of Vienna returned to talks with Ukrainian leaders. The compromise proposed by the government had to rely on the resignation of Ukrainians from the location of the university in Lviv, in exchange for the expansion of the University of Chernivtsi.

***Key words**: Ukrainian University, Lviv, Austrian Parliament*

Starania o posiadanie odrębnego uniwersytetu we Lwowie, jakie Ukraińcy podjęli na początku XX w. nie były w monarchii Habsburgów zjawiskiem odosobnionym, lecz zbiegły się w czasie z podobnymi inicjatywami podejmowanymi przez Czechów, Słoweńców i Włochów. Posiadanie uniwersytetu w własnym językiem wykładowym z jednej strony było ukoronowaniem procesu tworzenia narodowego systemu oświatowego, a z drugiej – oznaczało dysponowanie instytucją formującą elitę narodową na najwyższym poziomie intelektualnym. W tym drugim przypadku cele edukacyjne pokrywały się z politycznymi, a nawet je warunkowały. Pierwszy wniosek ukraiński w sprawie uniwersyteckiej wpłynął do parlamentu wiedeńskiego w formie rozbudowanej interpelacji posła ks. Danyły Taniaczkewycza z 20 grudnia 1898 r., w której przedstawiono ukraińskie tradycje uczelniane od schyłku XVIII w. i żądano utworzenia paralelnych katedr na wszystkich wydziałach uniwersytetu im. Franciszka I we Lwowie jako zalążka przyszłego uniwersytetu ukraińskiego [1, k. 2; 10, s. 2132-2142]. Do akcji włączyła się młodzież akademicka, która 13 lipca 1899 r. zorganizowała we Lwowie wiec studentów ukraińskich z uniwersytetów austriackich [2, s. 3-52]. Następnie, 21 czerwca 1901 r., wniosek w sprawie utworzenia uniwersytetu ukraińskiego złożył w sejmie Jewhen Ołesnyćkyj, a w parlamencie – 19 listopada tego roku – Julian Romanczuk [11, s. 6933-6934]. Ponieważ sejmowa komisja szkolna nie przedłożyła wówczas sprawozdania, 30 grudnia 1901 r. posłowie ukraińscy ponowili wniosek [5, s. 227; 6, s. 267-269; 7, s. 165-166]. W argumentacji odwołali się do rosnącej liczby studentów ukraińskich oraz do zapisów grudniowej konstytucji austriackiej [8, s. 1-2; 4, s. 40-41].

Włoski wydział prawniczy

Rząd wiedeński liczył się z postulatami wszystkich narodów, ale nie wszystkie traktował jednakowo, np. większe zainteresowanie wzbudzały dążenia Włochów zamieszkujących Tyrol i Pobrzeże, niż sąsiednich Słoweńców czy Ukraińców. Wiosną 1910 r. premier Richard Bienerth zamierzał ostatecznie doprowadzić do założenia włoskiego wydziału prawniczego w Trieście i potrzebował poparcia w parlamencie dla zgłoszonego w tej sprawie projektu rządowego. Posłowie zrzeszeni w Klubie Ukraińskim zażądali wówczas równoczesnego rozpatrzenia sprawy uniwersytetu ukraińskiego, wykorzystując do tego celu konstrukcję *iunctim*. W sensie prawnym zastosowanie tej konstrukcji oznaczało brak zgody

na realizację jednej umowy bez równoczesnego załatwienia drugiej (lub kilku innych) i było wykorzystywane w procesie legislacyjnym jako forma nacisku politycznego na rząd, obliczonego na przeprowadzenie własnych projektów ustawodawczych. Żądając uniwersytetu dla siebie, politycy ukraińscy ogłosili *iunctim* wobec projektów rządowych zmierzających do powołania uniwersytetu włoskiego w Trieście [3, s. 541].

Prezentacja gabinetu Richarda Bienertha w parlamencie (26 listopada 1908) zbiegła się z krwawymi zajściami na uniwersytecie wiedeńskim, do których doszło 23 listopada 1908 r. [20, s. 1]. Studenci włoscy uzyskali zgodę na zorganizowanie w auli uniwersyteckiej zgromadzenia w celu przypomnienia o powtarzanym już od szeregu lat dążeniu do założenia w Trieście uczelni włoskiej. Według doniesień prasowych jeden ze studentów wykrzyknął: «Evviva la Università italiana" (niech żyje uniwersytet włoski), co wywołało głośne protesty studentów niemieckich, których było około 200, jednak liczba ta szybko wzrosła do 800. Doszło do bójki przy użyciu pałek i kastetów, byli ranni. Jeden ze studentów włoskich sięgnął po rewolwer. Pierwszy strzał wywołał ciszę, ale potem padły następne, po czym Włosi zaczęli się wycofywać. Policja wtargnęła do auli z szablami w ręku i przywróciła porządek, a pogotowie ratunkowe naprędce zorganizowało ambulatorium medyczne na dziedzińcu uniwersyteckim [22, s. 8; 23, s. 5; 24, s. 2]. Sprawa uniwersytetu włoskiego w Austrii odżyła z pełną mocą i była silną pożywką dla uniwersyteckich dążeń Ukraińców.

Nowy premier odbył rozmowy z politykami włoskimi i obiecał im, że wkrótce wpłynie do parlamentu propozycja rządu zgodna z ich oczekiwaniami, ale pod warunkiem, że demonstracje ustaną. Rozmowa miała charakter kurtuazyjny, chociaż doprowadziła do spotkania posłów włoskich ze studentami, którzy zgodzili się odstąpić od demonstracji. Było jednak oczywiste, że emocje wśród studentów nie zostaną wyciszone, a żądania Włochów będą się nasilać. Rozmowa premiera Bienertha z politykami włoskimi odbyła się w sobotę 28 listopada. Premier zapewnił, że rząd zamierza wnieść do Izby Posłów projekt ustawy w sprawie utworzenia uniwersytetu włoskiego – wkrótce jednak, w poniedziałek 30 listopada, doszło do głośnej demonstracji w Trieście [21, s. 3]. Zwolennicy utworzenia uniwersytetu włoskiego uformowali pochód i ruszyli przez miasto. Przed gmachami instytucji niemieckich urządzano hałaśliwe demonstracje, tłum gwizdał i wznosił okrzyki antyniemieckie. Pod względem emocji i determinacji w dążeniu do wytyczonego celu reakcje Włochów były podobne do reakcji studentów ukraińskich we Lwowie z ubiegłego roku [25, s. 2].

Rozruchy uniwersyteckie w Wiedniu w ostrym świetle ujawniły potrzebę rozwiązywania sporów narodowościowych w skali całej monarchii. 20 stycznia 1909 r. zebrała się Rada Państwa, stawiając za główny cel rozwiązanie najbardziej nabrzmiałego sporu narodowościowego – czesko-niemieckiego, co jednak nie mogło odsunąć w cień innych kwestii narodowych. Gabinet Bienertha wniósł wówczas projekt rządowy w sprawie utworzenia wydziału prawniczego z włoskim językiem wykładowym w Wiedniu. Natomiast posłowie Stanisław Dnistriańskyj i Ołeksandr Kołessa zgłosili 21 stycznia 1909 wspólny wniosek dotyczący powołania odrębnego uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie, ponowiony w listopadzie tego roku [12, s. 488; 4, s. 52].

Politycy włoscy z Półwyspu Apenińskiego wspierali Włochów austriackich w ich dążeniach do posiadania uniwersytetu w Trieście. Pozostawanie Włoch w Trójprzymierzu, o czym nieraz mówił włoski minister spraw zagranicznych Tommaso Tittoni, np. w senacie odpowiadając na interpelację w sprawie zajść na uniwersytecie wiedeńskim, pozwoliło uzasadniać słuszność kierunku włoskiej polityki zagranicznej, ale z drugiej strony uczestnictwo Włoch w polityczno-wojskowym sojuszu z Austro-Węgrami wywierało wpływ na stosunek władz wiedeńskich do żądań włoskich [26, s. 2]. Sprawa uniwersytetu włoskiego w Austrii pośrednio mobilizowała polityków ukraińskich, chociaż żądania Włochów miały niewątpliwie większy wpływ na politykę prowadzoną przez Słowian południowych, Chorwatów i Słoweńców, sprzeciwiających się narzuceniu im języka włoskiego jako urzędowego. Poseł chorwacki ks. Frano Ivanišević podczas debaty budżetowej 14 grudnia 1908 r. oświadczył w Izbie Posłów, że Chorwaci nie zagłosują za uchwaleniem budżetu, jeśli rząd nie będzie uwzględniał ich postulatów narodowych. Domagano się

wprowadzenia języka chorwackiego jako urzędowego w Dalmacji, a w kwestii założenia uniwersytetu włoskiego w Trieście bezwarunkowo żądano uwzględnienia interesów narodowych Chorwatów i Słoweńców. Ivanišević uznał, że uniwersytet włoski w Trieście wywierałby negatywny wpływ na rozwój Dalmacji, na ludność słoweńską i chorwacką [13, s. 7963-7967]. W tym samym duchu przemawiał poseł słoweński Josef Fon na innym posiedzeniu Izby Posłów [14, s. 7680-7687; 28, s. 1].

Pierwsze czytanie projektu ustawy rządowej w sprawie utworzenia wydziału prawniczego z językiem włoskim jako wykładowym w Wiedniu odbyło się w Izbie Posłów 11 marca 1910 r. Głos zabrał poseł Dnistriańśkyj, oświadczając w imieniu klubu ukraińskiego, że uznaje prawo narodu włoskiego do posiadania wydziału prawniczego i może on być założony w Trieście, gdyż o kwestii wyboru miejsca na uniwersytet narodowy w państwie wielojęzycznym takim, jak Austria, naród sam musi rozstrzygać, a inne narody, choćby najbliżej spokrewnione, nie mają prawa weta [15, s. 1874-1875]. Taka postawa uzasadniała żądanie powołania ukraińskiego uniwersytetu we Lwowie i chęć odsunięcia Polaków od wpływu na jego lokalizację. Ponieważ jednak trwałe sympatie polityków ukraińskich utrzymywały się po stronie Słowian, Dnistriańśkyj uznał, że narody, które nie posiadały swojego uniwersytetu, powinny go otrzymać, wymieniając Ukraińców we Lwowie i Słoweńców w Lublanie. Przy tej okazji stwierdził, że «Rusinom należy się nawet pierwszeństwo", dlatego posłowie ukraińscy stoją na stanowisku *iunctim* między sprawą wydziału włoskiego a założeniem uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie, a *iunctim* między włoskim wydziałem a uniwersytetami, ukraińskim i słoweńskim, było już *implicite* zawarte w artykule XIX konstytucji austriackiej. Dnistriańśkyj wyraził przypuszczenie, że rząd wkrótce wniesie stosowne przedłożenie w tej sprawie, od czego uzależnił głosowanie reprezentacji ukraińskiej za utworzeniem włoskiego wydziału prawniczego [15, s. 1875, 1877].

Podczas omawiania kwestii włoskiego wydziału prawniczego w komisji budżetowej wypowiadali się Teofil Okunewśkyj i Kost' Łewyćkyj. Dłuższa była wypowiedź Łewyćkiego, który zażądał wyjaśnień w sprawie zalegania w komisji szkolnej wniosku dotyczącego założenia uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie i niejasnego w tej kwestii stanowiska rządu. Wreszcie, w imieniu Klubu Ukraińskiego oświadczył, że jest zmuszony żądać *iunctim* między sprawą włoskiego wydziału prawniczego w Trieście a powołaniem uniwersytetu ukraińskiego [3, s. 544].

Perspektywa chorwacka i słoweńska

Przedstawiciele narodów południowo-słowiańskich inaczej niż Ukraińcy oceniali wybór lokalizacji dla włoskiej szkoły wyższej. Chorwacki poseł Vjekoslav Spinčić zaznaczył, że Chorwaci i Słoweńcy uznawali prawo Włochów do posiadania wydziału prawniczego, ale sprzeciwiali się lokalizacji w Trieście, uważając, że miasto to nie było centralnym ośrodkiem dla osadnictwa włoskiego [15, s. 1880]. Spinčić podkreślił, że Triest był ośrodkiem regionu z przewagą ludności słoweńskiej i chorwackiej, co uzasadnił danymi statystycznymi. Wynikało z nich, że do Triestu ciążyło 1 397 000 Słoweńców i Chorwatów oraz tylko 348 000 Włochów; wykazał też liczbę ludności włoskiej i słowiańskiej w samym mieście, nie kwestionując znaczącej tam przewagi liczebnej Włochów [15, s. 1880, 1881; 19]. Następnie stwierdził, że Chorwaci i Słoweńcy nie mieliby nic przeciwko lokalizacji wydziału włoskiego w takich miastach, jak Rovereto czy Trient (południowa część Tyrolu, region trydencki), gdzie dominowało osadnictwo włoskie, lub w stolicy monarchii. Natomiast obawiali się wzrostu i tak już znaczącego wpływu języka włoskiego na ludność słowiańską w Słowenii i Dalmacji, zdecydowanie domagając się powiązania sprawy włoskiego wydziału prawniczego z utworzeniem słoweńskiego wydziału w Lublanie [27, s. 2].

Spinčić polemizował z twierdzeniem, jakoby języki chorwacki i słoweński nie były odpowiednio ukształtowane i przygotowane do obsługiwania szkolnictwa wyższego, co jak w zwierciadle przypominało argumentację galicyjskich polityków polskich utrzymujących, że język ukraiński nie był do tych samych celów odpowiednio przygotowany. Taki pogląd wyraził w Izbie Posłów 21 listopada 1902 r. profesor wszechnicy lwowskiej Stanisław Starzyński. Poparł go wtedy minister oświaty

Wilhelm Hartel sprzeciwiający się tworzeniu uniwersytetów, których domagały się także inne narody [4, s. 45]. Analogia do stosunków galicyjskich była także widoczna w argumentacji uzasadniającej rozbudowę całego systemu kształcenia dla narodów południowosłowiańskich. Zarówno Ukraińcy, jak i Chorwaci czy Słoweńcy uzasadniali potrzebę tworzenia placówek oświatowych ogólną liczbą ludności w regionie. Polacy i Włosi znaczenie tego czynnika minimalizowali, eksponując kryterium liczby uczniów danej narodowości. Tymczasem mniejsza ilość szkół musiała przekładać się na mniejszą liczbę uczniów danej narodowości, co w przypadku Galicji miało uzasadniać przewagę liczebną szkół polskich.

W czerwcu 1910 r. klub południowosłowiański przygotował pismo do rządu w sprawie przygotowywanej ustawy o włoskim wydziale prawniczym, w której oczekiwano wpisu zapewniającego utworzenie uniwersytetu w Lublanie w ciągu 5, najdalej 10 lat i gwarancji, że wydział włoski nie zostanie w przyszłości przeniesiony na wybrzeże adriatyckie. 28 czerwca odbyły się rozmowy w tej sprawie z udziałem premiera i ministra oświaty oraz posłów południowosłowiańskich – Friedriecha Ploja i Ivana Šusteršicia, których poinformowano, że rząd bierze pod uwagę inne żądania uniwersyteckie, ale obecnie przywraca stan utracony przez Włochów i nie zgadza się na łączenie kwestii włoskiego wydziału prawniczego z innymi uniwersytetami narodowymi. Niemniej jednak zapewniono posłów południowosłowiańskich, że rząd powróci do spraw innych uniwersytetów po rozpatrzeniu kwestii włoskiej [29, s. 3]. Był to wyraźny sygnał, że rząd nie będzie akceptował wysuwanego także przez Ukraińców warunku *iunctim*.

Triest i Lwów – argumentacja ukraińska

W lutym 1911 r. w parlamencie ponownie omawiano sprawę włoskiego wydziału prawniczego. 7 lutego 1911 r. zebrała się parlamentarna komisja budżetowa. Rząd forsował swój projekt, a Ukraińcy i Słoweńcy przy tej okazji powtórzyli żądania dotyczące zakładania własnych uniwersytetów. Rozpoczęły się kuluarowe rozmowy w sprawie poparcia dla postulatów słowiańskich, chociaż szanse były niewielkie ze względu na to, że perspektywa utworzenia uniwersytetów ukraińskiego i słoweńskiego drażniła Niemców i Polaków. Tymczasem K. Łewyćkyj najpierw zapewnił sobie poparcie posłów słoweńskich, Czechów i Niemców, a następnie postawił wniosek wzywający rząd do jak najszybszego założenia uniwersytetu «ukraińsko-ruskiego" we Lwowie. Krok ten był ryzykowny, ponieważ należało się liczyć z konsekwencjami po odrzuceniu wniosku przez izbę parlamentarną. Rząd centralny i polskie koła polityczne w Galicji mogłyby powoływać się na negatywne w tej sprawie stanowisko parlamentu. Obawy okazały się nieuzasadnione, ponieważ w głosowaniu w sprawie uniwersytetu słoweńskiego, które jako pierwsze przeprowadzono w komisji budżetowej 9 lutego, Polacy głosowali «za". Wniosek został przyjęty, a to rozdrażniło posłów niemieckich. Gdy na posiedzeniu tej samej komisji przyszła kolej na głosowanie w sprawie uniwersytetu ukraińskiego, wszyscy Niemcy, niejako na przekór Polakom, poparli wniosek Łewyćkiego, który przyjęto niemal jednogłośnie [3, s. 567].

Kolejny raz sprawę uniwersytetu ukraińskiego omawiano w Izbie Posłów 25 października 1911 r. podczas ponownej debaty poświęconej fakultetowi włoskiemu. Przemawiał wówczas poseł Kołessa, który zaznaczył, że dążenie do utrakwizacji uniwersytetu lwowskiego będzie aktualne w polityce ukraińskiej aż do czasu utworzenia odrębnego uniwersytetu we Lwowie [9, s. 1167-1171; 16, s. 3; 3, s. 588]. W prasie ukraińskiej, komentującej decyzje niemieckich kół politycznych (z Tyrolu i Czech) stojących na stanowisku, że włoska szkoła wyższa nie mogła być założona na terenie stanowiącym niemiecki stan posiadania, pojawiły się artykuły popierające lokalizację włoskiego fakultetu w mieście otoczonym przez ludność włoską. Przy tej okazji nie zabrakło odniesienia do spraw galicyjskich: «(…) niemieccy posłowie z krajów alpejskich, podobnie jak Polacy we wschodniej Hałyczynie, zawzięcie strzegą swego 'stanu posiadania' w południowym Tyrolu, gdzie przeważa ludność włoska, i popierają ich w tym posłowie niemieccy z innych krajów. A przecież w południowym Tyrolu 'niemiecki stan posiadania' opiera się tylko na wyższej niemieckiej biurokracji" [17, s. 2]. Na posiedzeniu komisji budżetowej Izby Posłów 6 lutego 1913 r. minister Max Hussarek oświadczył, że lokalizacja wydziału włoskiego powinna być dobrze przemyślana. Dał on

jednocześnie do zrozumienia, że podjęta w podkomitecie uchwała proponująca lokalizację w Trieście nie odpowiadała ministerstwu, ponieważ brak tam było odpowiednich warunków do założenia uniwersytetu włoskiego i wobec tego ministerstwo uważałoby sprawę za nierozstrzygniętą [30, s. 1].

Sprawa była rozpatrywana ponownie na posiedzeniu komisji budżetowej 7 lutego 1913 r. Posłowie z klubu dalmatyńskiego oświadczyli, że nie chcieli jej łączyć z żądaniem utworzenia własnego uniwersytetu narodowego, aby nie posądzono ich o próbę wszczęcia obstrukcji. W imieniu klubu ukraińskiego Dnistrianśkyj oświadczył, że Triest był właściwym miejscem dla włoskiego wydziału prawniczego. Poseł poparł tym samym lokalizację w mieście o silnych tradycjach włoskich, co było naturalną konsekwencją domagania się uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. Przechodząc w ten sposób do postulatu ukraińskiego, stwierdził, że rząd powinien wnieść w krótkim czasie projekt ustawy rządowej w sprawie uniwersytetu ukraińskiego, a zanim ta uczelnia powstanie, należałoby utworzyć instytucję o charakterze przejściowym [31, s. 1]. Komisja budżetowa ukończyła prace 14 lutego 1913 r., pozytywnie opiniując projekt założenia włoskiego wydziału prawniczego w Trieście, natomiast większością głosów odrzuciła wniosek posła słoweńskiego Karla Verstovšeka domagającego się usunięcia projektu rządowego z porządku obrad. Kolejno przyjmowano § 1 tego projektu, stanowiący o założeniu samodzielnego wydziału prawniczego w Trieście z językiem włoskim wykładowym, najpóźniej w zimowym półroczu 1915/1916. Projekt uzyskał poparcie 35 posłów, 4 było przeciw. Następnie posłowie słoweńscy zgłosili szereg wniosków, za pomocą których usiłowali doprowadzić do powstania instytucji będącej namiastką uniwersytetu słoweńskiego, np. wystąpili z wnioskiem o powołanie wydziału włosko-słoweńskiego, dążąc w ten sposób do uznania prawa Słoweńców do posiadania szkolnictwa wyższego. Wniosek ten został odrzucony stosunkiem głosów 25 do 23, co świadczyło o znacznym, choć niewystarczającym poparciu dla takiego rozwiązania. Odrzucenie przez komisję koncepcji włosko-słoweńskiej odwróciło kierunek mobilizacji posłów południowosłowiańskich. Poseł K. Verstovšek zgłosił wniosek w sprawie powołania słoweńsko-chorwackiego wydziału w Lublanie w roku 1915/1916 oraz zażądał możliwości składania egzaminów w języku słoweńskim i chorwackim, jednak oba te wnioski także nie uzyskały wymaganej liczby głosów [32, s. 1].

Rozmowy w sprawie uniwersytetu ukraińskiego kontynuowano do końca ery autonomicznej. 15 czerwca 1914 r. przed wybuchem pierwszej wojny światowej odbyła się jedna z ostatnich konferencji, na której premier Karl Stürgkh obiecał, że sprawa uniwersytetu ukraińskiego zostanie «definitywnie" rozstrzygnięta [18, s. 1]. Jednak wybuch wojny przekreślił działania w tym kierunku. Dopiero po wyparciu wojsk rosyjskich z Galicji, w 1916 r., władze wiedeńskie powróciły do rozmów z przywódcami ukraińskimi. Zaproponowany przez rząd kompromis miał polegać na rezygnacji Ukraińców z lokalizacji we Lwowie, a ponadto rozważano wówczas połączenie uniwersytetu wschodniogalicyjskiego z czerniowieckim [33, s. 13].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. CDIAL, f. 310, op. 1 (inwentarz), Український університем у Львові, 1921–1925, k. 2;
2. М. Крушельницький, Українсько-руський університет. Памяткова книжка першого віча студентів українців-русинів всіх вищих шкіл Австрії в справі основаня українсько-руського університету, Львів 1899, s. 3–52.
3. К. Левицький, Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914, t. 1–2, Львів 1926–1927, s. 541, 544, 567, 588.
4. K. Michalewska, Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1914, [w:] «Studia Historyczne» 1984, nr 1, s. 40–41, 45, 52.
5. Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem, Lwów, (dalej – Stenogr. Spraw.), 5 posiedzenie 6 sesji 7 kadencji z 21 VI 1901, s. 227
6. Stenogr. Spraw., 6 posiedzenie 6 sesji 7 kadencji z 24 VI 1901, s. 267–269
7. Stenogr. Spraw., 2 posiedzenie 1 sesji 8 kadencji z 30 XII 1901, s. 165–166.
8. Alegata do sprawozdań stenograficznych Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi, 86, Wniosek posła Dra Oleśnickiego i towarzyszy w sprawie kreowania katedr z językiem wykładowym ruskim na uniwersytecie we Lwowie, 1901, s. 1–2.;
9. «Stenographische Protokolle – Herrenhaus», 20. Sitzung der XXI. Session am 25. Oktober 1911, s. 1167–1171;

10. «Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus», 31 Sitzung der XV Session am 20 December 1898, s. 2132–2142;
11. «Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus», 72. Sitzung der XVII. Session am 19. November 1901, s. 6933–6934.
12. «Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus», 6. Sitzung der XX. Session am 24. November 1909, s. 488;
13. «Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus», 119. Sitzung der XVIII. Session am 14. December 1908, s. 7963–7967.
14. «Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus», 113. Sitzung der XVIII. Session am 3. December 1908, s. 7680–7687;
15. «Stenographische Protokolle – Abgeordnetenhaus», 31. Sitzung der XX. Session am 11. März 1910, s. 1874, 1875, 1877, 1880, 1881.
16. Державна рада, «Дїло» 1911, nr 238 z 26 X, s. 3;
17. Німецький національний союз і справа італїйського факультету, «Дїло» 1911, nr 237 z 25 X, s. 2.
18. Українська конференция з гр. Штірком, «Дїло» 1914, nr 132 z 17 VI, s. 1.
19. Spezialortsrepertorium für das österreichisch-illyrische Küstenland, t. 7, Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder : bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 / hrsg. von der K. K. Statistischen Zentralkommission, Wien 1918.
20. Walki na uniwersytecie, «Czas» 1908, nr 271 z 24 XI, s. 1.
21. O uniwersytet włoski, «Czas» 1908, nr 276 z 29 XI, s. 3 (wydanie wieczorne).
22. Kämpfe zwischen italienischen und deutschen Studenten, «Neue Freie Presse» 1908, nr 15898 z 23 XI, s. 8;
23. Niepokoje na Uniwersytecie wiedeńskim, «Gazeta Narodowa» 1908, nr 270 z 24 XI, s. 5
24. Zajścia w Uniwersytecie wiedeńskim, «Gazeta Narodowa» 1908, nr 271 z 25 XI, s. 2
25. Położenie, «Gazeta Narodowa» 1908, nr 276 z 1 XII, s. 2.
26. Z parlamentów, «Gazeta Lwowska» 1908, nr 294 z 23 XII, s. 2.
27. Z Izby posłów, «Gazeta Lwowska» 1908, nr 58 z 13 III, s. 2.
28. Rada państwa, «Gazeta Lwowska» 1908, nr 288 z 16 XII, s. 1.
29. Sprawa włoskiego wydziału prawniczego, «Gazeta Lwowska» 1908, nr 146 z 1 VII, s. 3.
30. Rada Państwa. Z komisyj Izby posłów, «Gazeta Lwowska» 1913, nr 31 z 8 II, s. 1.
31. Rada Państwa. Z komisyj Izby posłów, «Gazeta Lwowska» 1913, nr 32 z 9 II, s. 1.
32. Rada Państwa. Z komisyj Izby posłów, «Gazeta Lwowska» 1913, nr 38 z 16 II, s. 1.
33. Kompromis w sprawie uniwersytetu ukraińskiego?, «Muzeum» 1916, z. 1, s.13

РЕЦЕНЗЕНТИ: Боряк Г.В., д.і.н., проф., член-кореспондент НАН України; ***Сінкевич Є.Г.,*** д.і.н., проф.

© Moklak J., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 11.11.2014*

УДК 94(477)«190/192»+342.51

Сокирська В. В.,
к.і.н., доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Черкаська обл., Україна

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОВНОВАЖНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УСРР У СПРАВАХ ГОСПОДАРСЬКОГО БУДІВНИЦТВА ПРИ УРЯДІ РСФРР

Досліджено процес створення, функції і компетенції, правовий статус органів представництва Радянської України в органах влади РСФРР на початку 1920-х рр. Вперше в історіографії зроблена спроба розкрити особливості економічних відносин між РСФРР і УСРР у вказаний період. Відверте ігнорування потреб України спонукало компартійно-радянських керманичів УСРР до пошуку засобів захисту економічних прав республіки на інституційному рівні. Одним із таких захисних механізмів стало представництво українського уряду в центральних економічних органах.

Ключові слова: *РСФРР, УСРР, Рада Народних Комісарів, органи представництва, економічні відносини, Повноважне представництво, наркомат, господарське будівництво.*

Сокирская В. В.,
Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины, г. Умань, Черкасская обл.

СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛНОМОЧНОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА УССР ПО ДЕЛАМ ХОЗЯЙСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА ПРИ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ РСФСР

Исследовано процесс создания, функции и компетенция, правовой статус органов представительства Советской Украины в органах власти РСФСР в начале 1920-х гг. Впервые в историографии предпринята попытка раскрыть особенности экономических отношений между РСФСР и УССР в указанный период. Откровенное игнорирование потребностей Украины побудило компартийно-советских руководителей УССР к поиску средств защиты экономических прав республики на институциональном уровне. Одним из таких защитных механизмов стало представительство украинского правительства в центральных экономических органах.

Ключевые слова: *РСФСР, УССР, Совет Народных Комиссаров, органы представительства, экономические отношения, Полномочное представительство, наркомат, хозяйственное строительство.*

Sokyrska Vlada,
Pavlo Tychina Uman State Pedagogical University, Uman, Cherkasy oblast, Ukraine

ESTABLISHMENT AND OPERATION PLENIPOTENTIARIES OF UKRAINIAN SSR FOR CONSTRUCTION OF GOVERNMENT ECONOMIC RSFSR

The process of creation, functions and jurisdiction, the legal status of Soviet Ukraine representation in government RSFSR in the early 1920s. For the first time in historiography attempted to reveal the features of economic relations between the RSFSR and USSR in the period. Frank ignoring the needs of Ukraine led Communist Party and Soviet leaders SSR to find remedies economic rights of the Republic at the institutional level. One such defense mechanisms was of Ukrainian government in central economic agencies.

Keywords: *RSFSR, the Ukrainian SSR, Council of People's Commissars, representative bodies, economic relations, authorized representation, Commissariat, commercial construction.*

Криза у російсько-українських відносинах, що загострилася у 2014 р., спонукає до вивчення причин її перманентності. Відносини між Росією і Україною, хоча завжди за назвою були рівноправними і стратегічними, ніколи не являлися такими. Причини цьому криються як в історії новітнього політичного і соціального розвитку обох суб'єктів, так і у

речах більш традиційних – економіці і фінансовій сфері. Як на початку XXI ст., так і на початку 20-х років минулого століття, Росія була певна, що має достатньо важелів завадити Україні вийти остаточно з поля її геостратегічного впливу.

Як після розпаду Російської імперії в результаті поразки в Першій світовій війні, так і після розпаду реінкарнованої імперії, яка ховалася за абревіатурою «СРСР», у результаті поразки в «холодній війні», Росія намагалася і намагається тепер знайти засоби утримати національні території у сфері свого впливу. Майже століття віддаленість від подій 1920-х рр. у відносинах Росії з Україною не додала цим відносинам цивілізованості, гуманності і культури. Плани і методи їх досягнення північно-східним сусідом стосовно України, який впродовж семи десятиліть нав'язував себе «старшим братом», за цей час не змінилися. Вони залишаються такими ж, якими були впродовж останніх 360-ти років, з того часу, як Українську державу прийняли «під високу руку» московського царя.

Процес формування взаємовідносин між РСФРР і УСРР та представництва Української СРР в радянських органах РСФРР на початку 1920-х рр., за виключенням поодиноких розвідок науковців [1-4], в історіографії належним чином не досліджений. Тому автор ставить за мету з'ясувати функції і компетенції, правовий статус органів представництва Радянської України в органах влади РСФРР у 1920-х рр.

Українське радянське керівництво все частіше стверджувалося в думці, що однієї лише культурно-національної автономії не достатньо для того, щоб УСРР ставала успішною республікою. Економічні потреби України систематично ігнорувалися офіційною Москвою. Вимагаючи від УСРР виконання покладених на неї економічних завдань, Кремль не зважав на українські потреби, безпідставно зменшував обіцяні для неї фонди. У листі до В. Леніна, датованому жовтнем 1920 р., Х. Раковський вказував на незрозумілість у відносинах обох республік [5, арк. 5].

Відверте ігнорування потреб України спонукало компартійно-радянських керманичів УСРР до пошуку засобів захисту економічних прав республіки на інституційному рівні. Одним із таких захисних механізмів стало представництво українського уряду в центральних економічних органах. У листі до В. Леніна Х. Раковський піднімав питання про повноцінне функціонування Українського промбюро, надання йому більшої свободи дій, доцільність прийняття представника Українського промбюро до складу ВРНГ: «*...де б він відстоював наші інтереси і, головне, тримав би нас в курсі загальних питань*» [5, арк. 5]. Тому ідея створення представництва УСРР при уряді РСФРР була частиною плану зміцнення господарської самостійності України.

У листопаді 1920 р. на V конференції КП(б)У була схвалена теза про необхідність автономії в управлінні українською економікою [6, с. 5]. Визнавалося, що умовою відродження України є самостійність українського апарату. За словами Х. Раковського, ця пропозиція отримала також підтримку серед керівництва РКП(б) [7, с. 29].

З підписанням 28 грудня 1920 р. союзного договору ще більше виникла потреба у погодженні господарських планів УСРР і РСФРР для встановлення спільного плану і врегулювання господарських відносин між наркоматами обох республік. Зовнішньополітичні обставини також вимагали показової демонстрації української самостійності. Висловлюючись словами Х. Раковського, сказаними ним 2 березня 1921 р. на V Всеукраїнському з'їзді рад незадовго до ратифікації «Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР»: «*Нам не потрібно дати приводу міжнародній контрреволюції говорити, що немає, по суті жодного міжнародного договору, за яким РСФРР визнавала б право українських робітників і селян влаштовувати своє господарче життя так, як вони забажають*» [8, с. 133].

Якщо у визначені перспектив відносин між Україною та Росією у 1921 р. ситуація не змінилася, то у вирішенні поточних економічних проблем певні зрушення відбулися. 5 квітня 1921 р. ВУЦВК було прийнято Положення «Про Повноважне Представництво в справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР» [9, арк. 138]. 9 квітня 1921 р.

політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про представництво УСРР в наркомфіні РСФРР», у якій зазначалося: «*Визнаючи представництво бажаним одночасно намітити товариша, який би міг представляти УСРР окрім Наркомфіну ще в уряді Комісаріатів РСФРР. Зокрема, намітити кандидатуру М. Полоза, з яким переговорити тов. Чубарю*» [10, арк. 14].

14 вересня 1921 р. було засноване Повноважне представництво УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР, яке очолив Михайло Миколайович Полоз [11, с. 597-599]. Саме з його ім'ям буде пов'язане подальше представництво інтересів УСРР в РСФРР.

Важливим чинником ефективного функціонування будь-якого державного органу є належне кадрове забезпечення. Саме кадри створюють умови, за яких державний орган набуває здатності оперативно і якісно виконувати покладені на нього завдання. З такою проблемою в Україні зіткнулася радянська влада в період її утвердження на початку 1920-х років. Особливо не вистачало фахівців у сфері зовнішніх відносин. М. Полоз, в минулому один із керівників Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів). Фаховість Полоза була підтверджена його попередніми призначеннями на відповідальні посади. Так, з 1919 р. він входив до складу харківського уряду УСРР, був одним із керівників ВРНГ УСРР. 2 серпня 1920 р. президією Вищої ради народного господарства РСФРР він був затверджений на посаді члена колегії Промбюро в Україні.

Після підписання «Союзного Робітничо-Селянського договору між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою» від 28 грудня 1920 року роль М. Полоза у владній системі зросла. Залишаючись членом колегії Української ради народного господарства, 3березня 1921 р. V Всеукраїнським з'їздом рад він був обраний одним з 13 членів президії ВУЦВ, що був найвищим органом влади в УСРР в період між з'їздами та сесіями ВУЦВК [12, с. 64]. 15 червня 1921 р., після погодження в радянському порядку, ВУЦВК призначила М. Полоза «*Представником УСРР в Раді Праці й Оборони РСФРР і в плановій комісії при народному комісаріаті фінансів*» [12, с. 68]. Зауважимо, що Рада Праці й Оборони була створена у квітні 1920 р. як комісія Ради Народних Комісарів РСФРР, що спрямовувала діяльність економічних комісаріатів і діяльність всіх відомств в області оборони країни [13, с. 436].

Слід зазначити, що робота М. Полоза як представника УСРР в РПО і в плановій комісії наркомату фінансів РСФРР жодним чином не перетиналася із роботою Дипломатичної місії на чолі з Ю. Коцюбинським. У віданні колишнього боротьбиста були економічні питання, робота ж дипломатичної місії була спрямована на демонстрацію самостійності України на зовнішньополітичній арені [4, с. 28]. Як видно з огляду діяльності ЦК КП(б)У за травень-серпень 1921 р., діяльність Повноважного представництва УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР оцінювалася позитивно. Полоз і Скрипник сприяли встановленню нормальних організаційних відносин між окремими комісаріатами УСРР та РСФРР, а також постійного представництва УСРР в ряді спільних для обох республік комісаріатів. Функції представника по економічним комісаріатам виконував М. Полоз, для розробки федеративної конституції Політбюро ЦК КП(б)У відрядило до Москви М. Скрипника. В огляді підкреслювалося: «*Присутність там наших представників полегшувало вирішення численних питань, пов'язаних з діяльністю різного роду комісаріатів*» [14, с. 1].

Здійснюючи представництво економічних і господарських інтересів України при уряді РСФРР, М. Полоз мав можливість лише інформувати українську сторону про заплановані рішення, але аж ніяк не впливати на їх прийняття. Його повноваження збільшилися після ухвалення ВУЦВК 14 вересня 1921 р. «Положення про Повноважного представника УСРР у справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР», головою якого він став. Рішенням ВУЦВК за погодженням з ВЦВК ця посада створювалася з метою

« розвитку укладеного 28 грудня 1920 р. між УСРР і РСФРР союзного договору та з метою узгодження єдиного господарського плану УСРР з господарським планом РСФРР, а також урегулювання і узгодження біжучих господарських взаємовідносин між економічними наркоматами УСРР і РСФРР» [15, с. 4].

Будучи Повноважним представником УСРР у справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР, М. М. Полоз вважався повноправним членом РНК УСРР, мав право участі в її засіданнях з правом вирішального голосу.

Згідно Положення, посада очільника даного представництва називалася «Уповноважений УСРР в справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР». На цю посаду він призначався Радою Народних Комісарів УСРР і затверджувався ВУЦВК. На нього покладалися обов'язки представництва економічних інтересів УСРР в усіх органах РСФРР, загальне керівництво і об'єднання діяльності всіх осіб, що командирувалися із УСРР до РСФРР для участі в постійних економічних комісіях і нарадах. Брав участь в розробці єдиного загально федеративного плану і встановлення програмних завдань для окремих галузей народного господарства, прямо чи опосередковано зв'язаних з інтересами УСРР. Уповноважений сприяв своєчасному проведенню і розгляду у відповідних вищих органах РСФРР всіх питань і пропозицій господарського-виробничого і матеріального характеру, що надходили від УСРР, як в плановому, так і в позаплановому порядку, і проведення в усіх органах РСФРР всіх доручень і завдань економічного характеру, які ставилися перед Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом, Радою Народних Комісарів та Українською Економічною Нарадою [11, с. 598].

Уповноважений УСРР в справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР входив до складу Ради Праці й Оборони РСФРР і його планових органів, користуючись правом вирішального голосу. У межах своєї компетенції він мав право вести безпосередні відносини від імені УСРР з усіма центральними органами РСФРР та УСРР. Уповноваженому дозволялася присутність на засіданнях РНК РСФРР, ВЦВК, на міжвідомчих нарадах, з'їздах і конференціях, а також інших центральних органів РСФРР з правом дорадчого голосу з питань свого відання, а на засіданнях РНК і УЕН УСРР – з правом вирішального голосу. Компетенцією Уповноваженого ставало делегування визначених ним осіб в усі планові комісії при РПО і при відділах економічних наркоматів РСФРР з правом передання своїх повноважень і вирішального голосу. Координував і погоджував дії представників усіх економічних наркоматів УСРР в центральних економічних органах РСФРР.

До Уповноваженого УСРР стікалася вся інформація з економічних наркоматів УСРР і Уповноважених наркоматів РСФРР в Україні, надавалися копії представлень наркоматам РСФРР по всіх непорозуміннях, що виникали на місцях, у зв'язку з проведенням планових завдань, постанов і розпоряджень, отриманих з РСФРР.

Командировані з УСРР особи для участі в РСФРР у нарадах і комісіях, що стосувалися питань господарського будівництва, зобов'язані були до початку своєї роботи зареєструватися в Уповноваженого УСРР і подати йому доповідь про мету відрядження і отриманих завданнях, а також ставити його до відома про напрямок робіт в комісії і нараді.

За свої службові дії Уповноважений ніс відповідальність перед ВУЦВК. Він мав право організовувати при собі управління, штати, а посадовий розпис, кошториси і персональний склад формувала РНК УСРР.

Згідно положення, при Уповноваженому для забезпечення ефективності його роботи створювалося Управління Уповноваженого УСРР в справах господарського будівництва при робітничо-селянському уряді РСФРР, склад якого затверджувався Раднаркомом УСРР і зараховувався в його штати. Витрати на його утримання асигнувалися і проходили по кошторисах РНК УСРР. Самого ж Уповноваженого також призначав Український Раднарком і затверджував ВУЦВК.

Таким чином, це був суто український орган, який мав здійснювати зносини з центральними органами влади РСФРР від імені Української СРР. Аналіз тексту угоди

спонукає до висновку, що українське керівництво не розглядало відносини з РСФРР як взаємини у форматі «центр-периферія». Якраз наголошувалося на тому, що Уповноважений мав узгоджувати «*єдиний господарський план УСРР з госпланом РСФРР для встановлення загально радянського єдиного госпплану*» [15, с. 4].

Неототожнення РСФРР із загально радянською федерацією простежується і в інших пунктах положення. Представництво повинно було стати таким українським центром в Москві, через який мали йти будь-які перемовини як з найвищими органами влади РСФРР (ВЦВК та РНК), так і з окремими наркоматами. Згідно положення економічні наркомати РСФРР копії усіх своїх постанов, що стосувалися України, повинні були надсилати і в українське представництво при уряді РСФРР [4, с. 29].

Керівництво УСРР намагалося збільшити економічну та господарську самостійність республіки. З цією метою 28 вересня 1921 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР було затверджене «Положення про Українську Економічну Раду» як орган планової та координаційної роботи при РНК УСРР, що спрямовував діяльність всіх економічних наркоматів республіки. Координацією ж їх діяльності в Москві мав здійснювати Уповноважений представник УСРР при уряді РСФРР. Положення про УЕР передбачало створення ще й Укрдержплану [15, с. 22]. Завданнями цих органів було поліпшення умов господарського розвитку УСРР та забезпечення керівництву республіки більших прав в управлінні економікою.

У жовтні 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У спробувало призначити М. Полоза керівником щойно організованого Укрдержплану, а 1 листопада звернулося до ЦК РКП(б) з проханням звільнити Ю. Коцюбинського від роботи у Всеросійському виробничому союзі працівників землі і лісу, де він реально працював і одночасно займав ще посаду голови Дипломатичної місії УСРР в РСФРР. Це прохання пояснювалося спробою передати йому функції Уповноваженого представника УСРР в РСФРР [16, арк. 148]. Однак Політбюро ЦК РКП(б) у резолюції від 17 листопада 1921 р. визнало за потрібне «*залишити тов. Полоза в Москві, оскільки його відкликання може набути політичного значення небажаного характеру в капіталістичних колах за кордоном*» [17, арк. 154]. Пояснювалося таке рішення тим, що в минулому Полоз належав до лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів) і мав авторитет серед українських емігрантських кіл. З огляду на це М. Полоза було залишено в Москві представником УСРР в Раді Праці й Оборони [17, арк. 155]. Спроби ЦК КП(б)У відстояти своє рішення «*з огляду на неможливість замінити його рівноцінним товаришем*» не мали успіху – М. Полоз залишився в Москві і його бажання при цьому зіграло не останню роль.

Після того, як на початку грудня 1921 р. Ю. Коцюбинського було призначено Повноважним Представником УСРР у Відні [18, с. 44], торгівельне представництво України в радянській Росії було об'єднане з політичним, особистий склад Повноважного Представництва УСРР у справах господарського будівництва при РНК РСФРР та Української Дипломатичної місії в Росії був злитий. Відтоді українські інтереси в Москві, як економічні, так часом, політичні та дипломатичні, стало представляти єдине Повноважне Представництво УСРР при РНК РСФРР, яке очолив М. Полоз [4, с. 31]. Керівником цього відомства він залишався до часу юридичного оформлення СРСР у липні 1923 р.

Отже, з підписанням «Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР» у грудні 1920 р., виникла потреба погодження господарських планів між цими республіками. Зовнішньополітичні обставини вимагали від більшовицького керівництва показової демонстрації української самостійності. Тому ідея створення представництва УСРР при уряді РСФРР була частиною плану зміцнення господарської самостійності України. Заснування Повноважного представництва УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР сприяло налагодженню відносин між економічними наркоматами РСФРР і УСРР. Діяльність такого органу економічного зв'язку між республіками дещо стримувала намагання московського компартійного центру підпорядкувати Україну економічно.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крохоткин А. М. Постоянные Представительства – органы связи Советов Министров союзных республик с Советом Министров СССР // Советское государство и право. – 1962. – № 11. Ноябрь. – С. 89-97.
2. Муксинов И. Ш. Совет министров союзной республики. – М. : Юридическая литература, 1969. – 208 с.
3. Чехович В. А. Постійне Представництво Ради Міністрів Української РСР при Раді Міністрів Союзу РСР: історія і сучасність // Правова держава. – К. : Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 127-131.
4. Єфіменко В. Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – № 19. – С. 16-33.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 57, оп. 2, спр. 432. – 5 арк.
6. Отчет Центрального Комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября 1920 года. К V-ой Всеукраинской партийной конференции. – Х., 1920.
7. Бюллетень V Всеукраинской конференции коммунистической партии большевиков Украины. – Х., 1920. – Бюллетень № 3. (20 ноября).
8. Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. – 4 березня 1921. – № 6.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. Р-4 сч., оп. 1, спр. 616. – 139 арк.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 13. – 18 арк.
11. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – 2-14 сентября. № 17.
12. Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 5 созыва. – Выпуск 1. – Х., 1921.
13. Совет Труда и Обороны (СТО). Советский юридический словарь / Под. ред. С. Братусь, Н. Казанцев, С. Кечекьян и проч. – М., 1953.
14. Обзор деятельности ЦК КП(б)У за период май-август 1921 // Известия Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. – 1921. – Сентябрь. – № 5.
15. Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов 5 созыва. – Выпуск 2. – 1921. – 1 июля – 15 ноября.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 27. – 239 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 28. – 219 арк.
18. Мазинчук М. Участь Ю. Коцюбинського у радянській зовнішній політиці (1925-1930 роки) // Українознавство. – 2013. – № 3-4. – С. 43-47.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Drozd Roman, dr hab., prof.; ***Котляр Ю. В.,*** д.і.н., проф.

© Сокирська В. В., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 04.11.2014*

УДК 94(477)«191/192»

Устенко А. А.,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Черкаська обл., Україна

МІСЦЕ «КОЛИШНІХ ЛЮДЕЙ» УСРР НА РАДЯНСЬКОМУ РИНКУ ПРАЦІ У ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Досліджено окремі аспекти процесу становлення представників колишніх привілейованих верств українського суспільства на радянському ринку праці, їхні стратегії та форми виживання і дискримінаційна політика з боку радянської влади УСРР у післяреволюційний період. Критерії ідентифікації «колишніх» як особливого соціуму формувалися стихійно, вони були невизначеними і залежали від конкретно історичних ситуацій та від суб'єктивних факторів.

Ключові слова: *соціальна політика, процес адаптації, «колишні», «старорежимні спеціалісти», трудова повинність.*

Устенко А. А.
Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины, г. Умань, Черкасская обл., Украина

МЕСТО «БЫВШИХ ЛЮДЕЙ» УССР НА СОВЕТСКОМ РЫНКА ТРУДА В ПОСЛЕРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД

Исследованы отдельные аспекты процесса становления представителей бывших привилегированных слоев украинского общества на советском рынке труда, их стратегии и формы выживания и дискриминационная политика со стороны советской власти УССР в послереволюционный период. Критерии идентификации «бывших» как особого социума формировались стихийно, они были неопределенными и зависели от конкретно исторических ситуаций и от субъективных факторов.

Ключевые слова: *социальная политика, процесс адаптации, «бывшие», «старорежимные специалисты», трудовая повинность.*

Ustenko Alyona
Pavlo Tychina Uman State Pedagogical University,
Uman, Cherkasy oblast, Ukraine

PLACE OF «FORMER PEOPLE» AT THE SOVIET LABOUR MARKET OF THE POST-REVOLUTIONARY PERIOD IN THE UKRAINIAN SSR

Events of 1917 and the Bolsheviks' modernization of public relations destroyed habitual way of population's life in Ukraine. Privileged sections of society were artificially combined under the symbolic name "the former», they were forced to seek for new ways and methods of adaptation to the Soviet social system instead of the natural process of transferring cultural traditions and social experience. Their adjustment to new conditions of existence was accompanied with unpleasant and humiliating process of discrimination: disfranchising, eviction from their houses, human cleanings, various registrations because of their social origin and pre-revolutionary occupations. This situation changed the usual daily lives and the world of millions of people.

The author of the scientific article is to explore some aspects in the process of stabilizing the members of Ukrainian former privileged society strata at the Soviet labor market in post-revolutionary period.

The process of adaptation to new social, political and economic realities of the post-revolutionary period was quite complex and long. The place of "former people» at the Soviet labor market was considered to be very ambiguous and controversial. On the one hand, the Soviet government proclaimed the principles of class justice, but at the same time the representatives of the "accursed past» had to be if not crushed, then completely removed from all important positions in the state. On the other hand, the "former people" had the experience and skills of management, theoretical and army training, quality education, were moral and able to think critically, provide intellectual development and progress.

The dictatorship of the proletariat had the aim to remove "class enemies" from the party and administrative activity, for they were ideological outsiders because of their education and previous experience. The civil war, intervention, internal social and economic crisis in the country needed to involve skilled and experienced professionals. Social and economic crisis was combined with a shortage of highly skilled and sometimes just educated professionals, so it was an obvious necessity to attract knowledgeable professionals. Negative attitude to the "class of former masters» was observed not only among the Bolshevik leaders but among people.

Hate to the intelligentsia treated as exploiters' assistants was prevailing among workers. With the proclamation of the proletariat dictatorship workers and peasants showed a dismissive or contemptuous, aggressive and negative attitude to the former bourgeoisie.

The identification of "the former» and their elimination from the social class structure of the Soviet society happened when a new social type of person began to develop. The authorities split the society into "insiders» and "outsiders», and the Bolshevik principle "who is not with us is against us» was the impulse for actions. Such kind of socialist policy resulted in the fact that people were sorted by ideological, social, religion, national origin. The question of the place of "former people» at the Soviet labor market was largely discriminatory in nature. This situation was caused by the priority tasks of the proletarian society development aimed at full implementation of the Bolshevik principles of social justice.

Keywords: *social policy, stabilization process, "former people», "specialists of old regime», civilian duty.*

Події 1917 р. та більшовицька модернізація суспільних відносин зруйнували звичний уклад життя населення України. Представники привілейованих верств суспільства, які були штучно об'єднанні під символічною назвою «колишні», замість природного процесу передачі культурних традицій і соціального досвіду, змушені були шукати нові шляхи і методи адаптації до радянського суспільного ладу. Їх адаптація до нових умов існування супроводжувалася болісними і принизливими процесами дискримінації: позбавленням виборчих прав, виселенням із житла, кадровими чистками, різного роду обліками у зв'язку із соціальним походженням та дореволюційним родом занять. Все це змінило звичне повсякденне життя і навколишній світ мільйонів людей.

Необхідно було налагоджувати життя спочатку, але починати його доводилось не «з нуля», а маючи за плечима важкий тягар «сумнівного» соціального походження. Процес адаптації до нових соціально-політичних та економічних реалій післяреволюційного періоду був досить складним і довготривалим. Питання про місце «колишніх людей» на радянському ринку праці було досить строкатим і суперечливим. З одного боку, радянська влада проголошувала принцип класової справедливості, коли представників «проклятого минулого» мали якщо не знищити, то повністю відсторонити від усіх відповідальних посад в державі. З іншого, саме «колишні» мали досвід і навики управлінської діяльності, теоретичну і військову підготовку, якісну освіту, відрізнялися моральністю і незалежністю мислення, забезпечували інтелектуальний розвиток і прогрес.

Сучасний розвиток вітчизняної історичної науки в контексті вивчення історії радянського періоду все більше пов'язаний із дослідженням проблем історії повсякденності. Серед вітчизняних наукових студій слід відзначити серію монографічних видань Інституту історії України НАН України, присвячених повсякденному життю різних верств українського суспільства, зокрема і представників «колишніх» [1]. Соціальне становище робітників, питання безробіття і працевлаштування висвітлюється у праці О. Мовчан [1, с. 231-251]. Важливим є дослідження В. Ковальського та Т. Кір'ян, у якому автори аналізують та документально ілюструють рівень зайнятості та безробіття населення [2].

Попри вагомі наукові напрацювання у сфері дослідження соціальної політики 1920-1930-х років та їх беззаперечне наукове значення, на сьогодні в історичній науці не існує спеціального дослідження спрямованого на висвітлення проблеми місця «колишніх людей» на радянському ринку праці та дискримінаційна політика радянської влади щодо представників колишніх привілейованих верств суспільства.

Основним нормативно-правовим актом з питань правового регулювання праці був Кодекс Законів про Працю УСРР, затверджений Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету

(ВУЦВК) від 2 грудня 1922 р. [3]. Згідно з цим Кодексом, першочергове право на працевлаштування надавалося членам професійних спілок, причому профорганам дозволялося контролювати діяльність бірж та порядок найму і звільнення робітників на промислових підприємствах. Встановлений порядок пропагувався більшовиками як гарантія захисту прав робітників від свавілля наймачів.

Диктатура пролетаріату передбачала відсторонення «класових ворогів» від партійної і управлінської діяльності, оскільки вони є ідеологічно чужими в силу свого виховання і колишнього досвіду. Але ще на перших етапах утвердження радянської влади в Україні було зрозуміло, що задум про класову рівність не є реалістичним. Громадянська війна, інтервенція, внутрішня соціально-економічна криза в державі потребували залучення до співпраці старих і досвідчених спеціалістів. У квітні 1918 р. В. Ленін у своїй статті «Про чергові завдання радянської влади» відзначав, що прийом на роботу буржуазних спеціалістів – це тимчасова поступка, яка є обов'язковим етапом для остаточної перемоги революції [4, с. 179]. Соціально-економічна криза поєднувалася із дефіцитом висококваліфікованих, а іноді і просто освічених фахівців, тому очевидною була необхідність залучення старих спеціалістів. Більшовицькі лідери постійно наголошували, що залучення і використання «старорежимних спецiв» це лише питання часу, потрібно йти шляхом остаточної їх заміни. І як зазначає А. Луначарський: «*Чим скоріше ми зможемо обходитися без них, тим краще, тому що вони покалічені, а їхня наука отруєна*» [5, с. 35].

За Декретом РНК РСФРР від 29 червня 1918 р. «Про призив на діючу військову службу колишніх офіцерів, лікарів, фельдшерів, лікарських помічників і військових чиновників» [6, с. 111] всі вони в обов'язковому порядку мали служити на користь радянській владі. Більшовики розуміли, що в рядах Червоної армії не вистачає кваліфікованих військових спеціалістів, тому потрібно залучати до співпраці офіцерів царської армії, які пройшли справжню теоретичну і військову підготовку, мали досвід і відповідну освіту, оскільки навчалися у юнкерських школах, або навіть в Академії Генерального штабу. Проте довіряти «старим генералістам» більшовики не могли і як зауважив член Політбюро ЦК ВКП(б) Г. К. Орджонікідзе, до кожного «колишнього воєнспеца» був приставлений комісар, головним завданням якого було «*тримати напоготові маузер, і якщо хтось із командирів посміє зрадити, пустити йому кулю у скроню*» [7, с. 309].

Служба в Червоній армії була своєрідним випробуванням на вірність радянській владі, хоча кадрові офіцери дореволюційного вишколу відразу не сприйняли радянську владу, але із повсякденних і тактичних міркувань змушені були виявляти службову лояльність, оскільки червоноармійці користувалися певними привілеями й успішно ставали «своїми» у новому радянському суспільстві. Збереження колишніми поміщиками свого маєтку з трудовою нормою землекористування гарантувалася їхньою службою в частинах Червоної армії, активною революційною боротьбою за радянську владу, особливими заслугами, відзначеними ЦВК та Раднаркомом.

У Декреті РНК РСФРР від 23 вересня 1919 р. «Про обов'язкову реєстрацію колишніх поміщиків, капіталістів і осіб, які займали відповідальні посади при царському і буржуазному устрої» вказувалося на необхідність встановлення відкритого і регульованого законом контролю за колишніми поміщиками і капіталістами, з'ясування їх місцеперебування і роду занять, із метою «*встановити: чи насправді ці колишні експлуататори народу володіють спеціальними знаннями, які можуть допомогти робітничому народу, як це роблять більшість воєнних спеціалістів-офіцерів царської армії*» [8, с. 661].

Із встановленням радянської влади в Україні спостерігається зовсім інша, в порівняні з дореволюційним періодом, ієрархія престижності професій. Досить яскраво і точно описав цю проблему К. М. Голіцин у своїх мемуарах, подаємо цитату мовою оригіналу, щоб передати фразеологічні відтінки: «*...с первых же лет революции искусство стало полем деятельности для*

многих и многих «бывших», и этот почин отцов принял даже форму некой традиции для последующих поколений. Обращение к искусству, как к роду деятельности, естественно вытекало из той подготовки, которую давала общая система воспитания, существовавшая в культурных дворянских семьях, где обучение музыке и рисованию было обязательным для всех детей, независимо от способностей. Позже наши дети и внуки найдут еще один путь, по которому можно следовать, не срамя отцов и дедов, – путь науки. Оба эти поприща – наука и искусство – позволяют держаться на известном расстоянии от «опасных» зон, где надо либо скрывать свои идеологические симпатии и антипатии, либо – что хуже всего – притворяться своим в кругу чужих» [9, с. 134].

Науку і мистецтво обирали не за покликом душі, а цей вибір мав насамперед політичне підґрунтя, оскільки таким чином представники «колишніх» мали змогу дистанціюватися від суспільних реалій. За допомогою професійного вибору вони створювали для себе так зване «комфортне середовище», в якому можна частково зберегти свою ідентичність і дореволюційне коло спілкування. Про поблажливе ставлення до працівників мистецтв свідчить постанова Головного комітету праці РСФРР, за якою працівників сфери мистецтва залучали до трудової повинності не поодинці, а усім колективом одночасно, їх не змушували до важкої фізичної праці, оскільки це могло відбитися на втраті професійної працездатності [2, с. 71].

Представники колишніх привілейованих верств українського суспільства намагалися так чи інакше знайти свій шлях соціалізації у нових умовах та сконструювати власну стратегію виживання. Одним із способів інтегруватися у радянське суспільство стала служба в радянських установах, за допомогою якої можна отримати статус службовця, що суттєво полегшувало проблеми повсякденності. Як зазначає В. Б. Лопухін: «*Надо было во что бы не стало поступить в какое-нибудь советское учреждение или предприятие на роботу, во-первых, ради нее самой в идеологических соображениях любого толка, во-вторых, чтобы кушать и не рыть могил*» [10, с. 62].

Приховати справжнє соціальне походження можна було за допомогою маніпуляції анкетними даними, щоб додати власній автобіографії більш революційного контексту та максимальної пролетаризації. Представники «колишніх», які хотіли здобути вищу освіту, нерідко «створювали» собі пролетарське походження працюючи кілька років перед вступом до вузу на заводі. Завдяки певному рівню грамотності вони успішно ставали частиною радянського робітничого класу. Як свідчать статистичні дані, за період 1920-х рр. втричі зростає кількість осіб, які за соціальний статусом ідентифікували себе як робітники. Так, у 1923 р. налічувалося 473,9 тис. міських робітників, 1926 р. – 664,9 тис., а в 1931 р. – 1 457,2 тис. [11, с. 49].

Післяреволюційна розруха народного господарства і стихійна демобілізація армії породила масове безробіття, з яким зіткнулися більшовики відразу після встановлення радянської влади в Україні. Так чи інакше їм доводилося розв’язувати питання працевлаштування і соціального захисту населення. У грудні 1918 р., коли був прийнятий перший радянський кодекс законів про працю, в якому було встановлено, з одного боку, право людини на працю та право безробітного на отримання матеріальної допомоги, а з іншого – регламентовані нові принципи відносин праці в формі трудової повинності. Місцеві ради народних депутатів трудящих отримали право примусово залучати незайнятих людей до суспільної праці. Державні органи влади монополізували функції регулювання відносин праці та реєстрації безробітних. Була введена примусова реєстрація, мобілізація працездатного населення та його розподіл за галузями економіки. Особи, що ухилялись від реєстрації та направлення на роботу, оголошувались дезертирами та підлягали суду революційного трибуналу. Була сформована трудова армія, праця ставала мілітаризованою.

Запровадження загальної трудової повинності передбачало виконання термінових робіт (заготівлі і вивезення палива, боротьби зі сніговими заметами, будівництва і ремонту шляхів сполучення тощо). Охоплюючи всю трудову сферу, вона поширювалася на всі види праці та форми їх використання і

здійснювалася військовими методами. Введення загальної трудової повинності передбачало проведення обліку і планомірного розподілу всього працездатного населення з метою найбільш доцільного його використання в межах підконтрольної більшовикам території. Згідно із більшовицьким гаслом «хто не працює, той не їсть» було введено принцип примусу як головний, а по суті й єдиний у залученні найманих працівників до праці.

Насамперед, до суспільно-корисної праці залучалися так звані «нетрудові елементи», тобто всі ті особи, кого комуністи вважали представниками повалених експлуататорських класів. Лише після виконання всіх визначених робіт і доведення свого лояльного ставлення до радянської влади, вони мали право одержувати продовольчі пайки. Громадські роботи, важка фізична праця була своєрідною помстою, покаранням колишньої буржуазії. Так, член ВКП(б) І. С. Кондорушкін писав, що після подій революції на вулицях міста можна побачити «*натовп колишньої буржуазії під конвоєм, які з лопатами йшли на прибирання вулиць від сміття і снігу*» [12, с. 16].

Про критичне становище української еліти на початку 1920-х рр. свідчать матеріали щоденника видатного громадського діяча Євгена Чикаленка. У своїй праці він зберіг лист М. Єремієва, який приїхав з України в червні 1920 р., і описує свої враження: «*Всі, хто лишився в живих: професори, адвокати, лікарі, візники, робітники, всі вони зайняті одною думкою – що обміняти на їжу і дрова. На моїх очах професор університету, босий, скинув з себе піджак і продав його за борошно… Комісари і члени «надзвичайки», за допомогою доносів і арештів, мають змогу організовувати розкішні бенкети. Все це – на очах у вимираючої інтелігенції і робітників*» [13, с. 375-377].

Соціально негативне ставлення до «класу колишніх панів» спостерігалось не лише серед лідерів більшовиків, але й на рівні соціально-побутового спілкування. Серед робітників ще не згасло почуття ненависті до «спеців», як до посібників експлуататорів. Із проголошенням диктатури пролетаріату, робітники і селяни всіма своїми діями показували зверхньо-зневажливе або агресивно-негативне ставлення до старої буржуазії. Траплялися випадки побиття і вбивств робітників на підприємствах, здійснювався особливий контроль з боку профспілок і партійних організацій. Часто проводилися обшуки квартир, виселення із житла, кадрові «чистки», незаконне судове переслідування. Все це супроводжувалось постійним цькуванням і висміюванням у пресі. Більшовики закликали «вбивати сміхом» класових ворогів. Засоби масової інформації рясніли заголовками з вимогами негайного звільнити всіх колишніх фабрикантів, підприємців, поміщиків. Центральна преса постійно підтримувала заклики робітників: «*Правильно, товарищи! Пора этих господ, пролезающих всюду под знаком специалистов, поставить на место*» [14, с. 4].

Своєрідним відображенням стереотипів, які побутували тоді у суспільній свідомості, можуть слугувати персонажі романів того періоду, різного роду карикатури, анекдоти, де представники колишніх привілейованих верств суспільства постійно потрапляли у незручні кумедні ситуації. Стереотип масової свідомості, за якими представники «колишніх» визначалися як чужа і ворожа сила, був своєрідним вірусом, здатний щомиті викликати епідемію соціального озлоблення, ненависті. У статті радянського журналу «Червоний шлях» описується внутрішнє становище безробітного «старого інтелігента», представника розумової праці, який зустрівся із робітниками: «*Що я ніс людству? – Свій гнилий індивідуалізм? Свою зневіру? Бідолашний інтелігент, я був здатен лише на рефлексування. Ось у кого вчитися – це у робітників, які організовано прямують на боротьбу, котрі так упевненні в собі! Пролетаріат, прийми ж мене під своє червоне знамено! Відрікаюсь від усього, чим жив досі! … Прийми до своїх лав кволого, ураженого зневірою інтелігента й дай сили до життя!*» [15, с. 25]. Наведений уривок відображає певний стереотип радянської соціальної ієрархії, в якій переможний і великодушний пролетаріат приймає в свої ряди кволого, безініціативного інтелігента. «Колишні» ставали заручниками більшовизму, вони були приречені на фізичну та соціальну

ізоляцію. І щоб стати своїм у комуністичному середовищі, потрібно пройти довгий, принизливий, часто ганебний шлях покори.

Виявлення «колишніх» і усунення їх із соціально-класової структури радянського суспільства відбувається в контексті формування нового соціального типу людини. Влада вдається до розколу соціуму на «своїх» і «чужих», а більшовицький принцип «хто не з нами, той проти нас» став поштовхом до дії. Людей сортували за ідеологічними, соціальними, релігійними, національними ознаками, реалізовуючи своєрідну соціалістичну політику. Оволодіння особливою манерою спілкування, таким собі «виправдовуючим» стилем мови, використання політичних кліше, визначених більшовицькою догматикою, у побутових зверненнях до влади та апелювання до пролетарських символів стали масовими формами виживання, одним із шляхів адаптації до нових соціально-політичних умов.

Отже, зважаючи на нагнітання класової нетерпимості, чимало вихідців із «колишніх» все ж таки зуміли пристосувалися до радянських реалій, використовуючи для цього всі можливі методи і засоби. І як зазначає член ВКП(б) І. Кондурушкін, уже до кінця 1918 р. переважна частина вихідців із «колишніх» успішно влаштувались на роботу у радянські установи або на службу в Червоній армії. Він вважає, що така успішна адаптація представників колишніх привілейованих верств суспільства пояснюється їхніми «*глибокими побутовими зв'язками із спеціалістами, яких більшовицька влада змушена була з перших же днів залучати і на службу в армію, і в державні установи*» [12, с. 16]. Проте питання про місце «колишніх людей» на радянському ринку праці мало переважно дискримінаційний характер. Це було обумовлено перспективними завданнями суспільного розвитку пролетарського соціуму, спрямованого на всебічну реалізацію більшовицького принципу соціальної справедливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький : У 2 ч. – Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.
2. Ковальський В. В., Кір'ян Т. М. Праця та соціальна політика. З історії міністерства. – К. : Поліграф-Колегіум, 2002. – 280 с.
3. Кодекс законів про працю Української СРР // Збірник законів уряду УСРР. – 1922. – № 52. – Ст. 751.
4. Ленин В. И. Об очередных задачах советской власти // Полное собрание сочинений. Том 36. – Издание пятое. – М. : Политиздат, 1969. – С. 171-208.
5. Луначарский А. В. Интеллигенция в ее прошлом, настоящим и будущем. – М. : Политиздат, 1924. – 132 с.
6. Декреты советской власти: В 13 т. – М. : Госполитиздат, 1964. – Т. 3. – 664 с.
7. Орджоникидзе Г. К. Избранные статьи и речи 1911-1937. – М. : Политиздат, 1937. – 528 с.
8. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Управление делами Совнаркома СССР. – М., 1943. – 794 с.
9. Голицын К. Н. Записки князя Кирилла Николаевича Голицына / подгот. текста Б. П. Краевского. – М. : РДС, 1997. – 400 с.
10. Лопухин В. Б. После 25 Октября // Минувшее. Исторический альманах. – М., 1990. – Вып. 1. – С. 57-69.
11. Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20-30-х годов) / Николай Корнеевич Бойко. – К. : Выща школа, 1990. – 155 с.
12. Кондурушкин И. С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918-1926 гг. / Кондурушкин И. С.; Предисл.: Курский Д. И. – М.-Л. : Госиздат, 1927. – 205 с.
13. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919-1920 / Видавнича комісія УВАН: гол. Любомир Винар. – Київ – Нью-Йорк : Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – 604 с.
14. Пролетарская диктатура. – 1919. – 7 октября.
15. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К. : Наук. думка, 1991. – 96 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.; ***Сокирська В. В.,*** *к.і.н., доц.*

© Устенко А. А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 05.11.2014

УДК 930

Шестопалов С. С.,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Досліджуючи українсько-польські відносини в контексті регіональної безпеки, варто відмітити особливе значення військового співробітництва країн. Активізація країн в даному напрямі співпраці почалася з розпадом біполярності і пройшла три етапи. З 1991 року воєнно-політичний діалог значно еволюціонував, що дало можливість сформувати необхідну нормативно-правову базу. Яскравим прикладом успішної військової співпраці двох країн був POLUKRBAT. Неабиякого значення мають також навчання в рамках програми «Партнерство заради миру». Значну увагу було приділено військово-технічному елементу співпраці.

Ключові слова: *українсько-польські відносини, військове співробітництво, POLUKRBAT, «Партнерство заради миру», військово-технічне співробітництво.*

Шестопалов С. С.
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы,
г. Николаев, Украина

УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОЕ ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО

Исследуя украинско-польские отношения в контексте региональной безопасности, стоит отметить особое значение военного сотрудничества стран. Активизация стран в данном направлении сотрудничества началась с распадом биполярности и прошла три этапа. С 1991 года военно-политический диалог значительно эволюционировал, что позволило сформировать необходимую нормативно-правовую базу. Ярким примером успешного военного сотрудничества двух стран был POLUKRBAT. Немалое значение имеют также учение в рамках программы «Партнерство ради мира». Значительное внимание было уделено военно-техническому элементу сотрудничества.

Ключевые слова: *украинско-польские отношения, военное сотрудничество, POLUKRBAT, «Партнерство ради мира», военно-техническое сотрудничество.*

Shestopalov Serhiy
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

UKRAINE-POLISH MILITARY COOPERATION

Researching the Ukrainian-Polish relations in the context of regional security, the importance of military cooperation of both countries should be noted. Activation of countres in this direction of cooperation has began with the collapse of bipolarity and passed through three stages. Since 1991 military and political dialogue has evolved considerably, making it possible to create necessary normative legal base. A striking example of successful military cooperation between two countries was POLUKRBAT. Exercises within the framework of program «Partnership for Peace» have great importance. Special attention was paid to military-technical element of cooperation.

Keywords*: Ukrainian-Polish relations, military cooperation, POLUKRBAT, «Partnership for Peace», military-technical cooperation.*

Розпад Радянського Союзу і виникнення самостійної України стали одним з найбільших викликів для Польщі. Поява на східному польському кордоні нових країн спричинила необхідність складення добросусідських взаємин, при одночасному постійному посиленні власної безпеки. Безсумнівно найбільше значення в цій сфері Варшава надавала Україні, потенціал і геополітичне значення якої, безпосередньо впливали на тодішній і майбутній стан безпеки держави. Той факт знайшов відображення у визнанні Польщею ролі України в регіоні, наслідком чого стало послідовне прагнення надати українсько-польським відносинам виміру «*стратегічного*

партнерства» [12, с. 151]. Партнерство між Україною і Польщею набирало особливого значення також для європейської безпеки.

Однією з найбільш важливих форм такого партнерства, особливо з огляду на контекст європейської безпеки, є військове співробітництво, що реалізовується як у дво-,так і багатосторонній формі.

З 1955 року Україна і Польща були включені в Варшавський договір, організацію, яка діяла під егідою Радянського Союзу. За таких обставин, не могло бути й мови про двостороннє співробітництво без посередництва Москви. Розпад СРСР і Організації Варшавського договору дав можливість країнам Центральної та Східної Європи самостійно формувати свою зовнішню та політику безпеки. З того часу розпочалося військове співробітництво між Україною та Польщею, яке, згідно з Докторем Піотрем Куспишем, можна розділити на три етапи. Перший період: з моменту розпаду СРСР до 1994 року – тоді було створено формальні підстави для військової співпраці. Починаючи з 1994 року українсько-польська співпраця перейшла у наступний етап співробітництва, який проходив в рамках програми «Партнерство заради миру». Третій етап включає військові контакти по лінії Київ-Варшава, від входження Польщі в НАТО у 1999 році й до тепер [14, с. 361].

Основою для військової співпраці між Україною та Польщею є угода між Міністерством Оборони Республіки Польща та Міністерством Оборони України про співробітництво у військовій галузі, яку було підписано 3 лютого 1993 року, під час візиту міністра національної оборони Польщі Януша Онишкевича в Києві. У документі викладається перелік сфер співробітництва, з яких найважливішими були визначені питання роззброєння, організаційні питання, що стосуються функціонування оборонних відомств двох країн і співробітництва на рівні оборонної промисловості [14, с. 362].

У вступі до угоди було зазначено, що «*співробітництво не стосуватиметься інтересів третіх держав*» [6]. Для України цей припис був досить доречним, особливо з огляду на те, що в першій половині дев'яностих років Київ активно прагнув побудувати відносини із Заходом, щоб зрівноважити вплив Росії [13, с. 142]. Україна шукала підтримки на заході, і в тому числі також від Польщі.

Цю угоду з часом було доповнено наступними документами, що стосуються:

– подальшого розвитку співробітництва (Київ, 1996);

– співпраці в галузі військової підготовки персоналу (Київ, 1996);

– співпраці щодо основ взаємного повітряного руху військових повітряних суден України та Республіки Польща у повітряному просторі обох держав (Демблін, 1994);

– взаємних поставок озброєння, військової техніки та військово-технічних послуг (Київ, 1996);

– науково-технічного співробітництво (Варшава, 1996);

– створення спільної військової частини для участі в міжнародній миротворчій і гуманітарній діяльності під егідою міжнародних організацій (Варшава, 1997);

– технічна угода про участь національних контингентів в українсько-польському батальйоні у міжнародній миротворчій операції в Косово (Яворів, 2000) [16].

У січні 1992 року до Варшави прибув Міністр оборони України Морозов. Посилаючись на пропозицію Леха Валенси, у справі утворення «НАТО-біс», українська сторона прийняла пропозицію, щодо створення зони колективної безпеки, яка б охоплювала держави Центральної та Східної Європи. «План Кравчука» передбачував, що охоронною парасолькою для цієї зони був би український атомний потенціал. Не був то однак найкращий задум, тому що США, Росія і західні держави очікували від України повної денуклеаризації. Делегація Міноборони Польщі, на чолі з міністром Янушем Онишкевичем, яка на початку 1993 року перебувала в Києві, також переконувала Україну відмовитися від нуклеарного статусу [14, с. 364].

У 1992-1993 роках, незважаючи на натиски багатьох політичних і наукових кіл, польська сторона відкидала можливість серйозного військово – політичного спів робітництва з Україною [14, с. 365]. Згодом, покращення політичної ситуації в Центральній

та Східній Європі, а також виникнення програми «Партнерство заради Миру», дали шанс на поліпшення військового співробітництва між Україною і Польщею.

У березні 1994 року міністри закордонних справ двох країн, в офіційній декларації, підтвердили стратегічний характер польсько-української співпраці, підкресливши її важливість для регіональної безпеки, заявивши, що активна діяльність Польщі і України у створенні загальноєвропейської системи безпеки повинна запобігати гегемоністичим тенденціям та створенням сфер впливу. Особливе значення буде приділятися співробітництву між двома країнами в рамках програми «Партнерство заради миру». Візит тодішнього Міністра оборони Польщі, Піотра Колодєйчика в Києві, який відбулася 7 квітня 1994 року, мав відкрити нову главу польсько-української військової співпраці, на цей раз під егідою НАТО. Було оголошено про проведення спільних військових навчань в рамках програми «Партнерство заради миру» [14, с. 367]. І вже з 1996 року польські та українські солдати брали участь в спільних військових навчаннях в рамках програми [2, с. 712]. Це відноситься як до великих міжнародних проектів, так і до двосторонніх навчань. З 1996 року польські та українські солдати беруть участь у навчаннях на полігонах в Яворові (Україна), Новій Денбі і Дравську Поморському (Польща) [16].

Відчутних вигод приносять щорічні спільні українсько-британсько-польські тактичні навчання «Козацький степ», які були ініційовані в 1997 році у рамках програми «Партнерство для Миру». Їх метою було вдосконалення операційних процедур, у рамках міжнародного батальйону в операціях з підтримки миру [15, с. 25].

У рамках програми «Партнерство заради Миру» також виник спільний цикл навчань «Щит Миру», які перший час були українсько-американськими, а від 2001 року стали вони регулярними багатосторонніми навчаннями за участю Польщі [14, с. 370].

Зміна настроїв в обох країнах і позитивне відношення до польсько-українського військового співробітництва, дали поштовх його динамічному розвитку. Заходи, що спільно проводилися, ясно показали необхідність і можливість облаштування «сірої зони європейської безпеки», яка виникла після розпаду СРСР. Було то особливо важливе, в контексті українських побоювань і сумнівів, пов'язаних з можливим розширенням НАТО на схід. У цьому контексті, ідея створення Польсько-українського миротворчого батальйону (POLUKRBAT), яка виникла в кінці 1995 року, була не тільки доречна, але також взаємовигідна для України і Польщі [14, с. 367].

Підготовка продовжувалася протягом двох років і завершилася підписанням 26листопада 1997 р. у Варшаві угоди між Україною та Республікою Польщею про створення спільного військового формування для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій [7]. У 1999 році батальйон досяг операційної готовності. У цілому формування складалося з трьох підрозділів механізованих військ (два польських і один український) і національних (польських чи українських) спеціалізованих взводів. Крім того, батальйон складався з трьох спільних компонентів: командування, штаб і логістична рота. Місцем дислокації штабів і командування було обрано Перемишль і Яворів. Офіційною мовою була вибрана англійська. Батальйон був задуманий як підрозділ швидкого реагування, який може бути готовий до дії протягом 30 днів з моменту отримання від урядів обох країн прохання про його використання [14, с. 374].

У 2000–2010 батальйон перебував в Косово в складі місії НАТО (KFOR). У зв'язку з негативними настроями значної частини громадськості відносно військових операцій, використання POLUKRBAT для бойових завдань не було схвалене парламентами і призвело до того, що POLUKRBAT був розформований 30 вересня 2010 [17].

Вступ Польщі в НАТО в 1999 році, і зміни геополітичної ситуації в Центральній Європі, незважаючи на деякі проблеми, не тільки не вплинули на обмеження попередньої діяльності Варшави у відносинах з Києвом, а лише посилили її. Це було особливо помітно завдяки зусиллям Польщі, щодо підтримання

зацікавленості України в євроатлантичному напрямі [12, с. 162].

Із року в рік зростала кількість спільних ініціатив, двосторонніх і багатосторонніх, за участю країн НАТО. В 2003 році було реалізовано понад 40 спільних проектів, для безпеки обох країн [14, с. 370]. Високої оцінки заслуговує польська консультаційна допомога для України в здійсненні військової реформи у напрямі адаптації до стандартів НАТО [4, с. 76].

Події 11 вересня 2001 року в США започаткували новий розділ в сфері ініціатив, що відносяться до безпеки в глобальному масштабі. Україна і Польща теж не залишалися осторонь міжнародних процесів і створення антитерористичної коаліції. В липні 2003 року в Кракові відбулася робоча зустріч міністрів оборони Польщі Єжи Шмайджіньськєго і України Євгена Марчука. Міністри обговорили питання, пов'язані з кінцевою фазою підготовки національних військових контингентів обох держав до участі в міжнародній місії в Іраку. Досягнута домовленість в цій сфері була значущим кроком у напрямі поглиблення українсько-польського співробітництва [14, с. 371].

У квітні 2004 року в Польщі перебував Міністр оборони України Марчук. Під час розмов з міністром Національної оборони Польщі Шмайджіньським, було обговорено питання, що стосуються проблематики безпеки в регіоні Центральної Європи, після прийняття до НАТО нових членів. На закінчення візиту 16 квітня міністри підписали Угоду між Урядом Польщі і Кабінетом Міністрів України про додаткові заходи зміцнення довіри та безпеки [5].

На зламі 2004–2005 року в Україні відбулися президентські вибори і «помаранчева революція». Перемога Віктора Ющенка дала привід говорити про поглиблення співробітництва із Заходом, але також про вивід українських військ з Іраку. В ході неофіційних консультацій Україна-НАТО, які відбувалися 24 жовтня 2005 року в Вільнюсі, на зустрічі Міністрів оборони України і Польщі, українською стороною було остаточно підтверджено намір про виведення своїх військ з Іраку, який було прийнято з розумінням [14, с. 372].

У 2010 році на виборах президента України переміг Віктор Янукович. Його прихід до влади змінив вектор зовнішньої політики України, що означало припинення старань України щодо вступу в НАТО, але це не призвело до послаблення військової співпраці між Україною та Польщею.

Так, 8 грудня 2010 у Львові був підписаний протокол про спільне патрулювання українсько-польського кордону. Спільне патрулювання спрямоване на забезпечення контролю за режимом спільного українсько-польського державного кордону, боротьбу з організованою злочинністю, нелегальною міграцією та пов'язаними з цим злочинами [3].

Важливим елементом співпраці Польщі з Міністерством оборони України залишалися регулярні зустрічі Міністрів оборони Польщі та України (2-3 рази на рік), заступники міністрів і керівники штабу генерал, метою яких був обмін думками з політичних питань та активізація співпраці між відомствами двох країн [1].

В контексті зміцнення регіональної безпеки важливе місце посідає військово-технічне співробітництво двох країн. Даний напрям співпраці базується на угоді, підписаній у 1996 році між Урядом Республіки Польща та Урядом України про взаємні поставки озброєння, військової техніки та військово-технічних послуг. Відповідно до положень, що містяться в ньому, співробітництво включає: поставки озброєння, військової техніки та іншої військової продукції; забезпечення експлуатації, ремонту і модернізації озброєння та військової техніки, а також надання інших послуг у військово-технічній галузі; науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські роботи, створення нових і модернізованих типів озброєнь та військової техніки, їх випробування на випробувальних полігонах України та Республіки Польща [8].

На підставі цього документу донині вдалося реалізувати частину, що стосується ремонту і модернізації військової техніки і забезпечення послуг військово-технічного характеру. Крім того польські військові позичали від України військовий літак, з метою про ведення спостережних польотів у рамках Договору про відкрите небо. У 1998

році в Києві було підписано міжвідомчий документ про спільне використання українського літака Ан-30Б [14, с. 368].

Одним із кроків на шляху здійснення спільних досліджень і розробок було створення компанії «Bumars», за участю польської «Bumar» та українського «Марс». Ця компанія займається проектуванням та виготовленням нових бойових машин [14, с. 368].

Основними напрямками експорту товарів і послуг військового та спеціального призначення українських підприємств до Польщі в останні роки відбувались за такими напрямами, як авіаційна та бронетанкова техніка, а також високоточна зброя.

На цей час можна назвати багато прикладів співпраці українських та польських зброярів. Зокрема, флагман українського літакобудування ДП «Антонов» має давній і плідний досвід співпраці з Республікою Польща. Так, в Польщі тривалий час випускався перший літак з лінійки «Антонова» – Ан-2.

Цей приклад – з розряду тих, що ілюструють історичне підґрунтя технологічного співробітництва в основі якого лежить експлуатація ОВТ радянського зразку. Є і інші приклади, які ілюструють появу нової основи для розвитку військово-технічного співробітництва наших країн, зокрема на базі нових технологічних напрацювань українських та польських зброярів. В тому числі і по створенню продуктів в інтересах третіх країн [10]. Так, для розміщення на десантному кораблі, побудованому на військово-морській верфі м. Гдиня для ВМС Ємену ДП «НДІ «КВАНТ» поставило оптико-електронну систему управління корабельною артилерійською установкою АК-630 («Sarmat») [10].

Позитивний досвід співпраці з Республікою Польща має і приватна Науково-виробнича фірма «Адрон». Співробітництво компанії з польською стороною бере початок в 2006 році, коли було підняте питання про встановлення станцій «Адрос» КТ-01АВ в рамках модернізації вертольотів сімейства W-3, що проводило польське авіаційне підприємство PZL Świdnik. На цей час вертольоти з українськими станціями активно використовуються Збройними Силами Польщі не лише в країні, але і за її межами [10].

14-15 листопада 2013 року в Києві відбулась ІІ міжнародна конференція «Українсько-Польський форум співпраці оборонно-промислових комплексів», в ході якої представники оборонної промисловості двох країн обговорили шляхи та напрямки розвитку військово-технічного співробітництва країн [11].

У рамках конференції відбувся візит польських промисловців до українських підприємств, зокрема польська делегація ознайомилася з високотехнологічною продукцією КБ «Луч», яке входить до складу державного концерну «Укроборонпром». Під час відвідування українського підприємства представники польської оборонної промисловості висловили зацікавленість у поглибленні науково-виробничої кооперації з ДержККБ «Луч». Розглядалися питання налагодження спільного виробництва на польських підприємствах окремих видів продукції, розробленої спеціалістами «Луча» [11]. Всі учасники конференції відзначили готовність почати практичну реалізацію планів і намірів для активізації взаємовигідного співробітництва в сфері військово-технічного співробітництва між Україною і Республікою Польща. Одним з результатів цієї конференції було те, що на початку 2014 року Польща придбала ліцензію в Україні для виробництва легкої бронемашини «Дозор» [9].

Беручи до уваги потенціал обох країн, можливості військово-технічної співпраці не використовується в повній мірі. Тому необхідно переходити від декларацій про зацікавленість сторін у розбудові кооперації в даній сфері до реалізації взаємовигідних проектів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Договірно-правова база між Україною та Польщею [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Посольства України в Республіці Польща. – Режим доступу: http://poland.mfa.gov.ua/ua/ukraine-pl/legal-acts

2. Пивоваров А. С. Основні аспекти українсько-польського стратегічного партнерства / А. С. Пивоваров // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Крецького НАН України, 2008. – Вип. 39. – С. 710-716.
3. Протокол між Адміністрацією Державної прикордонної служби України та Головним Комендантом Прикордонної варти Республіки Польща про спільне патрулювання. Львів, 8 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_150
4. Сардачук П. Д. Україна в двосторонніх міжнародних відносинах (кінець XX початок XXI століть): Навч.-довід. посібник / П. Д. Сардачук, О. П. Сагадак. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 328 с.
5. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про додаткові заходи зміцнення довіри та безпеки. Варшава, 16 квітня 2004 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_056
6. Угода між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Республіки Польща про військове співробітництво. Київ, 3 лютого 1993 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_191
7. Угода між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій. Варшава, 26 листопада 1997 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_007
8. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про взаємні поставки озброєння, військової техніки та надання послуг у військово-технічній галузі. Київ, 10 жовтня 1996 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_092
9. Україна може налагодити військово-технічне співробітництво із Заходом, [Електронний ресурс] // Портал новин News One. – Режим доступу: http://newsone.com.ua/politika/ukrayina-mozhe-nalagoditi-vijskovo-texnichne-spivrobitnictvo-iz-zaxodom.html
10. Україна та Польща: партнери в оборонній сфері [Електронний ресурс] // Агентство Defence Express. – Режим доступу: http://www.defense-ua.com/rus/hotnews/?id=40986&prn=yes
11. Aktywizacja współpracy techniczno-wojskowej między Ukrainą i Polską odpowiada interesom narodowym obu krajów [Електронний ресурс] // Inspektorat Implementacji Innowacyjnych Technologii Obronnych. – Режим доступу: http://www.i3to.wp.mil.pl/plik/file/POLSKA-UKRAINA.pdf
12. Drzewicki A. Stosunki z Ukrainą w sferze bezpieczeństwa: polski punkt widzenia / A. Drzewicki // Bezpieczeństwo narodowe. – Warszawa, 2011. – № 17. – С. 151-168.
13. Fedorowicz K. Polityka Polski wobec Rosji, Ukrainy i Białorusi w latach 1989-2010 / K. Fedorowicz. – Poznań : Wydawnictwo naukowe UAM, 2011. – 340 с.
14. Kuspys P. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie 1991-2008. Polityka. Gospodarka. Wojsko. Sektor pozarządowy / P. Kuspys. – Kraków : Instytut Studów Strategicznych, 2009. – 513 с.
15. Podsiadłowicz M. Polityka bezpieczeństwa Ukrainy / M. Podsiadłowicz. – Warszawa : Departament Polityki Obronnej MON, 2004. – 51 с.
16. Polityka zagraniczna Polski [Електронний ресурс] // Wikipedia. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Polityka_zagraniczna_Polski.
17. Polsko-Ukraiński Batalion Sił Pokojowych [Електронний ресурс] // Wikipedia. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Polsko-Ukrai%C5%84ski_Batalion_Si%C5%82_ Pokojowych.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.; ***Сінкевич Є. Г.,*** д.і.н., проф.

© Шестопалов С. С., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 07.11.2014*

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 94:[061.237:796] (477.7) “18 / 19”

Вербицький В. А.,
к.і.н., Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ ХЕРСОНСЬКОГО ТОВАРИСТВА СПРИЯННЯ ФІЗИЧНОМУ ВИХОВАННЮ ДІТЕЙ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Стаття присвячена діяльності Херсонського товариства сприяння фізичному вихованню дітей (ХТСФВД) у дореволюційний період. Розглядаються основні напрямки роботи товариства, аналізується його вклад в розвиток спорту серед молоді. Зроблено висновок, що ХТСФВД відігравало провідну роль в становленні спортивно-масового руху серед молоді, як на Півдні України, так й на території всієї Російської імперії.

Ключові слова: *спортивна арена, рухливі ігри, фізичне виховання, навчальні заклади, літні дачі-колонії.*

Вербицкий В. А.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы
г. Николаев, Украина

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХЕРСОНСКОГО ОБЩЕСТВА СОДЕЙСТВИЯ ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ ДЕТЕЙ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX СТ.)

Статья посвящена деятельности Херсонского общества содействия развитию физического воспитания детей (ХОСФВД) в дореволюционный период. Рассматриваются основные направления работы общества, анализируется его вклад в развитие спорта среди молодежи. Сделан вывод, что ХОСФВД играло ведущую роль в становлении спортивно-массового движения, как на Юге Украины, так и на территории всей Российской империи.

Ключевые слова: *спортивная арена, подвижные игры, физическое воспитание, учебные заведения, летние дачи – колонии.*

Verbytskyi V. A.
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

ACTIVITY OF KHERSON ASSOCIATION PROMOTING PHYSICAL EDUCATION OF CHILDREN (END OF XIX – BEGIN OF XX CENTURY)

Article is devoted to activity of Kherson association promoting physical education of children (hereinafter KAPPEC) in the pre-revolutionary period. Discussed the basic directions of the company, analyzed its contribution to the development of sports among the youth. At the end of the nineteenth century in the Russian empire begins to develop sports and gymnastic movement. In this period little attention was paid to the development of the sport in the country, without selecting it almost any funds. So the gymnastic movement, its recreational direction, etc have evolved mainly by enthusiasts who created the associations of sports direct.

Among the numerous sports associations that arose in this period, special attention were the so-called Society promote physical development of students (SPPDS). The main purpose of these associations was the organization of sports-mass work with children and their rehabilitation. The first society emerged in the major cities of the Russian Empire: Moscow, St. Petersburg, Kiev and others. In 1892 was founded in Odessa association for the promotion of physical education of children.

From 1896 begins his work of Kherson association promoting physical education of children. The basic directions of activity of the society were the organization of leisure of youth by means of physical education. For this purpose KAPPEC in Kherson was founded arena for children to play and physical education. The arena was intended for students in all educational institutions of the city and worked all year round. Pupils of the schools visited the sports arena for free. Base classes consisted of mobile games with objects without them. For the season was up to 60 different games.

In addition, students were engaged in the Swedish gymnastics, athletics opportunities and played soccer. In the winter the arena became ice skating rink. To guide the games and exercise the company

each year, specifically from St. Petersburg were graduate courses of Lesgaft P. F., who were at the time among the best trained of physical education instructors in the country.

At the site were created good conditions for sports activities. The company constantly has cared about logistics. On the arena were created by gymnastic grounds, places for athletics built fields for soccer and tennis, regularly updated sports equipment. In 1905, at the sports arena was completed covered building that was named at first "children's home", and then "Municipal Auditorium". It was intended for organization of gymnastic exercises, children's games, summer rink, lectures on medicine, holding performances, children's parties, concerts, scientific exhibitions etc.

Every year, in order to promote physical trainings, in spring and autumn at all sports arenas were football, basketball competitions, English tennis, croquet, bowling pins and other games. Competitions usually lasted about two months. The sports arena was very popular among children. For 14 years (1898-1912-2003) it was visited by a huge number of pupils – 871 927 inhabitants, an ice skating rink-67 139 people.

Special love among pupils of the schools used a different sort of outing. Mostly these were one-day aquatic excursions on the Islands, boating, hiking in the forest or fruit garden, excursions to industrial enterprises, in museums, exhibitions, etc. Kids having while them traveling on the nature fun, playing musical instruments, sang songs, danced, played in a variety of outdoor games. Starting from 1909 srarted excursions to other cities – Mykolaiv, Odessa, Crimea, etc. In the period 1900-1912, the total amount spent by the company walks and excursions was 94, in which participated about 10 of 104 people (the author's estimate).

Great attention was paid KAPPEC to recreation and healthier children. With this purpose the association made rest camps or as they are called summer cottage-colony in summer for own funds for poor and sick children. The first cottage-colony was opened in 1900 in the country Lubyanenko in 4 miles away from the city. In it were able to relax and rejuvenate 17 girls from educational institutions of Kherson. However, due to the lack of funds long holiday summer camps for 10 years KAPPES not worked. And only in 1911, the company resumed the practice of organizing camps, opening in Skadovsk on the seacoast school cottage-colony. In the next year (1912) opens another colony, in which for the summer period were able to rest 52 children.

One of the main challenges that stood in front of the organizers of the camps the rest was the fact that children are well ate and as many were outdoors. All day they were played in different games, made gymnastics training, sang, and danced, read, worked with needlework. Thus, this study gives grounds to conclude that in southern Ukraine in the late XIX-early XX century operated a powerful development center student sport, which according to the scope of its activities is not inferior, and in some aspects even was the best among similar companies in the Russian empire.

Thanks to its active activity was created by one of the best sports facilities in the country, conducted a large-scale work with popularizing sports among children, the organization of leisure and health pupils. And then, with confidence, you can argue that the KAPPEC had played a leading role in the development of sports-mass movement among young people not only in the South of Ukraine, but also in the entire Russian Empire.

***Key words**: sports arena, active games, physical education, school cottage-colony*

Вагоме місце серед наукових досліджень української і російської історіографії посідають питання становлення і розвитку фізичної культури і спорту. Впродовж XX – XXI ст. було опубліковано багато наукових, публіцистичних та статистичних праць, у яких висвітлювались різні аспекти зазначеної теми. Сьогодні з'являється все більше публікацій з історії спорту, що свідчить про неабиякий інтерес до теми в суспільстві, а також визначає актуальність тематики.

Проте деякі регіональні аспекти розвитку спорту залишаються або не до кінця вивченими, або взагалі не дослідженими. А відтак, ми не маємо сьогодні повної картини розвитку спортивно-масового руху в країні. Однією з малодосліджених тем є тема про діяльність спортивних товариств на території півдня України.

Метою даної статті є дослідження роботи Херсонського товариства сприяння фізичного виховання дітей в дореволюційний період.

Наприкінці XIX ст. в Російській імперії починає розвиватись спортивно-гімнастичний рух. Слід зазначити, що в той період держава мало уваги приділяла питанням розвитку спорту в країні, не виділяючи на це майже ніяких коштів. Тому фізкультурно-спортивний рух, його рекреаційне направлення тощо розвивалися в основному за рахунок ентузіастів, які створювали товариства спортивного спрямування.

Серед значної кількості спортивних товариств, що виникали в цей період, на особливу увагу заслуговували так звані

Товариства сприяння фізичному розвитку учнівської молоді (ТСФРУМ). Основним призначенням таких об'єднань була організація спортивно-масової роботи з дітьми та їх оздоровлення. Перші товариства виникли в великих містах Російської імперії: Москві, С.-Петербурзі, Києві та ін. В 1892 р. було засновано Одеське товариство сприяння фізичному вихованню дітей. З 1896 р. починає свою роботу Херсонське товариство сприяння фізичному вихованню дітей (далі ХТСФВД). Відразу після свого відкриття товариство активно взялося за фізичне виховання молоді. Результатом діяльності товариства стала організація в м. Херсоні арени для дитячих ігор і фізичного виховання учнів. Його урочисте відкриття відбулось 27 квітня 1898 р. [1]. З перших же днів свого існування майданчик став дуже популярним. За 5,5 місяців 1898 р. його змогли відвідати 27 180 учнів. У середньому, за нашими підрахунками, щодня спортивну арену відвідували близько 162 чол. [2], а за даними А. Андрєєва – до 360 учнів [3]. У святкові й вихідні дні кількість дітей, що займалися на майданчику, доходила до 1 тис. й більше [4].

Таку популярність гімнастичного майданчика можна пояснити тим, що, на відміну від нудних шкільних уроків гімнастики і військового строю, в результаті проведення яких діти були позбавлені всякої ініціативи, на майданчику учні могли досхочу повеселитися, пограти, дати вихід своїм емоціям. Вихованці навчальних закладів відвідували спортивну арену безкоштовно, зі сторонніх осіб стягувалася вхідна плата. Функціонувала арена цілий рік. Основу занять складали рухливі ігри з предметами і без них. За сезон проводилося до 60-ти різних ігор. Перерахуємо лише деякі з них: ігри з елементами бігу – «Залізниця», «Ластівка», «Пальники», «Гуси-лебеді, додому!», «Кішка й мишка»; ігри з м'ячем – відбивання м'яча в колі, «Міста», ножний м'яч у колі, «Роззяви», «Перехватки» та ін. [5]. Окрім рухливих ігор, діти грали в крокет, кеглі, серсо, катали обручі, дризгу, ходили на ходулях, а також займалися шведською гімнастикою, виконували вправи з горизонтальною жердиною та іншими гімнастичними снарядами [6]. На окремому майданчику були влаштовані стійки для стрибків. Стрибали з розгону, з місця, в довжину, вперед, назад і в сторони [7].

З настанням холодів, коли кількість відвідувачів помітно падала, для дітей і дорослих на території спортивної арени заливали крижаний каток. За користування катком з відвідувачів брали плату: з дітей – 5 коп, із дорослих – 10 коп. У ті дні, коли на катку грала музика, плата збільшувалася удвічі [8]. Діти з малозабезпечених сімей займалися безкоштовно. Тривалість роботи і кількість відвідування крижаної арени у різні роки коливалися залежно від погоди. Наприклад, у 1898 р. крижану арену відвідали 606 дітей, у 1899 р. ця цифра склала 3 734 чол [9].

Щоб упорядкувати відвідування майданчика учнями й усунути скупчення дітей різного віку, правління ХТСФВД виробило правила користування ареною, а саме:

- діти шкільного віку могли користуватися ігровим майданчиком з 4-ї години дня до заходу сонця;
- діти дошкільного віку займалися в ранкові години.

Крім того, між навчальними закладами були розподілені і дні тижня, при цьому перевага віддавалася учням гімназій і реальних училищ. Відповідно до встановленого розпорядку, майданчик був відкритий:

- щовівторка, щосереди, щоп'ятниці і щонеділі – для учнів гімназій, прогімназій, реального училища і 2-х міських училищ;
- щопонеділка і щочетверга – для учениць жіночих навчальних закладів;
- щосуботи – для учнів народних училищ.

Натомість слід зазначити, що ні правління, ні завідувачі іграми цього графіка не дотримувалися, тому на майданчику знаходилися діти різних шкіл, віку і навіть дорослі особи. Вивчення звітів ХТСФВД доводить, що на майданчику були створені непогані умови для занять спортом. Товариство регулярно піклувалося про матеріально-технічне забезпечення. Так, наприклад, у 1898 р. витрати на облаштування міської ігрової арени склали 1 789 руб 24 коп, з яких 151 руб 83 коп було витрачено

на придбання спортивного інвентарю і приладдя для ігор [10].

Спортивно-ігровий майданчик продовжував успішно функціонувати і на початку XX ст. За 14 років (1898-1912 рр.) спортивну арену відвідала величезна кількість учнів – 871 927 чол., льодовий каток – 67 139 чол. [11]. Основу занять на арені складали рухливі ігри. За сезон проводилося до 60 різних ігор. Крім того, учні займалися шведською гімнастикою і легкою атлетикою, для чого на окремому полі було влаштовано гімнастичне містечко та обладнано місце для стрибків. Відмінною особливістю спортивної арени було те, що, на відміну від Одеської, призначалася вона для учнів усіх видів цивільних закладів освіти.

Займалися на майданчику переважно діти молодшого і середнього віку (10-14 років). Найбільшу кількість дітей, що займалася спортом, становили учні нижчих навчальних закладів і ремісничих училищ (38 %), рідше відвідували майданчик вихованці гімназій і реальних училищ (21 %). За соціальним складом можна було виділити такі групи спортсменів: діти ремісників і робітників – 41,3 %; діти торговців – 34 %; діти чиновників, земських службовців та осіб різних інтелігентних професій – 20 % [12].

Щоб залучити до занять спортом учнів старшого віку, з 1910 року товариством були організовані заняття веслуванням. Для цього правлінням ХТСФВД була обладнана одна шлюпка на 8 весел вартістю 140 руб. Тренування проводилися під керівництвом члена правління А. В. Данашевського і продовжувалися протягом 29 днів. Усього в перший рік водним спортом займалося 33 чол. Середній вік веслярів становив від 16 до 18 років. Кількість відвідувань учнями занять веслуванням у 1910 р. склала 271 раз. У подальші роки популярність водного спорту зростала й у 1912 р. число відвідувань учнями уроків веслування збільшилося до 893-х [13].

З травня 1910 р. на майданчику почали практикувати гру у футбол. З цією метою на території спортивної арени було організовано окреме футбольне поле і придбано необхідне устаткування: два м'ячі, прапори, стійки для воріт. Для проведення тренувань та участі в іграх утворено команду учнів у кількості 22 чол. Керував іграми у футбол П. Фоменко [14]. Для керівництва іграми і фізичними вправами Товариством щороку спеціально з Петербургу запрошувалися випускниці курсів П. Ф. Лесгафта, (або як їх ще називали «лесгафтички»), які були на той час одними з найпідготовленіших інструкторів фізичного виховання в країні. У різні роки на майданчику працювали: А. М. Телаль (1904 р.), Є. І. Рамзайцева (1905 р.), Є. Д. Постриганєва та М. М. Амінова (1906 р.), С. Н. Іполітова-Брауде (1908 р.) [319], А. С. Кряжимська і Мухін (1910 р.), Є. В. Багрецова (1912 р.). Допомагали «лесгафтичкам» проводити ігри 2-3 помічники з числа членів правління ХТСФВД, за що кожен з них отримував винагороду [15].

У 1905 році на території спортивної арени було закінчено будівництво критої будівлі, що отримала назву спочатку «Дитячого будинку», а потім «Міської аудиторії». Призначалася вона для організації гімнастичних вправ, дитячих ігор, літнього катка, лекцій з медицини, проведення спектаклів, дитячих вечорів, концертів, наукових виставок тощо. Будівництво «Міської аудиторії» з устаткуванням обійшлося в солідну суму – 39 567 руб 09 коп. Частина грошей (15 000 руб) була виділена правлінням ХТСФВД, решта (24 500 руб) була субсидована Херсонською міською думою. У подальшому всі витрати на утримання будівлі лягали на міську думу [16].

Узагальнюючи висвітлення роботи спортивної арени в м. Херсоні, слід зазначити, що кожен рік з метою пропаганди фізичних вправ, а також для того, щоб підбивати підсумки занять спортом, навесні і восени на всіх спортивних аренах проводилися змагання з футболу, баскетболу, лаун-тенісу, крокету, кеглів, тамбурину та інших ігор. Змагання, як правило, продовжувалися близько двох місяців. Наприклад, у кінці вересня 1912 р. на Херсонському спортивному майданчику були проведені змагання з лаун-тенісу та легкої атлетики [17].

Принципово важливо зазначити, що Херсонський спортивна арена за своєю організацією була однією з найкращих у Росії. Крім організації спортивних заходів, ХТСФВД щорічно влаштовувалися екскурсії, прогулянки, концерти, спектаклі, різного

роду гуляння, для малозабезпечених та фізично слабких дітей організовувалися літні дачі-колонії. Особливою популярністю серед учнів шкіл користувались різного роду прогулянки. Переважно це були одноденні водні екскурсії на острови, катання на човнах, піші походи до лісу або фруктового саду, екскурсії на промислові підприємства, в музеї, виставки тощо. Під час подорожей на природу діти веселилися, грали на музичних інструментах, співали пісні, танцювали, грали в різні рухливі ігри. Тому не дивно, що такі походи користувалися серед учнів великою популярністю.

Починаючи з 1909 р., географія екскурсій значно розширилася, за рахунок чого учні змогли відвідати Миколаїв, Одесу, Крим та інші місця. В період 1900-1912 рр. загальна кількість проведених Херсонським товариством прогулянок і екскурсій склала 94, у яких взяли участь близько 10 104 чол. (за підрахунками автора). Основним недоліком цих заходів було те, що доволі часто вони проводилися за рахунок учнів. Вартість однієї екскурсії залежала від її маршруту і складала від 4 коп до 15 руб 52 коп [18].

Велику увагу ХТСФВД приділяла рекреації і оздоровленню дітей. З цією метою товариство в літній період за власні кошти організовувало табори відпочинку або як їх ще називали літні дачі-колонії. Перша дача-колонія була відкрита у 1900 році на дачі Луб'яненко в 4-х верстах від міста. В ній змогли відпочити і оздоровитися 17 дівчат з навчальних закладів м. Херсона [19]. Проте за браком коштів довгих 10 років літніх таборів відпочинку ХТСФВД не влаштовувало. І лише у 1911 р. Товариство відновило практику організації оздоровчих таборів, відкривши у м. Скадовськ на березі моря шкільну колонію [20].

У наступному році (1912) відкривається ще одна колонія. Організована вона була на тому ж самому місці, що й то рік, а саме в м. Скадовськ в приміщенні місцевої школи. Допомогу в розміщенні літнього табору оказав С. Б. Скадовський – власник школи, який надав приміщення школи в безкоштовне користування. Для відпочинку в колонії було відібрано 52 дитини (27 хлопчиків і 25 дівчат) віком від 8 до 18 років. Найбільша кількість дітей мала вік 8-12 років (44 чол.).

Переважна більшість дітей була з бідних багатодітних сімей, які мешкали в складних умовах. У багатьох з них не було самих необхідних речей: постільної білизни, ковдри, чобіт, верхнього плаття, навіть не було змінної нижньої білизни. Товариство всі необхідні речі придбало за власний рахунок. Колонія розпочала свою роботу 2 червня і працювала до 26 серпня. Весь термін перебування дітей був розділений на дві зміни: сезон для першої зміни тривав з 2 червня до 14 липня, для другої – з 14 липня до 26 серпня. Кожна зміна пробула в колонії по 6 тижнів. Першими до колонії на оздоровлення прибула група хлопчиків. Після них відпочивали дівчата [21].

З перших же днів перебування дітей в таборі почали привчати до порядку. Одними із головних завдань, які стояли перед організаторами було те, щоб діти добре харчувались і якомога більше перебували на свіжому повітрі. Цілими днями вони купались, грали в різні ігри, займались гімнастикою, співали, танцювали, читали, займались рукоділлям. Внутрішній розпорядок дня колонії був побудований наступним чином:

- 7.00 – Підйом.
- 8.30-9.00 – Сніданок.
- 9.00-12.00 – Активний відпочинок на березі моря (рухливі ігри, купання, ловля риби і креветок, прогулянки по берегу моря).
- 12.00-13.00 – Обід.
- 13.00-15.00 – Відпочинок (післяобідній сон).
- 16.30 – Рухливі ігри у дворі колонії.
- 16.30-17.00 – Полуденок (або полудень)
- 17.00-19.30 – Активний відпочинок (фізичні вправи в парку на гімнастичному майданчику, прогулянки по берегу моря або в полі)
- 19.30-20.30 – Вечеря
- 20.30-21.30 – Ігри у дворі колонії.
- 22.00 – Відбій.

Порядок дня колонії іноді порушувався далекими прогулянками. Під час прогулянок завідуючі зазвичай проводили з дітьми пізнавальні бесіди. Особлива увага в таборі приділялась правильному харчуванню. Керівництво колонії стежило за тим, щоб діти отримували якісну, калорійну їжу. Меню складалося з наступних блюд:

Сніданок – 2 яйця, кружка (2 стакана) молока або 2 стакана кофе (суміш гімалайського жита з інжиром та більше половини молока).

Обід – два м'ясних блюда, іноді одно з них рибне. В святкові дні, третє блюдо солодке (кисіль, компот, оладьї та ін.).

Полуденок (або полудень) – хліб з маслом, творог, чай з молоком.

Вечеря – свіжий суп або: каша (по можливості молочна); макарони з сиром; пюре на молоці. Білий та чорний хліб.

Вихователі не обмежували дітей в їжі. Тому на обід та вечерю колоністи отримували стільки їжі скільки могли з'їсти. Перебування в шкільному таборі позитивно вплинуло на фізичний та психологічний стан дітей. Згідно даних медичного огляду майже всі діти (за виключенням одного хлопчика) додали у вазі. Максимальна прибавка склала у дівчат – 9 ф. 30 зол (3,814 кг), а у хлопців 7 ф. 90 зол.(3,25 кг). Крім того, «цифри не можуть дати ясного уявлення про вплив колонії на дітей: потрібно було бачити ці живі обличчя, усміхнені очі, впевненість та швидкість рухів, щоб без усіляких цифр переконатись у тому, що діти значно поправились» [22].

Всі витрати на облаштування колонії склали 1532 руб 07 коп. Значна частина грошей (872,36 руб) йшла на утримання дітей. Вагомий внесок в організацію табору зробили подружжя Скадовських, які надали в безкоштовне користування приміщення школи, мажари для переїзду колоністів та регулярно привозили дітям ласощі. Також жваву участь в житті колонії прийняли: завідуючі колонією В. М. Бровкіна та А. М. Семенцов, доктор В.Д. Животовський з родиною, І. І. Ямковой, А. Т. Іванов, С. Г. Греков та В. П. Бровкін. Життя колонії постійно висвітлювалось на сторінках місцевої преси, яка своїми закликами нагадувала суспільству про співчуття та необхідність матеріальної підтримки дитячого табору [23].

Таким чином, проведене дослідження дає підстави зробити висновок, що на Півдні України наприкінці XIX – початку XX ст. діяв потужний центр розвитку учнівського спорту, який за масштабами своєї діяльності не поступався, а в деяких моментах навіть був кращим серед схожих товариств Російської імперії. Завдяки його активній діяльності була створена одна з найкращих в країні спортивна інфраструктура, проводилася широкомасштабна робота з популяризації спорту серед дітей, організації активного відпочинку та оздоровлення учнів. А відтак, з впевненістю можна стверджувати, що ХТСФВД відігравало провідну роль в становленні спортивно-масового руху серед молоді не тільки на Півдні України, а й на території всієї Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1898 год (с 1-го Марта 1898 – по 1-е марта 1899 г.). – Б.м., б.и., б.г. – С. 1; Андреев А. Как меценаты заботились о физическом воспитании детей / А Андреев // Херсон маркет плюс. – 2006. – № 12 (7-13 апреля). – С. 13.
2. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1898 год (с 1-го Марта 1898 – по 1-е марта 1899 г.). – Б.м., б.и., б.г. – С. 7.
3. Андреев А. Как меценаты заботились о физическом воспитании детей / А. Андреев // Херсон маркет плюс. – 2006. – № 12 (7-13 апреля). – С. 13.
4. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1900 год (с 1-го Марта 1900 – по 1-е марта 1901 г.). – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1901. – С. 2; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1903 год – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1904. – С. 18; Отчет о деятельности Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1910 год – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1911. – С. 24.
5. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1900 год (с 1-го Марта 1900 – по 1-е Марта 1901 г.). – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1901. – С. 21; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1901 год (с 1-го марта 1901 – по 1-е января 1902 г.). – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1902. – С. 9; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1902 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1903. – С. 10-11.

6. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1902 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1903. – С. 13.
7. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1900 год (с 1-го Марта 1900 – по 1-е Марта 1901 г.). – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1901. – С. 22.
8. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1898 год (с 1-го Марта 1898 – по 1-е Марта 1899 г.) – Б.м., б.и., б.г. – С. 3; Андреев А. Как меценаты заботились о физическом воспитании детей / А. Андреев / Херсон маркет плюс. – 2006. – № 12 (7-13 апреля). – С. 13.
9. Андреев А. Как меценаты заботились о физическом воспитании детей… – С. 7; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1899 год (с 1-го Марта 1899 – по 1-е Марта 1900 г.). – Херсон: Паровая Типо-литография О. Д. Ходушиной, 1900. – С. 14.
10. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1898 год (с 1-го Марта 1898 – по 1-е Марта 1899 г.) – Б.м., б.и., б.г. – С. 1, 5-6.
11. *Підраховано автором за*: Отчет Правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1898 год (с 1-го Марта 1898 – по 1-е Марта 1899 г.). – Б.м., б.и., б.г. – С. 7; Отчет Правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1899 год (с 1-го Марта 1899 – по 1-е Марта 1900 г.). – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1900. – С. 12-14; Отчет Правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1900 год (с 1-го Марта 1900 – по 1-е Марта 1901 г.). – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1901. – С. 26-32; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1901 год (с 1-го марта 1901 – по 1-е января 1902 г.). – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1902. – С. 10-15; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1902 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1903. – С. 16-23; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1903 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1904. – С. 23-33; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1904 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1905. – С. 22-26; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1905 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1906. – С. 28-32; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1906 год. – Херсон: Типо-литография насл. О. Д. Ходушиной, 1907. – С. 18-24; Отчет о деятельности Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1908 год. – Херсон: Паровая типо-литография насл. О. Д. Ходушиной, 1909. – С. 16-22; Отчет о деятельности Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1909 год. – Херсон: Типо-литография насл. О. Д. Ходушиной, 1910. – С. 19-25; Отчет о деятельности Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1910 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография насл. О. Д. Ходушиной, 1911. – С. 28-35; Отчет о деятельности Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1912 год. – Херсон: Паровая типо-литография преемн. О.Д. Ходушиной, 1913. – С. 45-54.
12. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1906 год. – Херсон: Типо-литография насл. О. Д. Ходушиной, 1907. – С. 3-5.
13. Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1910 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография насл. О. Д. Ходушиной, 1911. – С. 3, 18-19, 34-35; Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1912 год. – Херсон: Паровая типо-литография преемн. О. Д. Ходушиной, 1913. – С. 2, 52-53.
14. Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1910 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография насл. О. Д. Ходушиной, 1911. – С. 12, 20-21.
15. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1904 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1905. – С. 2, 11; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1905 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1906. – С. 4; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1906 год. – Херсон: Типо-литография насл. О. Д. Ходушиной, 1907. – С. 1; Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1908 год. – Херсон: Паровая типо-литография насл. О.Д. Ходушиной, 1909. – С. 1; Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1910 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография насл. О. Д. Ходушиной, 1911. – С. 1; Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1912 год. – Херсон: Паровая типо-литография преемн. О. Д. Ходушиной, 1913. – С. 1; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1905 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1906. – С. 17.
16. Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1905 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1906. – С. 60.
17. Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1912 год. – Херсон: Паровая типо-литография преемн. О. Д. Ходушиной, 1913. – С. 34-35.
18. *Підраховано автором за*: Отчет Правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1900 год (с 1-го Марта 1900 – по 1-е Марта 1901 г.). – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1901. – С. 25; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому

воспитанию детей за 1901 год (с 1-го марта 1901 – по 1-е января 1902 г.). – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1902. – С. 3-4, 23; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1902 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1903. – С. 14-15; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1903 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1904. – С. 21-22; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1904 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1905. – С. 17-19; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1905 год. – Херсон: Паровая типо-литография О. Д. Ходушиной, 1906. – С. 20, 25; Отчет правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1906 год. – Херсон: Типо-литография насл. О. Д. Ходушиной, 1907. – С. 6, 29-30; Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1908 год. – Херсон: Паровая типо-литография насл. О. Д. Ходушиной, 1909. – С. 2, 10-11, 13, 16-21; Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1909 год. – Херсон: Типо-литография насл. О. Д. Ходушиной, 1910. – С. 2-3, 11, 15-17, 19-25; Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1910 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография насл. О. Д. Ходушиной, 1911. – С. 2-3, 13-16, 28-33, 37; Отчет о деятельности Херсонского Общества Содействия Физическому Воспитанию Детей за 1912 год. – Херсон: Паровая типо-литография преемн. О. Д. Ходушиной, 1913. – С. 2-3, 25-28, 45-51.

19. Отчет Правления Херсонского Общества содействия физическому воспитанию детей за 1900 год (с 1-го Марта 1900 – по 1-е Марта 1901 г.). – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1901. – С. 9-11.
20. Отчет детской летней колонии для слабых детей за 1911 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1911. – 20 с.
21. Отчет детской летней колонии для слабых детей за 1912 год. – Херсон: Паровая Типо-Литография О. Д. Ходушиной, 1913. – С. 3-6.
22. Там само. – С. 8-9, 27-28.
23. Там само. – С. 9-10, 19-20.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.; ***Сінкевич Є. Г.,*** д.і.н., проф.

© Вербицький В. В., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 19.11.2014*

УДК 94(477)

Гетте Г. Л.,
магістр, незалежний дослідник, м. Кельн, Німеччина
Молотков Г. С.,
к.пед.н., доцент, Кубанський державний аграрний університет,
м. Краснодар, Росія

МІСЬКІ ШВЕЙЦАРСЬКІ КОЛОНІЇ НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Поруч з численними аграрними іноземними колоніями, в Російській імперії існувало чимало міських колоній. На Півдні Росії вони утворювались як у великих містах (Одеса, Київ, Харків, Ростов-на-Дону, Тифліс), так і в дрібніших – Херсон, Полтава, Сімферополь, Новочеркаськ та ін. У статті розкрито особливості міської швейцарської колонізації Півдня Російської імперії у XVIII – XIX ст. Показана роль швейцарців в індустріалізації, становленні та розвитку економіки, промислового та сільськогосподарського виробництва, у духовному житті південного регіону. Названі імена найбільш відомих з них. Наведені історичні факт з життя міських швейцарських колоній, багато з яких раніше не оприлюднювались.

Ключові слова: *швейцарська колонія, міська колонія. Південь Росії.*

Гётте Г. Л.,
независимый исследователь, г. Кельн, Германия
Молотков Г. С.,
к.пед.н., доцент, Кубанский государственный
аграрный университет, г. Краснодар, Россия

ГОРОДСКИЕ ШВЕЙЦАРСКИЕ КОЛОНИИ НА ЮГЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Наряду с многочисленными аграрными иностранными колониями, в Российской империи существовало немало городских колоний. На Юге России они образовывались как в крупных городах (Одесса, Киев, Харьков, Ростов-на-Дону, Тифлис), так и в более мелких – Херсон, Полтава, Симферополь, Новочеркасск и др. В статье представлены особенности городской швейцарской колонизации Юга Российской империи в XVIII – XIX вв. Показана роль швейцарцев в индустриализации, становлении и развитии экономики, промышленного и сельскохозяйственного производства, в духовной жизни южного региона. Названы имена наиболее известных из них. Приведены исторические факты из жизни городских швейцарских колоний, многие из которых ранее не публиковались.

Ключевые слова: *швейцарская колония, городская колония, Юг России.*

Götte Henrietta
Independent researcher, Cologne, Germany
Molotkov Georgiy
Kuban State Agrarian University, Krasnodar, Russia

URBAN SWISS COLONY IN THE SOUTH RUSSIAN EMPIRE

Along with numerous foreign agricultural colonies in the Russian Empire there were many urban colonies. In southern Russia they were formed in major cities (Odessa, Kiev, Kharkov, Rostov-on-Don, Tiflis), and in smaller – Kherson, Poltava, Simferopol, Novocherkassk, etc. The article presents the features of the Swiss city colonization of the South of the Russian Empire in the 18-19 centuries. The role of the Swiss in the industrialization, the formation and development of the economy, industrial and agricultural production, in the spiritual life of the southern region has been shown. The most famous of them are named. There were shown the historical facts about the city Swiss colonies, many of which have not previously been published.

Keywords: *Swiss colony, urban colony, South Russia.*

Ще з часів правління Петра I (1689-1725) численні швейцарці залишили свій слід в Російській імперії: вчені, лікарі, архітектори, інженери, священики, вчителі, торгівці, сиророби, кондитери, годинникарі тощо. Багато хто з них зробив у Росії успішну кар'єру. Після смерті Петра Великого, розпочата ним традиція запрошувати до країни іноземців на державну службу, а також в усі сфери науки, культури, торгівлі продовжилася. Все більше іноземців, серед яких були швейцарці, приїздило до Росії. Для багатьох з них вона стала другою батьківщиною.

Прибулі до Російської імперії швейцарці частіше всього селилися компактно, утворюючи колонії. Найбільш відомими серед них були аграрні колонії на теренах сучасної України – Цюріхталь і Шабо, що виникли в період аграрної колонізації після видання маніфестів Катерини II в 1762 і 1763 рр., а також їх дочірні колонії. Однак, існувало немало і більш дрібних колоній, створених швейцарцями, прибулими до Росії індивідуально.

Причини еміграції були різноманітними і залежали від часу та професії. Для багатьох швейцарців Росія стала притулком в період окупації Швейцарії французькою армією, надавши їм притулок, землю, а головне – можливість утримувати себе.

Трагічними для Швейцарії були 1816-1817 рр. Вона сильно постраждала від негоди, в результаті чого цілі регіони знаходилися на межі катастрофи голоду. Тому в цей період загалом емігрували з економічних причин, і багато швейцарців убачали порятунок у переселенні на південь Російської імперії [1, с. 113].

На новому місці переселенці з Швейцарії створювали колонії. Такі колонії зосереджувалися навколо швейцарських консульств, в основному – у великих містах: Одесі, Києві, Харкові, Ростові-на-Дону, Тифлісі [5, с. 18-27, 56]. Ці колонії становили від 120 у Ростові-на-Дону, до 400 осіб в Одесі [5, с. 19, 33].

Одеський консульський округ охоплював наступні губернії: Херсонську (Херсон), Бессарабську (Кишинів), Полтавську (Полтава), Харківську (Харків), Таврійську (Сімферополь), Катеринославську (Катеринослав), Донських козаків (Новочеркаськ). З 1918 р. і завершення існування Одеської колонії 7 лютого 1920 року швейцарським консулом Одеського округу був Яків Еттерлін з Мурі, Аргау (J. Etterlin, Mri, Aargau) [5, с. 19].

До консульства в Києві входило шість губерній (Київ, Подільськ, Волинь, Полтава, Чернігів і Харків), округ простирався на 321 664 квадратних кілометрів, що у 8 разів більше території Швейцарії. Наприкінці 1915 року головою дипломатичного корпусу Київського консульського округу був призначений Габріель Женні з Еннендy (G. Jenni, Ennenda). Довіреною особою в Миколаєві був – Ф. Штаєль (F. Stahel), в Ялті – Е. Дюріг (E. Dürig), в Ростові-на-Дону – І. Амслер (J. Amsler), в Харькові – Е. Гретер (E. Grether) [5, с. 20].

До жовтневих подій 1917 року на півдні Росії інтенсивно розвивалося сільське господарство. У цьому процесі брали активну участь не тільки аграрні швейцарські колонії, але й приватні господарства великих землевласників. Вони сприяли підйому сільського господарства в районах, що отримала Росія у 1812 році й покинутих мусульманським населенням. Зокрема, в Херсонській губернії до них відносяться господарства сімей Келлер з Гехлінген, контон Шаффгаузен (Keller, Gächlingen, Schaffhausen), Окснер з Ширс, Граубюнден (Ochsner, Schiers, Graubünden), Генрих Ернст з Цернір, Нейєнбург (H. Ernst, Cernier, Neuenburg), д-р Ернст Женні з Енненда (Dr. E. Jenny, Ennenda) [5, с. 19].

Процес індустріалізації, пов'язаний із розвитком нових технологій і наукових відкриттів, у Російській імперії розпочався пізніше, ніж в країнах Західної і Східної Європи. У результаті був створений широкий світовий ринок, що, в свою чергу, стимулювало інвестиції і подальший економічний ріст із обов'язковим створенням кредитного банку. Це відноситься до будівництва іноземними підприємцями в Росії фабрик чи відкриття філій великих іноземних підприємств. Таким чином, Росія стала важливим ринком для іноземних, у тому числі й швейцарських інвестицій.

У другій половині XIX – на початку XX століття в Росії змінився і професійний

контингент швейцарців. Це були загалом банкіри, фабриканти, машинобудівники, комерсанти, архітектори, інженери, ремісники, вчителі, лікарі, гувернантки, слюсарі, механіки і фахівці інших професій [1, с. 97-98]. До XX століття близько 57 550 швейцарців шукали в Росії своє щастя, і, в більшості випадків, вони його знайшли [1, с. 87].

Росія прийняла переселенців з цієї країни у важкий для неї період, і в той же час отримала можливість використовувати досвід і знання фахівців не тільки в галузі сільського господарства, але й в машинобудуванні, гірничій промисловості, будівництві, торгівлі, освіті, вихованні тощо. Як висококваліфікованим емігрантам, їм були відкриті всі двері, країна надала великі можливості для зростання їх кар'єри. Для емігрантів вона стала країною необмежених можливостей, а колоністи стали важливим двигуном її економічної модернізації.

На півдні Російської імперії стали відкриватися і працювати численні банки і кредитні установи, комерційні і акціонерні земельні банки. Всі вони шляхом кредитування активно сприяли розвитку промисловості та сільського господарства. У 1871 році в Одесі був заснований банківський дім «Є. Ашкеназі» – Російський банк для зовнішньої торгівлі з правлінням у Санкт-Петербурзі. З 1898 і до самого закриття цього банку в 1920 році кореспондентом і прокуристом у цьому банку працював Яків Еттерлін[1], він здійснив значний внесок у швейцарську торгівлю і швейцарські підприємства.

Банк «Ліонський кредит» (Credit Lyonnais) став першим закордонним банком, допущеним до роботи в Росії. У 1891 році в Одесі було відкрито представництво цього банку з правлінням в Парижі. Директором Одеської філії банку був Матей з кантону Во (Mathey, Kanton Waadt), а заступником – Трост з Аргау (Trost, Aargau). У цьому банку працювало багато швейцарців. У 1910 році в Одесі розпочав роботу Російсько-Азійський банк, одним з директорів якого був Жак Фішер з Шаффгаузена (Jacques Fischer, Schaffhausen) [5, с. 19].

Багато років у Одеському кредитному банку Credit Lyonnais працював віце-директор філії Московського торгівельного банку (Kaufsmannbank) Пауль Масната з кантону Во (Paul Masnata, Waadt). Через деякий час він перебрався до Харкова і невдовзі отримав підвищення, його перевели до Петербургу [5, с. 27].

У південних швейцарських колоніях були відкриті і успішно працювали численні кондитерські. Так, в Одесі користувалася популярністю найбільша кав'ярня-кондитерська «Франконі» з Самадена («Franconi», Samaden) та відома булочна братів Боссі (Bossi & Bonifazi) [5, с. 27].

У дореволюційному Києві швейцарці контролювали увесь кондитерський ринок. Утримання кондитерських магазинів було традиційним заняттям для сімей знаменитих київських швейцарців Мартина Штифлера (M. Stifler) і Бернарда Семадені (Semadeni), причому кав'ярня-кондитерська Семадені була відомою в Києві [5, с. 21].

Царинами господарської діяльності швейцарців була також торгівля і промисловість. У 60-х роках XIX-го століття Готтліб Вітвер з Рейхенбаха, Берн (Gottlieb Witwer, Reichenbach, Bern) відкрив у Харкові молочний магазин, де продавав сири, масло і молоко. У 1870-х роках в цьому ж місті працював магазин з продажу годинників і біжутерії Альберта Вісса из Берна (Wyss, Bern). Після його смерті магазин вела його дружина, але вже без біжутерії [5, с. 24].

Комерційною діяльністю в Харкові багато років займався Оскар Дюрст (O. Duerst). Він посідав керівну посаду у відомій російській шоколадній цукерково-бісквітній фабриці Георга Бормана, брав активну участь у роботі та житті швейцарської колонії [5, с. 25].

У галузі сільського господарства необхідно відзначити аграрного інженера Августа фон Шультесса-Рехберга з Цюріха (Schulthess-Rechberg, Zürich). Фон Шультесс був призначений старшим управителем маєтку «цукрового короля» Леопольда Кьонінга у Тростянці Харківської губернії. У маєтку займалися не тільки сільським господарством, але й заготівлею деревини, був млин, цукровий і пивоварний заводи. Нові наукові досягнення дозволили

[1] Яків Еттерлін був також останнім швейцарським консулом в Одесі.

спорядити малорозвинене сільське господарство царської Росії сучасними сільськогосподарськими машинами, і, разом із застосуванням нових методів обробки землі, це, в порівнянні із Західною Європою відстале господарство, стало більш технічно розвиненим[2].

Як землероби і орендатори, колоністи ставали приватними підприємцями або шукали свій заробіток як сироробы, дояри тощо. Цією галуззю займалися переважно колоністи з швейцарських колонії Тифліс, більшість яких мешкало на околицях найближчих німецьких поселень і продавали на його ринках свої продукти. Це були, головним чином, сироробы, які впродовж 4-5 поколінь набули великих земельних угідь. Сир продавали під назвою «Кавказький швейцарський сир». Крім виробництва сиру швейцарці займалися також торгівлею [5, с. 56].

Наприкінці XIX-го століття приблизно чверть техніків та інженерів на фабриках Європейської Росії були іноземцями. Іноземні підприємці часто відкривали промислові та торгівельні заклади під своїм ім'ям [1, с. 69]. В Одесі було два великих пивзаводи, що належали компанії Jenny & Sanzenbacher; С. Д. Бертод з кантону Во (C. D. Berthod, Waadt) був власником фабрики лаку і фарб; швейцарець Е. Зегессер (Segesser & Ericks) займав керівну посаду в металургійній промисловості; Жан Гейлінгер з Вінтертура (Jean Geilinger, Winterthur) був директором оптового торгового дому Tillmanns & Co [5, с. 19].

У галузі архітектури необхідно відмітити швейцарця Крістіана Скведера з Самадена (Christian Squeder aus Samaden). Він був одним з ведучих архітекторів у Одесі. Ним збудовані у місті будівля суду, а також реформаторська і лютеранська церкви [5, с. 19].

У Києві швейцарська колонія була не численною і складалася загалом із великих комерсантів, власників відомих заводів, службовців і гувернанток. Керівництво цукровими і машинобудівними заводами колишнього швейцарського консула Вюглера (Wügler) було покладено на консула Габріель Женні з Енненда. Розвитку Південно-Західного краю, а також здешевленню продукції тогочасного обладнання і сільгоспмашин значно сприяла оптова торгівля машинами, зокрема, для цукрових заводів [5, с. 21].

У Харкові інженером Робертом Майллартом з Бремгартена, Берн (Maillart, Bremgarten, Bern) був закладений корпус залізобетонного заводу, який вже через 9 місяців був запущений у роботу. Відразу по цьому Майлларт отримав від уряду нове замовлення, побудувати другий сталеплавильний завод у Кам'янській області Донських козаків. Його помічниками і працівниками були швейцарці.

Велика кількість швейцарців працювала директорами підприємств. Так Ернст Оберле з Аргау (E. Oberle, Argau) був директором пробкового заводу [5, с. 19], інженер Еміль Гретер (E. Grether) відкрив у 1880-х роках технічне бюро, до якого приєднав торгівлю машинами і станками. Емиль Гретер добився блискучих успіхів і був дуже відомим у сфері гірничої і металургійної промисловості Юзівки (м. Донецьк), які були його постійними замовниками [5, с. 24].

Ростов-на-Дону, разом із сусіднім містом Нахічевань, став торгівельним центром і місцем для перевалки зерна, шерсті й інших продуктів областей донських козаків та південно-східного Кавказу з виходом поблизу Таганрога в Азовське море [5, с. 33].

У швейцарській колонії Батумі жили загалом приватні підприємці або службовці. Важливу роль в експорті нафти в регіоні відігравала фірма Rychner & Co з Арау [5, с. 56].

Наприкінці XIX століття вчителям з вищою освітою в Швейцарії важко було отримати роботу за спеціальністю, про ріст їх кар'єри не могло бути й мови. Тому, багато хто з них намагався знайти своє щастя за кордоном, нерідко і в Росії. Вона надавала кращі життєві умови, ніж будь-яка інша країна. Але, для того щоб працювати в країні за спеціальністю необхідно було, перш за все, вивчити російську мову і здати іспит. Вихователями і гувернантками працювали в Росії загалом жінки з французької Швейцарії. Вони як правило емігрували на рік-два, а якщо добре влаштовувалися, то залишалися назавжди [4, с. 196-197].

[2] Див. докладніше: [3, с. 187].

Вихователькими, гувернантками, а також вчителями в гімназіях і вищих навчальних закладах в Одесі працювали швейцарці Штіммен, Гільберер, Тордіон (був розстріляний більшовиками) та інші (Stimmen, Hilberer, Tordion) [5, с. 19]. У Харківській швейцарській колонії дві дами фрау Шох (Schoch) і фрау Ган (Hahn) багато років викладали французьку мову не тільки в російських й іноземних сім`ях, але і в школах, давали поради і опікали молодих щойно прибулих земляків, уміло, й тактично вирішували виникаючі проблеми. Обидві вони померли в роки Першої світової війни в Харкові [5, с. 27]. У Ростові-на-Дону вихователями і вчителями французької мови в гімназіях також працювали колоністи з французької Швейцарії [5, с. 3].

Восени 1845 року вчителем французької мови вищої жіночої гімназії Флоріаном Вейсом з Орбе, кантону Во (Florian Weiss, Orbe, Waadt) було за прикладом Санкт-Петербурга в Одесі створене Благодійне товариство для всього Півдня Росії. При товаристві виникло два представництва зовні: в Харкові – у 1876 р. і в Ростові-на-Дону – у 1897 р., які згодом стали самостійними об'єднанями. Представником останнього комітету Благодійного товариства в Одесі був швейцарський консул 1899-1918 рр., а також архітектор Еміль Вей з Вільмерген (E. Wey, Villmergen, Argau), його секретарем – викладач інституту Гільберер, касиром і другим засідателем – останній швейцарський консул в Одесі Яків Еттерлін [5, с. 20].

Інженер Еміль Гретер з перших же днів свого перебування в Харкові був активним членом Благодійного товариства, і понад 25 років – його головою. Е. Гретер також посідав посаду довіреної особи швейцарської колонії в цьому місті.

Багато років Пауль Бернгард з Візена (Paul Bernhard, Wiesen) очолював Церковну раду євангельської громади в Харкові. У швейцарському Благодійному товаристві він був до 1917 року касиром [5, с. 26]. У перший раз всі члени Благодійного товариства зібрались в Ростове 1 серпня1891 року з нагоди 600-ліття заснування Швейцарії, щоб разом відмітити це патріотичне свято. Поряд з благодійністю це товариство організовувало зустрічі й зібрання, які добре відвідувались. Це товариство складалося з 40-50 членів [5, с. 33].

Благодійне товариство мало велике значення у розвитку політичних і економічних відносин між Швейцарією і Росією. Воно допомагало згуртувати реформовані церковні організації з швейцарським консульством. Членами благодійного товариства і його правління часто були дипломати [1, с. 261]. На кінець 1918 року загальний фонд товариства становив 4 229 067 рублів (11 277 455 швейцарських франків). Не відчужений капітал був вкладений у солідні російські цінні папери [5, с. 20]. По оцінці радянського історика П. Оля, швейцарський капітал, вкладений в російські й іноземні фірми у вигляді цінних паперів і облігацій, в 1917 році складав 33,5 мільйони золотих рублів [1, с. 174].

У тяжкі роки після більшовицького перевороту розпочалась евакуація міських швейцарських колоністів на батьківщину. У 1919 році Харківським консульством тимчасово керував Пауль Бернгард, він і евакуював швейцарську колонію з Харкова у Ростов-на-Дону. Близько 150 швейцарців через Київ, Одесу, Константинополь у травні 1919 року виїхали в Швейцарію [5, с. 26].

Члени Одеської швейцарської колонії (53 людини), під керівництвом посла Якова Еттерліна, разом з іншими іноземцями і росіянами відправились на батьківщину на наданому французьким урядом пароплаві Lloyd Triestino 7 лютого 1920 року. Через 8 днів біженці прибули в Константинополь, звідти 3 березня через Марсель (Marseille) – у Швейцарію [5, с. 20].

У 1921 році після служби в Тифлісі знаходився швейцарець Ернст Оберле (Oberlé) з Одеси. За його допомогою було відправлено 100 швейцарців потягом, потім пароплавом, а пізніше ще додатково 15-а поїздами. Таким чином, на батьківщину з Тифлісу повернулось близько 500 чоловік [5, с. 56].

Так закінчилася історія міських швейцарських колоній на Півдні Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bühler R., Gander-Wolf H., Goehreke C., Rauber U., Tachudin G., Voegeli J. Schweizer im Zarenreich. Zur Geschichte der Auswanderung nach Russland. Zürich : Hans Rohr, 1985.
2. Bühler R., Gander-Wolf H., Goehrke C., Tschudin G., Voegeli J. Huser K. Elektrizitätspionier in St. Petersburg: Aleksandr Arnd (1859-1935). In: Von Zürich nach Kamtschatka. Schweizer im Russischen Reich. Hg. Maeder, E. und Niederhäuser, P., Bd. 75. Zürich : Chronos 2008. – S. 181-186.
3. Huser K. In: Maeder E., Niederhäuser P. Von Zürich nach Kamtschatka. Schweizer im Russischen Reich. Zürich : Chronos, 2008. Abb.= Mitteilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich, Bd. 75. – S. 187.
4. Lambert A. Jacques Akexis Lambert. Lenins Französischlehrer aus Neuenburg In: Maeder E., Niederhäuser P. Von Zürich nach Kamtschatka. Schweizer im Russischen Reich. Hg. Maeder E. und Niederhäuser P., Bd. 75. Zürich : Chronos 2008. – S. 196-197.
5. RSA (Russisch-Schweizer Archiv), Publ. 121. Etterlin J. Die ehemaligen Schweizer Kolonien in Russland. Bern : Bureau Dactelo, Oskar Klemm, 1945.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Верменич Я. В., д.і.н., проф.; ***Тригуб П. М.***, д.і.н., проф.

© Гётте Г. Л., Молотков Г. С., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 03.11.2014*

УДК 94(477.87)«1945/1964»

Капітан Л. І.,
д.і.н., доцент, Мукачівський державний університет,
м. Мукачеве, Закарпатська обл., Україна

ПРИСТОСУВАННЯ: СПРОБИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ЗАКАРПАТТЯ ВИЖИТИ

Проаналізовано особливості індивідуальної поведінки кліру та вірників Римо-католицької церкви Закарпаття в контексті владної політики підсікання позицій однієї з найвпливовіших конфесій краю.

Ключові слова: *радянська влада, Римо-католицька церква, Закарпаття.*

Капитан Л. И.,
Мукачевский государственный университет,
г. Мукачево, Закарпатская обл., Украина

ПРИСПОСОБЛЕНИЕ:
ПОПЫТКИ РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ ЗАКАРПАТЬЯ ВЫЖИТЬ

Проанализировано особенности индивидуального поведения клира и верующих Римско-католической церкви Закарпатья в контексте политики власти по ослаблению позиций одной из влиятельнейших конфессий края.

Ключевые слова: *советская власть, Римско-католическая церковь, Закарпатье.*

Kapitan Larysa,
Mukachevo State University,
Mukachevo, Zakarpattia oblast, Ukraine

THE ATTEMPTS OF TRANSCARPATHIAN ROMAN-CATHOLIC CHURCH TO SURVIVE

The features of the individual behaviour of the clergy and parishioners of the Roman Catholic Church of Transcarpathia in the context of government policy has been analysed as the position lowering of one of the most influential regional religions.

The actual anti-Catholic policy of the Soviet government on the Western Ukrainian territories, in the context of which, the development of the Transcarpathian Roman Catholic Church, took place after World War II. From the first steps through the captured region, the Soviet administration resorted to political repressions of the clergy, which continued until the end of the Stalin's era. Due to the authors' calculations every other priest of the church suffered from the repressions.

There has been a clear desire of the Republican Communist Party nomenclature, and, above all, the apparatus of the Commissioner for Religious Faiths in the Ukrainian SSR, to keep the Transcarpathian Roman Catholic Church "in the shadow corners" and, thus, to reduce its influential position.

Comparatively "liberal» policy of mid-1950's towards religion and the Church, including the Transcarpathian Roman Catholic Church, has changed to the oppressive position of the government in the late 1950s – early 1960s. The government initiated deregistration of Roman Catholic communities, closing of places of worship, or their transfer from the center to the outskirts of cities, the recognition of temples as "dangerous structures» or erected without the approval of the administration, as well as brutal interference by the administration at all levels in internal affairs, were the factors, undoubtedly and significantly limiting opportunities for legal religious practice, but did not radically affect the decreasing of believers' activity. The majority of the Transcarpathian Roman Catholic Church believers were ethnically Hungarians, who stubbornly defended their ethnic-religious rights. In many cases, the local Roman Catholic Church community activists, despite of all governmental expectations, were much more insistent in defending their own spiritual needs than their pastors, who were limited by numerous legislative prohibitions. Language and ethnic specificity of the composition of the Transcarpathian Roman Catholic Church believers and the clergy, mainly of Hungarian nationality, has become a major consolidating factor and ensured strong position to the confession.

Keywords*: Soviet power, the Roman Catholic Church, Transcarpathia.*

Із завершенням Другої світової війни на західноукраїнських землях для відповідних органів влади (насамперед апарату Уповноваженого Ради у справах релігійних культів та структур МГБ) знову актуальною була антикатолицька політика, в рамках якої відбувалося скорочення мережі Римо-католицької церкви (РКЦ) та чисельності її кліру, примусова репатріація ксьондзів, ченців та найбільш активних парафіян. У такому загальному контексті відбувався розвиток й РКЦ у Закарпатті, наймолодшій області УРСР, де Римо-католицька церква мала власну історію й регіональну специфіку, зумовлену не в останню чергу складом віруючих та кліру – переважно угорським за національністю.

Проблеми державної політики щодо РКЦ в Україні другої половини XX ст. доволі серйозно розроблені українськими ученими, які торкнулися і ситуації на території Закарпатської області [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Метою даної статті є конкретизація панорами суперечливих взаємовідносин влади та представників римо-католицької громади краю 1940-1960-х років.

Вже з перших кроків опанування територією Закарпаття радянська адміністрація вдалася до політичних репресій проти духовенства РКЦ, маскуючи їх позасудовими вироками за кримінальними статтями. Згідно наших підрахунків репресій до кінця сталінської доби зазнали 17 римо-католицьких священнослужителів області. Якщо зважити, що станом на 1944 р. в області нараховувалося 48 священнослужителів РКЦ, в 1945 р. (після виїзду частини з них за кордон) залишилося 35 духовних осіб цієї конфесії, то можна стверджувати, що практично кожний другий священик цієї церкви був репресований (таблиця 1).

Таблиця 1.

Священнослужителі Римо-католицької церкви Закарпаття, репресовані у другій половині 1940-х – 1950-х рр.

№ №	Прізвище, ім'я, по-батькові	Рік народження	Національність	Місце пастирської служби	Судовий орган, вирок	Примітки
1	2	3	4	5	6	7
1	ЛЕВРЕНЦІ (Левренц; Леврінц) Іштван Ференцович	1889	угорець	с. Сторожниця Ужгородського району	Спец. суд Закарпатської України 29.01.1946 р. – 3 роки позбавлення волі	Повернувся до обов'язків священнослужителя у вересні 1954 р.
2	ТОВТ Йожеф Д'юлович	1903	угорець	смт Середнє Ужгородського району	Закарпатський обласний суд 20.02.1946 р. – 4 роки	Повернувся до обов'язків священно-служителя восени 1953 р.
3	ТИНДИР (Тиндира) Ернест Імревич	1892	словак (угорець?)	с. Барбово Мукачівського району	Закарпатський обласний суд 18.11.1946 р. – 5 років	Звільнений 1952 р. 30 вересня 1953 р. зареєстрований священнослужителем РКЦ у м. Хмільник Вінницької обл.
4	ГОРВАТ Агоштон Агоштонович	1914	словак	м. Виноградів	Закарпатський обласний суд 29.01.1949 р. – 10 років	Повернувся до обов'язків священнослужителя 1956 р.
5	БАРТФАЙ Калман Андрашович	1886	угорець (словак?)	м. Виноградів	Закарпатський обласний суд 21.04.1949 р. – 25 років	Звільнений 27 квітня 1956 р.; повернувся до обов'язків священнослужителя, восени 1957 р. вийшов на пенсію

Закінчення табл. 1

6	ГОКЛИК Шандор Міклошович	1893	угорець	с. Малі Ратівці Ужгородського району	Закарпатський обласний суд 13.06.1949 р. – 25 років	Після засудження напівпаралізований, помер по дорозі на заслання
7	ПАСТОР Ференц Яношович	1880	угорець	м. Берегово	Особлива нарада при МДБ СРСР 06.07.1949 р. – 25 років	Звільнений 1956 р., невдовзі помер
8	ГУДРА Лайош Євгенович	1919	українець	с. Лалово Мукачівського району	Закарпатський обласний суд 12-13.12.1949 р. – 25 років	Повернувся до обов'язків священнослужителя у березні 1957 р.
9	ГЕВЕЛІ Антал Йожефович	1916	угорець	смт Солотвино Тячівського району	Закарпатський обласний суд 28.06.1950 р. – 25 років	Повернувся до обов'язків священнослужителя у травні 1956 р.
10	ТЕВКЕШ Георгі Штефанович	1891	угорець	м. Хуст	Закарпатський обласний суд 12.07.1950 р. – 25 років	Повернувся до обов'язків священнослужителя у червні 1956 р.
11	ШЕРЕШ Яношш Міклошович	1892	словак	м. Мукачево	Особлива нарада при МДБ СРСР 18.10.1950 р. – 10 років	Повернувся до обов'язків священнослужителя у серпні 1956 р. Помер 20 серпня 1958 р. у Мукачеві
12	АРВАЙ Дезидерій Анталович	1904	угорець	смт Вилок Виноградівського району	Закарпатський обласний суд 26.12.1950 р. – 25 років	Повернувся до обов'язків священнослужителя у травні 1956 р.
13	БАКО Золтан Міклошович	1911	угорець	с. Малі Селменці Ужгородського району	Закарпатський обласний суд 29.12.1950 р. – 25 років	Звільнений у червні 1956 р. Повернувся до обов'язків священнослужителя у грудні 1956 р.
14	ГОМОЛЯ Петер Штефанович	1903	словак	с. Сюрте Ужгородського району	Закарпатський обласний суд 24.01.1951 р. – 25 років	Звільнений у жовтні 1956 р. Повернувся до обов'язків священнослужителя у січні 1957 р.
15	ЧАТІ-УЗАН Йожеф Яношевич	1912	угорець	м. Мукачево	Закарпатський обласний суд 18.05.1951 р. – 25 років	Повернувся до обов'язків священнослужителя у жовтні 1956 р.
16	ТЕМПФЛІ Штефан Мартонович	1908	угорець	смт Солотвино Тячівського району	Закарпатський обласний суд 29.08.1951 р. – 25 років	Повернувся до обов'язків священнослужителя у березні 1958 р.
17	БУЯЛО Бернард Яношевич	1901	словак	м. Ужгород	Закарпатський обласний суд 29.05.1952 р. – 10 років	Звільнений у жовтні 1955 р. Повернувся до обов'язків священнослужителя у березні 1956 р.

По-різному складалася доля репресованих римо-католицьких священнослужителів Закарпаття. Так, наприклад, «піонер» репресивного списку цієї конфесії Штефан Левренці 10 жовтня 1948 р. був звільнений з табору, але дозволу на повернення додому не отримав. Відтоді, упродовж п'яти років (термін «поразки у правах») на засадах «вільного найму» працював перукарем й контролером комунального відділу на Караспайському мідноливарному заводі у Караганді. Лише у серпні 1954 р. він

повернувся до Ужгорода, а у вересні того ж року був зареєстрований священнослужителем у с. Гомок Ужгородського району [10, спр. 129, арк. 31; спр. 136, арк. 120]. 10 вересня 1953 р. церковна рада католицької релігійної громади с. Середнє звернулася до обласного Уповноваженого РСРК з проханням зареєструвати їхнім священнослужителем Йожефа Товта, який звільнився з ув'язнення. Невдовзі така реєстрація відбулася [10, спр. 124, арк. 47].

Попри формально-декларативне «відокремлення церкви від держави», апарат Ради у справах релігійних культів активно втручався у внутрішнє конфесійне життя парафій РКЦ Закарпаття. Вважалося за допустиме впливати на процес виборів до костьольної ради таким чином, щоб до неї були обрані особи, які «*тримали би у своїх руках ксьондза*», обернувши його відповідно на «*своє* (і влади) *«слухняне знаряддя*», посилювати «*виховну роботу*» з церковними активістами через «*трудові колективи*», примусивши їх таким чином дистанціюватися від активної ролі у релігійних громадах [5, с. 163-164].

Звичною була практика більшовицького адміністрування у «релігійному питанні» – зокрема, зачинення культових споруд, їхнє перенесення з центру на околиці міст, визнання храмів «аварійними» чи збудованими без санкції адміністрації тощо. Випробувавши свої сили на Греко-католицькій церкві Закарпаття, режим почав застосовувати подібну тактику й щодо римо-католицьких культових споруд.

Так, наприклад, 9 вересня 1949 р. виконком Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих вирішив передати споруду костьолу по «Октябрьской» вулиці м. Ужгорода обласному архіву, відвівши римо-католицькій громаді обласного центру інший молитовний будинок на площі Горького. Зрозуміло, що ніхто з представників влади й не питав думки «трудящих-католиків». 20 вересня 1949 р. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР П. Вільховий надіслав відповідний лист до Москви своєму союзному керівництву з підтримкою рішення Закарпатського облвиконкому, але Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР не підтримала таку ініціативу [10, спр. 66, арк. 70-71].

Наприкінці 1950-х рр. компартійна номенклатура Закарпаття вдруге (після невдалої спроби 1949-1950 рр.) ініціювала проект витіснення римо-католицького храму з центру Ужгорода на його околицю. 9 квітня 1960 р. новий Уповноважений Ради у справах релігійних культів по Закарпатській області М. Саламатін інформував про це своє київське керівництво (К. Полонника – *Авт.*): «*Чинний костьол не лише розташовується у центрі міста, на вузькій вулиці, а й сусідить з музичною школою, кінотеатром й будинком культури. Поруч й усі центральні магазини. Ця міська дільниця улюблене місце відпочинку городян*». Коли після відправи у храмі з нього виходять 400-600 осіб, на вулиці, мовляв, неможливо «*ні пройти, ні проїхати*». Відтак, на думку чиновника, костел перебував «*не на своєму місці*» [10, спр. 291, арк. 139-140]. Планувалося перевести громаду до колишньої греко-католицької Цегольнянської церкви на околиці міста, на той час зачиненої, крім того, меншої за розмірами й такої, що потребувала ремонту.

Ужгородська громада активно протистояла таким намірам. Серед організованих дій римо-католиків М. Саламатін особливо вирізняв такі: спеціальна делегація до Києва зі скаргою до верховних органів влади УРСР; кур'єри в Москву – у ЦК КПРС, Верховну Раду СРСР, Раду Міністрів СРСР, Раду у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР. Усі скарги були підписані численними віруючими (переважно угорської національності). У непоодиноких випадках у цих зверненнях робився наголос на національній приналежності парафіян: «*Ми – угорці*», «*Ми – словаки*». Ретельно відстежувалася межа дозволеного владою для інших конфесій (насамперед РПЦ) й іншого етнічного складу парафіян: «*Українцям можна, а нам, угорцям, не можна!*» [10, спр. 291, арк. 168-205].

Під свіжим враженням від зустрічі з ужгородською делегацією та змістом звернення К. Полонник нашвидкуруч накидав на документі емоційну резолюцію: «*Обурливий, нахабний тон. Громада розперезалась аж занадто. Треба, щоб*

Саламатін з'ясував, хто там верховодить і баламутить» [10, спр. 291, арк. 170]. Проте у директивах К. Полонника ужгородському підлеглому була також порада, яка відображала його доволі «обережне» ставлення до цієї конфесії: «*Питання щодо зачинення костьолу на центральній вулиці Ужгорода з наданням громаді іншої молитовної споруди не у центрі міста – не таке вже й просте за умов Закарпаття, до нього слід поставитися з усією серйозністю й до розв'язання його ретельно підготуватися*» [10, спр. 291, арк. 170].

Порада була слушною, адже, незважаючи на усі пропагандистсько-репресивні зусилля радянської адміністрації, Римо-католицька церква упродовж другої половини 1940-х – початку 1960-х років зберігала міцні позиції у Закарпатті. Певним чином посприяла цьому і оприлюднена 11 листопада 1954 р. у «Правді» Постанова ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», яка зміцнила закарпатських римо-католиків у їх бажаннях щодо перегляду «справ» репресованих закарпатських священнослужителів.

Ще 25 вересня 1954 р. з угорського міста Карцаг на ім'я голови Закарпатського облвиконкому І. І. Туряниці було адресовано лист громадянки Ласло Калмар (дівоче прізвище – Арвай), яка прагнула довідатися про долю свого брата – священнослужителя РКЦ: «*Мого молодшого брата Арвай Дезидерія, римо-католицького священика* […], *єпископ влітку 1944 р. перевів із с. Лазари до с. Вилок* […]. *Брат спокійно працював, виконуючи свої обов'язки, до 1950 р., коли з невідомих нам причин його звільнили з посади й невідомо куди спрямували.*

Наш брат ніколи у житті не займався політикою, а також не розуміється на ній, він звичайний, набожний священик.

Якщо він випадково або через помилку утримується у концентраційному таборі, просимо Вас, будьте ласкаві, за можливості помилувати його й відновити у церкві […] *або ж дозволити йому виїзд до рідної матері, яка мешкає у Румунії, або до одного з чотирьох братів, які мешкають в Угорщині. За Вашу велику милість ми будемо Вам дуже вдячні* […]» [10, спр. 136, арк. 145].

Цей лист Закарпатський облвиконком переадресував до Міністерства закордонних справ УРСР [10, спр. 136, арк. 144], що, зрештою, прискорило перегляд «справи» Д. Арвай та його колег.

Найбільше – 13 осіб – священнослужителів РКЦ Закарпаття, які були репресовані тоталітарним режимом (серед них і Д. Арвай), повернулося до рідних осель й виконання пастирських обов'язків упродовж одного лише 1956 р. [10, спр. 214, арк. 29]. Звільнених з таборів духовних осіб РКЦ населення краю (переважно угорське) зустрічало як героїв-мучеників за Віру, поєднуючи вшанування з численними демонстраціями зневаги до незліченних пам'ятників радянському диктатору – головному винуватцю системних антикатолицьких (антицерковних та й усіх інших) репресій у регіоні. Так, у містах Мукачеве, Хуст, селах Вилок, Добросілля й Солонці відбулися масові урочистості з нагоди повернення священнослужителів Д. Арвая, З. Бако, Б. Буяла, А. Гевелі, І. Шереша та ін. [10, спр. 214, арк. 29-30], а центральна площа с. Довге Іршавського району з спорудженим на ній гіпсовим пам'ятником Й. Сталіну – з відбитою половиною руки й заліпленим багном оком, стала виразною ознакою настроїв часу [10, спр. 214, арк. 5]. Крім того під час подій Угорської революції 1956 р. закарпатські римо-католики – угорці також, у можливих для них формах, виявили свою солідарність із земляками в Угорщині [7, с. 128].

Зміцненню позицій РКЦ у Закарпатській області слугували й оновлені форми діяльності кліру, зафіксовані у звіті Уповноваженого у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР: «*У Закарпатській області ксьондзи усе більше відроджують деякі форми масової релігійної пропаганди, які п'ять-шість років тому майже не практикувалися. Під виглядом проведення «ювілею» – 20-ліття духовної діяльності – ксьондз* [С.] *Серені у м. Тячево готує урочисте богослужіння з запрошенням на свій «ювілей» ксьондзів сусідніх парафій; ксьондз* [Ф.] *Ерні у с. Оросієво цього року прагне по можливості «найурочистіше» провести храмове свято… Адміністратор римо-католицької церкви у Закарпатті гр.* [Я.] *Мейсарош готується приступити до*

ремонту «Кальварії» у м. Ужгороді. Якщо почнуть збирати по костьолах кошти на ремонт «Кальварії», то це дуже пожвавить релігійні почуття віруючих» [10, спр. 148, арк. 30].

Керівники обласного комітету КП України, поінформовані, зокрема, й обласним Уповноваженим РСРК (а також, безперечно, відповідною структурою КГБ, МВД) про «модернізовані» способи роботи з паствою зауважували: «*Останнім часом релігійники особливо посилили свою роботу і починають все більше нагліти. Про це свідчать такі факти. Недавно в Мукачівську міську лікарню з'явився римсько-католицький піп Кізман і почав вимагати, щоб йому дозволили сповідати хворих. Коли йому в цьому було відмовлено, він почав кричати, що це бюрократизм, порушення Конституції і ін.* […] *Хоч би один секретар міськкому, райкому чи й обкому партії пішов у лікарню поговорити з хворими, подивитись на їх побут, обслужування, щоб ці люди відчули піклування про них радянської влади*» [11, оп. 53, спр. 469, арк. 155].

Постанова ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. була лише певним тактичним маневром влади щодо релігії й Церкви, який здійснювався лічені роки. Уже з 1957 р. спостерігається поступова, але неухильна відмова керівництва держави від нетривалого «ліберального» курсу у відносинах з Церквою.

Речником жорсткішої лінії щодо римо-католицького духовенства став новий республіканський Уповноважений РСРК К. Полонник, який завжди (про це вже йшлося вище) з пересторогою відносився до римо-католицької конфесії у Закарпатті. Він, зокрема, стверджував, що «*католицька церква в Закарпатті спекулює на почуттях місцевого угорського населення, намагаючись виступати в ролі захисника його національних інтересів.* […] *закарпатські ксьондзи відверто ігнорують українську і російську мову, навіть до урядових інстанцій звертаються лише по-угорськи, й коли, приміром, приїздять до нас, то беруть перекладача. Закарпаття вже 17 років входить до складу СРСР, однак католицькі священики Закарпатської області досі не виявили бажання вивчити російську чи українську мову*» [10, спр. 318, арк. 85]. Як особливо небезпечну для влади тенденцію, К. Полонник зауважував (на підставі інформації М. Саламатіна) поширене у Закарпатті явище матеріальної підтримки Римо-католицької церкви особами з певним «суспільним статусом». Він в першу чергу мав на увазі знакову постать закарпатського культурно-мистецького життя, Заслуженого художника УРСР Йосипа Бокшая (1891-1975). Серед інших, «*широко відомих на Закарпатті імен*», згадувалися також колишній викладач Ужгородського державного університету В. Сулинчак, на той час вже пенсіонер; колишній фінансовий працівник, також пенсіонер І. Бачинський, та деякі інші [10, спр. 318, арк. 86]. Власні враження чиновника від відвідування римо-католицьких храмів Закарпаття лише посилювали його переконання: «[…] *костьоли там притягають до себе чимало католиків з місцевої інтелігенції, яка йде туди цілими сім'ями – від малого до старого* [...]» [10, спр. 318, арк. 85-86].

Республіканський Уповноважений РСРК, наголошуючи на тому, що Римо-католицька церква є «*найбільш небезпечним ворогом*» влади у Закарпатті, пояснював підсилення її впливу також завдяки особистим тісним родинним контактам закарпатських вірників: «*Угорці жадібно слухають радіопередачі з Будапешта, в яких передаються не лише церковні відомості, а й католицькі служби. Винятково великі листовні зв'язки. Тому у містах і селах підупалий було вплив католицької церкви зараз посилюється*» [11, оп. 24, спр. 5205, арк. 108].

Крім того, чергове загострення антирелігійної політики на рубежі 1950 – 1960-х років змусило закарпатських католицьких священнослужителів до конфесійної консолідації: «*Ксьондзи тримаються замкненою кастою. У розмові стримані, сухі, офіційні, частіше, ніж пастори-реформати, покликаються на Конституцію й закони СРСР, відстоюючи права церкви. Відчувається образа, а, можливо, й злоба на те, що колись державна римо-католицька церква тепер стала другорядною, позбувшись зв'язку з Ватиканом*» [10, спр. 291, арк. 161].

В інформаційному звіті Уповноваженого РСРК при Закарпатському облвиконкомі М. Саламатіна за 1964 р. характеризувалися форми пристосування римо-католицького духовенства регіону до нових обставин й викликів часу: «*У даний час вже не лише проповідь, а й читання Євангелія й послань апостолів відбувається у католицьких церквах області національними мовами (головним чином угорською, в окремих громадах – словацькою й німецькою мовами)*» [10, спр. 354, арк. 171]. Як приклади подавалася душпастирська діяльність о. А. Горвата з селища Перечин, який правив службу Божу угорською й словацькою мовами; священика с. Усть-Чорна Тячівського району, який правив угорською й німецькою мовами, та ін. Священнослужитель І. Голомбоші (с. Довге Берегівського району) у проповіді наголошував: «*У нашому селі мешкають угорці, словаки, українці. Усі вони розмовляють різними мовами, й якщо наші церковні служби відбуваються латинською мовою, то чимало молитов й проповідей ми виголошуємо рідною мовою віруючих, тому що всі вони є членами царства Христа. Це скріплює їхню дружбу між собою й віру у єдиного Бога*» [10, спр. 354, арк. 142-143]. Аналогічну думку висловлював й о. І. Моцейко з м. Берегове: «*Латинь не доходить до віруючих. Й я дуже часто вдаюся до угорської мови, щоби віруючі розуміли релігійну службу*» [10, спр. 354, арк. 143]. Настоятель Мукачівського римо-католицького храму Т. Завадник (наступник Я. Месароша на посаді адміністратора РКЦ Закарпаття) стверджував, що він старанно оволодіває російською мовою, щоби краще обслуговувати релігійні потреби румун-католиків, адже вони не знають «*мови Церкви, тобто угорської, а він – мови румунської*». За словами очільника РКЦ Закарпаття: «*По-русски мы великолепно понимаем друг друга*» [10, спр. 318, арк. 205].

Для підтримки контактів з вірниками римо-католицьке духовенство Закарпаття використовувало й старовинні традиції – освячення нових будинків, водосвяття будинків у день Хрещення, і навіть намагалося приймати участь у залагоджуванні родинних конфліктів парафіян. Так, наприклад, священик католицької церкви с. Холмок Перечинського району Штефан Левренці принаймні у двох випадках (відомих обласному Уповноваженому РСРК М. Саламатіну) відвідував квартири віруючих й робив спроби примирити родини, у яких вже йшлося про розлучення. В одному випадку йому це вдалося зробити; в іншому успіх був лише частковим – атеїзований чоловік обурився й апелював до Уповноваженого РСРК: мовляв, священнослужитель втручається не у свої справи – «*ми й без нього помирилися*» [10, спр. 318, арк. 172].

Отже, в окреслений нами період простежується виразне прагнення республіканської компартійної номенклатури й, насамперед, апарату Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по УРСР постійно тримати «у тіні» Римо-католицьку церкву Закарпаття, «підсікати» її позиції.

Порівняно «ліберальна» політика середини 1950-х років змінилася жорсткою позицією державної влади СРСР та відповідно УРСР кінця 1950-х – початку 1960-х років щодо релігії й Церкви, в тому числі стосовно РКЦ Закарпаття, яка мала своїм наслідком, зокрема, зняття з реєстрації римо-католицьких громад, вилучення у них з користування церковних приміщень, брутальне втручання адміністрації усіх рівнів у внутрішньоцерковні справи. Безперечно, усі ці чинники істотно звужували можливості легальної релігійної практики, але водночас не впливали кардинально на зниження активності віруючих, на що розраховували владні структури. Етнічно угорська більшість вірних Римо-католицької церкви Закарпаття заповзятливо відстоювала власні етноконфесійні права. І у багатьох випадках активісти місцевих спільнот РКЦ, попри усі розрахунки влади, були значно наполегливішими у відстоюванні власних духовних потреб, аніж їхні, обмежені численними законодавчими заборонами, душпастирі. Мовна й етнічна специфіка складу віруючих й духовенства РКЦ області – назагал угорської національності, перетворилася в серйозний консолідуючий чинник і забезпечила цій конфесії міцні позиції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войналович В. А. Римо-католицькі громади в Україні у вимірах державної релігійної політики (друга половина 40-х – 50-ті роки XX ст.) / В. А. Войналович // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К. : Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 151-158.
2. Войналович В. Обмежувальні заходи влади щодо римо-католицького духовенства в Україні: причини, механізм, наслідки (друга половина 40-х – 50-ті роки XX ст.) / Віктор Анатолійович Войналович // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія "Гуманітарні науки». – 2002. – № 2(6). – С. 64-71.
3. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
4. Капітан Л. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянізації краю, 1944-1964 рр. / Лариса Іванівна Капітан. – К. : Видавництво «Варта», 2013. – 583 с.
5. Капітан Л. І. Антирелігійний курс радянського керівництва щодо Римо-католицької церкви в Закарпатті (1945-1955 рр.) / Л. І. Капітан // Український історичний журнал – 2013. – № 5 – С. 157-168.
6. Капітан Л. І. Внутрішні трансформації Римо-католицької церкви в повоєнному Закарпатті / Л. І. Капітан // Наука. Релігія. Суспільство. – 2013. – № 3. – С. 8-15.
7. Капітан Л. Події 1956 р. в Угорщині: відлуння у радянському Закарпатті / Л. І. Капітан // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2014. – Вип. 9 (302). – С. 126-132
8. Стоцький Я. Римо-католицька церква в Західних областях України під тиском влади в хрущовський період / Ярослав Васильович Стоцький // Схід. – 2008. – № 5. – С. 73-78.
9. Фомиченко В. Римсько-католицька церква в Україні / В. Фомиченко // Людина і світ. – 1993. – № 6-7. – С. 36-38.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4648, оп. 4.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Верменич Я. В., д.і.н., проф.; ***Тригуб П. М.***, д.і.н., проф.

© Капітан Л. І., 2014

Дата надходження статті до редколегії 22.10.2014

УДК 930

А. А. Кучеренко
к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет імені Петра Могили
м.Миколаїв, Україна

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ ЗА ЧАСІВ НАМІСНИКА ГАЛИЧИНИ В. КОРИТОВСЬКОГО

Окрім Галицького сейму в політичному візерунку Австро-угорської імперії важливе місце відводилося наміснику. Переважно намісниками провінції були поляки. Серед найбільш відомих особистостей, що посідали цю посаду відзначимо А. Голуховського, К. Бадені, А. Потоцького, М. Бобжинського. Їх діяльність знайшла відображення в українській та польській історіографії. Заслуговує на увагу й постать В. Коритовського, діяльність якого приходиться на початок Першої світової війни. Разом із тим, в силу різних обставин його персоні приділено недостатньо уваги в дослідженнях істориків обох країн. Дана стаття є намаганням усунути цей недолік. На підставі зібраного і опрацьованого джерельного матеріалу та наявних публікацій, ми намагалися відтворити ключові здобутки В. Коритовського на посаді намісника Галичини.

***Ключові слова**: намісник, Галичина, В. Коритовський*

Кучеренко А. А.
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы,
г. Николаев, Украина

УКРАИНСКИЙ ВОПРОС ВО ВРЕМЕНА НАМЕСТНИКА ГАЛИЦИИ В. КОРИТОВСКОГО

Кроме сейма Галиции в политическом орнаменте Австро-венгерской империи важное место принадлежало наместнику. Преимущественно наместниками провинции были поляки. Среди наиболее известных личностей, которые занимали эту должность отметим А. Голуховского, К. Бадени, А. Потоцкого, М. Бобжинского. Их деятельность нашла отражение в украинской и польской историографии. Заслуживает на внимание и личность В. Коритовского, деятельность которого приходится на начало Первой мировой войны. Вместе с тем, в силу разных обстоятельств его персоне уделено недостаточно внимания в исследованиях двух стран. Данная статья есть попыткой устранить этот недостаток. На основании собранного и изученного источников и наличных публикаций, мы попытались изучить важнейшие достижения В. Коритовского на посту наместника Галиции.

***Ключевые слова**: наместник, Галиция, В. Коритовский*

A. Kucherenko
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

UKRAINIAN ISSUE IN TIMES OF B. KORYTOVSKYJ, THE GOVERNOR OF GALICIA

In addition to Galician Seym the governor took a significant place in the Austro-Hungarian Empire political pattern. The governors of provinces were mainly Poles. Among the most famous personalities who occupied this post A. Goluhovskyj, K. Badeni, A. Pototskyj, M. Bobzhynskyj can be mentioned. Their activity is reflected in the Ukrainian and Polish historiography. Such personality as B. Korytovskyj, whose activity is observed at the beginning of the First World War, deserves great attention. However, due to various reasons this person is paid insufficient attention to in the researches of historians of both countries. The article is an attempt to fill this gap. On the basis of the collected and analyzed materials and available publications, we tried to reproduce the key achievements of V. Korytovskyj as the governor of Galicia.

***Key words**: governor, Galicia, V. Korytovskyj*

Результатом «Весни народів» на теренах Австрійської імперії стало запровадження для управління Галичини посади намісника. Його призначав австрійський імператор в переважній більшості з числа великих польських магнатів. Намісник був наділений широкими повноваженнями. Першим намісником Галичини з 1849 по 1859 рік був

граф А. Голуховський. Згодом він обіймав цю посаду з 1866 до 1868 року і з 1871 до 1875 року. Загалом, окрім А. Голуховського, перелік галицьких намісників у хронологічному порядку є наступним:

- граф О. Менсдорф (1861–1864),
- барон Ф. Паумгартен (1864–1866),
- барон П. Поссінгер (1868–1871),
- граф Альфред Потоцький (1875–1883),
- П. Залеський (1883–1888),
- К. Бадені (1888–1895),
- князь Є. Сангушко (1895–1898),
- граф Л. Пінінський (1898–1903),
- граф Анджей Потоцький (1903–1908),
- професор М. Бобжинський (1908–1913),
- В. Коритовський (1913–1915),
- генерал Г. Коллярд (1915–1916),
- барон Е. Діллер (1916–1917)
- граф К. Гуйн (1917–1918).

Якщо діяльність намісників Галичини А. Голуховського, К. Бадені, А. Потоцького і М. Бобжинського отримала висвітлення у вітчизняній [1-2] та польській історіографії [3-4], то постать В. Коритовського ще потребує ґрунтовних досліджень. «Д-р Витовт Коритовський є девятим, зглядно десятим поляком на уряді галицького намісника, від коли Галичина належить до австрійської держави» [5]. Характерно, що конфліктні відносини, що наростали між поляками і українцями у другій половині XIX – на початку XX століття впливали на лінію поведінки намісників. «Їх аґреґували й артикулювали українські політичні актори, які обстоювали той варіант політичного консенсусу з поляками, який базувався на їхній участі в державному управлінні й запровадженні автономії» [6, с. 1].

Змінивши на посаді намісника М. Бобжинського, який на піку протистояння подав у відставку, В. Коритовський намагався дотримуватися зваженої політичної лінії і не давати сторонам приводів для нових загострень. Одним із елементів демонстрації його лояльності була участь у різного роду публічних заходах. Так 13 грудня 1913 року, у Львові по вулиці Мохнацького, 42 (згодом Драгоманова, 42), в присутності великої кількості діячів церкви, галицької інтелігенції, культурної та наукової еліти, іноземних гостей, митрополит Андрей подарував Національний музей українському народу, промовивши «Во ім`я Боже, одкриваючи Національний музей, передаємо все це нашому народові, нашій молоді, теперішній і будучій, – щоб цей наш Національний Музей став осередком культурної та наукової праці». Під час урочистостей А. Шептицький також проголосив програмну промову про необхідність збереження пам`яток української культури. У цей день українська преса, під гаслом «Нове надбання нашої національної культури в Галицькій Україні» офіційно оголосила про знакову історично-культурну подію, яку А. Шептицький влаштував у Львові, віддавши архітектурний комплекс по вулиці Драгоманова, 42 із зібраною колекцією українського мистецтва народові. На знаменній події, яка відбулася у колонному залі палацового будинку були присутні багато запрошених гостей – зокрема: галицький намісник (губернатор) Вітольд Коритовський, перший намісник Галичини, польський магнат, граф Агенор Ґолуховський, єпископи Перемишський – Константан Чехович та Станіслваський – Григорій Хомишин, журналіст, письменник, віце-президент Львова – Тадеуш Рутовський, професор Михайло Грушевський, Іван Франко та багато інших [7].

Не нехтував своєю присутністю намісник й інші важливі для українців заходи. Газета «Діло» опублікувала 29 червня 1914 року статтю про свято за участю стрілецьких підрозділів на якому був присутній намісник Галичини В. Коритовський.

«У фокусі українці-поляки, який виявився найбільш конфліктогенним з-поміж тандемів рівностатусних етнічних меншин у «галицькому» сюжеті дослідження взаємодії етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867-1914 років, привертають увагу засоби внесення конструктивного начала в міжетнічну взаємодію. Їх багато: ймовірні ініціативи включають спектр від адресних звернень, укладання угод чи домовленостей – до публікацій у періодичній пресі. Саме в останній, як основному тогочасному засобі суспільної комунікації, відбувалося й публічне обговорення тих проблем, які стали каменем спотикання в українсько-польських стосунках. Оскільки на характер етнополітичної поведінки українців і поляків у досліджуваний період постійно впливав фактор претензій на спільну територію проживання, то

визначальними були вимоги українців стосовно запровадження територіальної автономії в регіоні їх ареального проживання» [8, с. 44].

На початку 1914 року В. Коритовський з активною підтримкою віденського уряду та посередницькою діяльністю українського греко-католицького митрополита А. Шептицького схилив польських націоналістів погодитися прийняти нову виборчу ординацію, за якою українцям надавалось 27,2 % місць у Галицькому крайовому сеймі. «*Gazeta Lwowska»* одержала з Відня телеграму наступного змісту: «Намісник д-р Витовд Коритовський прибув вчера до Відня, щоби здати справу президентови міністрів про соймову виборчу реформу й обговорити справу дальшої запомогової акциї для Галичини. Всякі лучені з сим виїздом комбінациї, а передівсім піднесена одною часописею вістка про мниме обнятє д-ром Коритовським теки міністерства скарбу – як кореспондент *Gazetu Lwowskoi* довідується з компетентного жерела – позбавлені всякої основи» [9].

Фактом є те, що українцям при підтримці намісника вдалося добитися гарантування своїх національних прав під час виборів до Галицького сейму. «І дійсно, в трудних обставинах — попередний галицький Сойм під напором домагань обох суспільностей з усіх сторін краю, довів до першої основи компромісової реформи, звівши під руководом намісника краю д-ра Бобжиньского – розбіжні думки більшости Сойму до спільного завдання: життя обох народів в краю і австрійській державі. Одначе, попередний Сойм не зумів ще довести до кінця справу виборчої реформи, і тому вибрали оба народи сей Сойм під виразним кличем соймової реформи виборчої. Новий намісник краю д-р Коритовскі при участи президента міністрів графа Штірка підняв змінені в дечім основи компромісового проєкту, змагаючи до приєднання всіх ґруп соймових, але проте невирівнані ще ріжниці по обох сторонах довели справу до часового застою, з котрого вивели її змагання і заходи української сторони при благороднім посередництві нашого митрополита графа Шептицького. Вкінці, обі сторони засіли до спільної наради та дорогою безпосередних переговорів – представники обох народів взаємно довершили діло соймової реформи виборчої під знаменем порозуміння обох народів» [10, с. 69]. «Це був значний успіх як польської, так і української політики. Схвалення нової виборчої ординації з прийнятною для української сторони кількістю сеймових мандатів та згода польських політичних партій і їх парламентських об’єднань на відкриття українського вищого навчального закладу в Галичині стали основою польсько-української угоди, яка створила політичний фундамент для стабілізації міжнаціональних суперечностей у східній провінції Австро-Угорської імперії. Заключення польсько-української угоди хронологічно майже співпало з початком першої світової війни, яка перешкодила реалізації правно-політичних засад прийнятих домовленостей [11].

В. Коритовському випало бути на чолі Галичини, коли розпочалася Перша світова війна. «Несподівана вістка прийшла до Львова 28 червня 1914 року, саме в той момент, коли на площі Сокола-Батька відбувався величавий Ювілейний Шевченківський Здвиг українських сокільських і січових організацій Галичини під керівництвом професора Івана Боберського, Омеляна Гузара і Иосифа Доманика. Ентузіазм громадянства, що побачило в них майбутніх реалізаторів найвищих національних ідеалів, був безмежний. В ньому взяли участь більше 12 000 делегатів. На святі були присутні тодішній намісник Галичини В. Коритовський, командант львівського корпусу генерал Колошварі, делегати інших слов'янських народів. Того дня у Сараєво, столиці Боснії, окупованої Австрією, загинув від рук сербських змовників наступник престолу, принц Франц Фердинанд з дружиною Софією. Сараєвська трагедія стала початком великої світової завірюхи, що давно вже визрівала у дипломатичних колах Антанти і Центральних держав» [10, с. 69].

Розгортання бойових дій та підривна діяльність русофілів обумовили підозри центральної влади стосовно антидержавної позиції українців, що обумовило розгортання каральних дій стосовно українського населення. Виникали також підозри, що місцева влада з метою приборкання українського національно-визвольного руху, сприяє діяльності русофілів. «Зважаючи на

ворожу пропаганду з боку Росії, Л. Андріан докоряв центральному управлінню за його пасивність до дій польської адміністрації на чолі з намісником В. Коритовським, які у Східній Галичині вели наполегливу колонізаційну політику, підтримували на шкоду Австрії москвофільський рух, кидаючи колоди пі ноги українцям у їхній національно-освідомлюючій праці та поборюванні москвофільства» [12, с. 74].

Масові арешти, публічні страти, терор проти широких верств населення не могли не викликати обурення і протести. Так, митрополит А. Шептицький у достатньо гострій формі виступив проти таких дій австрійської влади і військових і від імені греко-католицької Церкви звернувся до намісника із відповідною заявою. В підтримку позиції митрополита виступили Перемишльський єпископ К. Чехович і Станіславський – Г. Хомишин [13, арк. 13, 17]. «З початком масових арештів для захисту мирного населення від сваволі цивільних і військових властей керівництво Головної Української Ради звернулося 22 серпня 1914 року до намісника В. Коритовського з відповідною заявою [14, с. 138]. Вищі греко-католицькі духовні ієрархи пов'язували репресивні дії влади, не стільки з позицією офіційного Відня, скільки з антиукраїнською діяльністю польських політичних сил в краї, яка покликана була компрометувати українців перед австрійським урядом і творити з них неблагонадійний елемент. Зокрема, митрополит А. Шептицький в листі до доктора Олесницького датованому 22 серпня 1914 року писав: «... проти нас ведуть акцію ті, що підтримували москвофільство в краї, а тепер арештують наших найкращих і невинних людей; про ув'язнення москвофілів говорять, що це внаслідок доносів українців. Водночас переконують військові структури, що українці і москвофіли в однаковій мірі не заслуговують на довір'я. В цьому безголовому замішанні готують українцям винищення. Коритовський діє хитро супроти українців, і тому він небезпечний» [15, арк. 54].

Про хибну політику центральної влади стосовно українців зазначалося у доповідній записці легаційного австрійського радника барона Л. Андріана «Значення української проблеми для закордонної політики Австрії», яка була датована 2 квітня 1914 року. Зважаючи на ворожу пропаганду з боку Росії, він докоряв центральному управлінню за його пасивність до дій польської адміністрації на чолі з намісником В. Коритовським, які у Східній Галичині вели наполегливу полонізаційну політику, підтримували на шкоду Австро-Угорщині москвофільський рух, кидаючи колоди під ноги українцям у їхній національно-освідомлюючій праці та поборюванні москвофільства. У записці наголошувалось, що поширення москвофільського руху може згодом дати привід Росії до агресії проти Австро-Угорщини, а це може довести монархію до катастрофи [16]. Так вперше австрійський державний муж оцінив українське питання, яке набрало міжнародного значення.

Намісникові разом із іншими місцевими чиновниками вдалося організувати населення регіону на боротьбу проти військ російського царату. Ця обставина не була проігнорована віденською владою. «Президент м. Львова Йосиф Найман одержав від намісника слідуюче письмо: Його ціс. і кор. Величество зволив приняти з найвисшим вдоволенєм вістку про повні запалу маніфестації кор. стол. м. Львова та поручив мені заявити Раді м. Львова свою найвисшу горячу подяку за ті сьвіжі прояви незахитаного привязаня і жертвенної любови вітчизни. Відповідно до найвисшого порученя повідомляю про те Ясновельможного Пана президента. Ц. К. намісник Коритовський» [17, с. 7].

Разом із тим, намісник достатньо обережно ставився до ідеї формування українцями власних підрозділів. В кінці серпня до Львова прибув представник військового міністерства полковник кавалерії Молік, який мав на місці проінспектувати формування корпусу УСС. Галицький намісник граф В. Коритовський не розділяв ідею українського війська, а з приїздом Моліка австрійський уряд фактично погодився на формування українського легіону чисельністю до 5 тис. осіб.

В останні дні серпня 1914 року намісник, як і решта владної еліти зважаючи на загрозу окупації Львова російськими військами покинув місто [18, с. 168].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський. Цісарські намісники Галичини 1903-1913 / Михайло Демкович-Добрянський. - Рим: Український Католицький університет св. Климента Папи, 1987.
2. Плекан Ю. Боротьба за реформу виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець XIX - початок XX ст.). Монографія / Юрій Плекан. - Івано-Франківськ: Видавець Третяк І.Я., 2008.
3. Gruchala J. Rzad austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukrainskiej (1890-1914) / Janusz Gruchala. – Katowice, 1988.
4. Grodziski St. Sejm krajowy galicyjski. 1861-1914 / Stanislaw Grodziski. – Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1993.
5. Діло – 1913. – 28 серпня
6. Основи польсько-українського порозуміння // Діло. – 1911. – 7 серпня (25 липня).
7. Монолатій І. «Галицький» компроміс 1914 року: старт чи фініш українсько-польського примирення.
8. Кугутяк М., Вітенко М. Українська національна ідея в Галичині в контексті польсько-української боротьби за виборчу реформу 1900-1914 рр. / Микола Кугутяк, Микола Вітенко // Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. - Івано-Франківськ, 2009. – № 15-16.
9. Діло. – 1914. – 20 лютого. – С. 5 // Повний текст на сайті Львівської міської ради:http://city-adm.lviv.ua/lvivhistory/lviv-100-years-ago/139-20-liutoho-1914-roku
10. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. – Львів: Друк. Василіян, 1926.
11. Михальський Ю.В. Ставлення польських суспільно-політичних сил до українського питання в Галичині на початку XX століття (1902-1914) // Автореф… дис. канд. іст. наук. – Львів, 1998.
12. Мазур О.Я., Сухий О.М. Українське населення Галичини на початку першої світової війни : репресивні акції австрійської влади // 2000. – С. 73-78
13. ЦДІА України у Львові. – Ф.146. – Оп.4. – Спр.3090.
14. Талергофский альманах. – Львов, 1932. – Вып. IV. – Ч.11.
15. ЦДіА України. – Ф.361. – Оп.1. – Спр.220. – Арк.185.
16. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991.
17. Діло. – 1914. – 4 серпня. – С. 7 // http://novosti.ternopil.ua/4 августа-1914-г-Львов-100-лет-тому
18. Вінник О. Чутки під час російської окупації Львова 1914-1915 років // Вісник Львів. ун-ту. – Серія іст. – 2009. – Вип.44. – С. 162-176.
19. За ред. Підкови І. З., Шуста Р. М. Довідник з історії України. — К: Генеза, 2001. — ISBN 966-504-439-7
20. Попередники намісника Коритовського // Дїло, 28.05.1913
21. *Аркуша О. Г.* Галицьке намісництво // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2005., стор. 31
22. Grzybowski K. Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. Kraków-Wrocław-Warszawa, 1959 (пол.)
23. Кульчицький В. С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX — на початку XX ст.). Львів, 1965
24. Grodziski S. Zarys ustroju politycznego Galicji. // в кн.: Galicja i jej dziedzictwo, t. 1. Rzeszów, 1994 (пол.)
25. Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849–1914) //«Вісник Львівського університету. Серія історична», 1998, вип. 33
26. Львівський обласний державний архів. – Ф. 350. – Оп.1
27. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф.146. – Оп.4. – Спр.5887. – Арк.1,105,107-108,110.
28. Прикарпатская Русь.1914. – 21 ноябр.Талергофский альманах. – Львов, 1924. – Вып.1. – С.43.Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2009.Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914-1917 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Чернівці, 2005. – С.36.
29. Переговори – зірвані! // Діло. - 1912. – 10 лютого (28 січня). – С. 1-2
30. Польсько-українські переговори // Діло. – 1912. – 5 лютого (23 січня). – С. 1.
31. Rzad a sejmowa reforma // Czas. – 1912. – 4 lutego. – S. 1.
32. Польсько-українські переговори // Діло. – 1912. – 5 лютого (23 січня). – С. 1-2.
33. Tomczyk R. Radykalowie i socjaldemokraci. Miejsce i rola lewicy w ukrainskim obozie narodowym w Galicji 1890-1914 / Ryszard Tomczyk. – Szczecin: ZAPOL, 2007. – S. 532.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.; ***Сінкевич Є. Г.,*** д.і.н., проф.

© Кучеренко А. А., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 19.11.2014*

УДК 37(=411.16):94(477.72/.74)"18"

Ю.В. Прокоп,
Одеська національна академія зв'язку ім. О. С. Попова,
м. Одеса, Україна

РОЛЬ ЄВРЕЇВ-ІНОЗЕМЦІВ У РОЗВИТКУ СВІТСЬКОЇ ОСВІТИ ЄВРЕЇВ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XIX СТ.

Показано, що у портових містах Херсонської губернії розвиток світської освіти євреїв та поширення вживання ними російської мови почалися ще у першій половині XIX ст. – раніше інших місць губернії та взагалі Смуги осілості. Розкрито значну роль у цьому процесі на протязі XIX ст. просвітницької діяльності євреїв-іноземців (у першу чергу, австрійських вихідців).

***Ключові слова**: євреї-іноземці, світська освіта, Херсонська губернія*

Ю. В. Прокоп
Одесская национальная академия связи им. А. С. Попова,
г. Одесса, Украина

РОЛЬ ЕВРЕЕВ-ИНОСТРАНЦЕВ В РАЗВИТИИ СВЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЕВРЕЕВ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ В XIX ВЕКЕ

Показано, что в портовых городах Херсонской губернии развитие светского образования евреев и распространение употребления ими русского языка начались ещё в первой половине XIX в. – раньше других мест губернии и в целом Черты оседлости. Раскрыта значительная роль в этом процессе на протяжении XIX в. просветительской деятельности евреев-иностранцев (в первую очередь, австрийских выходцев).

***Ключевые слова**: евреи-иностранцы, светское образование, Херсонская губерния*

Yulia Prokop
Odessa National Academy of Telecommunications named after O. S. Popov,
Odessa, Ukraine

ROLE OF JEWISH FOREIGNERS IN DEVELOPMENT OF SECULAR EDUCATION OF JEWS OF THE KHERSON PROVINCE IN THE XIX CENTURY

Secular education did not have an important value for the vast majority of Jews in the first half of 19th century. The only education which Jews considered necessary for all boys was religious education. However in the seaports of the Kherson province Jews, mainly merchants, started using Russian and aimed to teach the children the secular subjects in the first half of the 19th century. Business activity was the main incentive for this purpose. It pushed Jews to education which had to help them to earn higher income in the real life.

Development of Jews secular education was promoted in 1826 by creation of the Jewish school in Odessa. It was the first Jewish school in the Russian Empire, where besides religious subjects and Hebrew pupils studied arithmetic, accounting, Russian and German languages.

The big role in creation of the Odessa Jewish school was played by progressive educated Jews, irrespective to their origin, and the role of the foreign Jews in creation of this school is a kind of exaggerated by the researchers. Moreover, many Jews of Austrian origin tried to prevent opening of the school. However the chief organizers of the school were mainly former foreigners.

The principal contribution of foreigners was that they managed to establish the high level of teaching, to reach blossoming of the school and good results, and also to attract there a large number of Jewish young people.

In Odessa and other cities there were opened educational institutions which were supported by foreigners Markus and Solomon Gurovich, Simkha Pinsker, Bezalel Stern etc. for Jewish children both boys and girls. M. Gurovich's contribution to the establishment of Jewish schools in the agricultural colonies of Kherson province had a special value.

The significant contribution to expansion of the use of Russian among Jews and development of secular education was brought by activity of the Odessa branch of Society for the Promotion of Enlightenment Among Jews in Russia. The most active participants of this Society were Jews of foreign origin: L. Pinsker, Rabbi S. Schwabacher et al.

A result of educational activity of progressive Jewish foreigners was the rapid increase of amount of Jews in the general educational institutions from the middle of the 19th century.
Keywords: Jewish foreigners, secular education, Kherson province

Одним із важливих аспектів вивчення історії національних меншин нашої багатонаціональної держави є дослідження становлення і розвитку освіти євреїв, які були у XIX ст. однією з найзначніших етнічних груп населення Херсонської губернії.

Дореволюційний російський діяч О. Білецкий у 1894 р. відзначав, що світська освіта для переважної більшості євреїв першої половини XIX ст. не мала важливого значення. Єдина освіта, яку євреї вважали тоді необхідною для усіх хлопців, була освіта релігійна, що полягала у читанні й вивченні молитов і талмуда. В той же час одним із головних напрямків єврейської політики уряду Російської імперії було прагнення до асиміляції євреїв, і саме в залучанні їх до світської освіти влада бачила шляхи до «виправлення» євреїв, а тому приділяла розвитку їхньої освіти велику увагу [1].

Як вважає сучасний український дослідник Вадим Яшин, перші паростки світської освіти з'явилися у євреїв Херсонської та Катеринославської губерній лише у 1860-х рр., до того вони майже не знали російської мови та обмежувалися релігійною освітою [2].

Проте, за нашими даними, у портових містах Херсонської губернії простежувалася інша закономірність. Білецький відзначав, що у першій половині XIX ст. в деяких містах Смуги осілості з'явилися ознаки того, що в переконаннях євреїв про значення загальної освіти почав відбуватися переворот. Таким пунктом зробилася передусім Одеса. Головною причиною цього, на думку Білецького, був вплив євреїв, що переселилися сюди у великій кількості з Австрії, де вони встигли познайомитися із загальноосвітніми єврейськими школами [1].

Усі дослідники питань єврейської освіти, серед яких сучасні українські історики Я. Хонігсман та А. Чудновський, підкреслюють велике значення просвітницького руху Гаскали, який виникнув у XVIII ст. у Німеччині, а на початку XIX ст. охопив австрійських євреїв. Чимало прибічників цього руху було серед євреїв галицького міста Броди, на думку яких, для адаптації євреїв до умов життя того часу першорядну вагу мали вивчення мов і світських дисциплін, а також відмова від ортодоксального іудаїзму і хасидизму. Вважається, що саме завдяки переселенню освічених євреїв з Австрії та Пруссії, ідеї Гаскали проникли до Херсонської губернії [3-5].

Автор фундаментального дослідження культурної трансформації одеських євреїв сучасний американський історик С. Ципперштейн також підносить внесок так званих «бродських» євреїв у розвиток світської освіти, проте висловлює думку, що Одеса до них не була культурною пустелею й неможна усі досягнення приписувати лише євреям-іноземцям [6].

Значну роль у розвитку світської освіти одеських євреїв відіграло створення у 1826 р. єврейського училища, де окрім релігійних предметів та івриту учні вивчали арифметику, бухгалтерію, російську та німецьку мови. Про створення цього училища згадується у багатьох роботах з єврейської освіти та з історії одеських євреїв. Серед них найбільше значення має дореволюційне дослідження О. Лернера [7].

В усіх вищезгаданих роботах не було можливості виокремити роль власне євреїв-іноземців, оскільки питання походження одеських євреїв раніше не досліджувалося. Крім того, говорячи про австрійських вихідців, більшість дослідників приймають до уваги лише невелику частину з них, а саме так звану еліту. Нами вперше були визначені імена майже усіх одеських євреїв, які прибули до міста у перші чотири десятиріччя його існування із-за кордону, що дозволило розглядати питання про реальну роль євреїв-іноземців у поширенні світської освіти євреїв.

Метою даної статті є розкриття внеску євреїв-іноземців у становлення й розвиток світської освіти єврейського населення Херсонської губернії на протязі XIX ст.

Одним із джерел, які можуть свідчити про рівень грамотності та знання мов у євреїв, є

їхні власноручні підписи під рішеннями громадських сходів, ревізькими казками та іншими документами. Нами зібрані відомості про грамотність євреїв Миколаєва та Одеси за цим показником у перші десятиріччя XIX ст.

Практично усі підписи миколаївських міщан-євреїв під ревізькими казками 1806 р. були зроблені єврейськими літерами, проте один єврей написав своє ім'я та прізвище російською. За 5 років кількість російських підписів під документами миколаївських євреїв трохи збільшилася, а на початку 1830-х рр. в документах зустрічається вже чимало підписів російською (переважно у купців). Проте деяка частина євреїв були зовсім неграмотними і підписи за них ставили інші євреї [8-10].

В Одесі у другому десятиріччі XIX ст. теж вже були євреї, які підписувалися російською (наприклад, купці Фроім Парнес та Борох Рашкович), а у четвертому десятиріччі російськомовні підписи євреїв вже не були рідкістю як серед вихідців з російських губерній, так і серед колишніх галицьких євреїв. Необхідно підкреслити, що тенденція до вивчення мов та отримання світської освіти у той час була властива усьому єврейському купецтву портових міст Херсонської губернії. Так, в Одесі були євреї не іноземного походження, які підписувалися німецькою вже у першій чверті XIX ст. Серед таких євреїв були немирівський виходець Ізраіль Аксенфельд (1787-1866) та колишній шаргородський рабин Давід Герценштейн (бл. 1765–після 1835) із синами. Одним із перших найосвіченіших євреїв Одеси був Артем Рафалович (1816-1851) родом із Поділля 11].

Іноземні вихідці у різні роки першої половини XIX ст., за нашими підрахунками, становили до 50 % і більше єврейського населення Одеси. Серед них майже половина знали лише єврейську грамоту, більше 40 % володіли німецькою мовою та/або вивчили згодом російську, були серед них також ті, хто знав французьку та італійську, а зовсім неграмотних було менш, ніж 10 %. Такі високі показники грамотності євреїв-іноземців отримано переважно за рахунок тих, хто приїхав до Одеси у другому десятиріччі XIX ст. та пізніше або народилися тут. При цьому майже всі євреї, які прибули до Одеси із-зі кордону наприкінці XVIII – у першому десятиріччі XIX ст., не встигли отримати світську освіту на батьківщині і володіли лише єврейською грамотою, що пов'язано з невдачами на початку втілення у Галичині реформи єврейської освіти, яку проводила австрійська влада [3].

Основним стимулом для вивчання мов та загальних предметів (математики, бухгалтерії тощо) була підприємницька діяльність. Саме вона підштовхувала євреїв до освіти, яка мала допомагати їм у реальному житті отримати вищі прибутки. Проте лише одиниці євреїв навчали дітей у гімназіях, Рішельєвському ліцеї або університетах, а більшість наймали домашніх вчителів, з якими діти вивчали російську та німецьку мови [6].

Біля створення в Одесі єврейського училища з викладанням світських предметів у 1826 р. склалося дві антагоністичні групи євреїв: перша прагнула створити училище, а інша – цьому перешкодити [6; 7; 12]. Аналіз підписів євреїв обох груп під відповідними проханнями визначив, що іноземні вихідці становили трохи більше половини групи прибічників та майже 40 % групи противників. Ці дані показують, що питома вага останніх була досить високою і приблизно співпадала з питомою вагою іноземних вихідців серед євреїв міста того часу. Серед них було багато відомих купців та одеських старожилів-вихідців з Австрії: Якоб Акін, Сруль Аптекарь, Борох Ар'є, Ізраїль Берлага, Соломон Білет, Іцко Бродський, Тевель Гехт, Абрам Грубер, Зейлік Кофман, Вігдор Куман, Юдка Надель, Рувін Постернак, Іцко Пульвер, Мошка Рейзман, Янкель Рубльов, Мозес Цинер, Гамшей Ципоркіс тощо. Були там і представники одеського купецтва неіноземного походження: Янкель Агліцький, Хаскель Баржанський, Муніш Гесен, Зельман Карасик, Янкель Кенігшац, Іцко Немировський, Ілля Рашкович, Мошко Тейтельбойм та ін. Привертає увагу факт, що частина з них підписувалися німецькою або російською і взагалі не заперечували проти вивчання мов та світських предметів, проте не вважали за потрібне створювати для цього училище [12].

Серед прибічників училища були переважно купці-іноземні вихідці: Ісаак

Аблер, Герш Бард, Бер Бернштейн, Олександр-Зусь Боген, Іось Вейнштейн, Хаїм Голденгорн, Соломон Гурович, Лейб Краковський, Леон Ландау, Якуб Натанзон, Ной Рейхенберг, Йозеф Швефельберг тощо. Були серед них й відомі одеські купці, які прибули до міста з російських губерній: Ізраїль Аксенфельд, Соломон Бригер, Йоахим та Герман Герценштейни, Герш Етингер, Шулім Рашкович та ін. [12].

На нашу думку, розподіл євреїв на прибічників та противників створення училища не мав географічної ознаки. Також не підтверджується припущення про розподіл їх за соціальним станом. Проте існує наступна закономірність: ті євреї, що прибули до Одеси з Австрії ще наприкінці XVIII або у перші роки XIX ст., найчастіше були серед противників училища. Ті ж, хто приїхали пізніше і, можливо, встигли отримати світську освіту на батьківщині, були переважно серед прибічників створення училища.

Слід зазначити, що ані серед прибічників, ані серед противників училища майже не було крупних купців з Бродів – таких, як Давид Блох, Вольф Гальберштам, Берман Трахтенберг та ін., які на той час вже мешкали в Одесі. А саме до них найчастіше відносять назву «бродські» євреї. Ці купці у третьому десятиріччі XIX ст. ще не приймали значної участі у суспільному житті одеських євреїв і на той час взагалі ще не мали наміру залишатися у Росії назавжди.

Важливим висновком з цього є те, що значну роль у створенні Одеського єврейського училища відіграли саме прогресивні, освічені одеські євреї, незалежно від їхнього походження, а роль євреїв-іноземців у створенні училища дещо перебільшена дослідниками. Більш того, чимало австрійських вихідців намагалися перешкодити відкриттю училища. Проте головні організатори училища були переважно колишніми іноземцями [12].

Приблизно у той самий час аналогічне училище було створено у Вільні – північному центрі Гаскали Російській імперії. Однак там не вдалося досягти такого успіху, як в Одесі, де училище швидко розвивалося, кількість учнів зростала, причому не лише за рахунок російських євреїв. Відомі випадки, коли євреї з-за кордону приїжджали до Одеси цілеспрямовано для навчання у цьому училищі. У 1834 р. в ньому навчалося вже 400 єврейських хлопців. На думку дослідників, однією з головних причин успішності була діяльність керівництва училища та його вчителів, майже усі з яких були освіченими австрійськими або німецькими євреями: директор С. Зіттенфельд, після смерті якого цю посаду обіймав Б. Штерн, І. Гурович, М. Гурович, Ескелін, Зільбермейстер, С. Пінскер, Рехтзамер тощо. Головний внесок іноземців полягає у тому, що їм вдалося встановити високий рівень викладання, досягти розквітання училища й високих результатів, а також залучити до нього велику кількість єврейської молоді [1; 7; 12].

Поступово досвід створення аналогічних училищ почали переймати і в інших містах. Так, за допомогою вчителів та директора Одеського єврейського училища Бецалеля Штерна (1798-1853), у 1839 р. у Кишиневі було створено шестикласне училище. У 1848 р. у Херсоні було відкрите єврейське жіноче училище, а у 1850 р. – чоловіче [5].

У 1845 р. колишній австрійський виходець М. С. Гурович (ок. 1815-1889) з дружиною Ганною відкрили в Одесі жіночий єврейський пансіон. Засновники ставили своєю метою зближення євреїв в освіті й житті з іншим народонаселенням міста. Заклад Гуровичей відрізнявся високим рівнем освіти і низькою платою за навчання, а бідні сироти виховувалися в пансіоні безкоштовно. За прикладом Гуровичей згодом були відкриті єврейські жіночі пансіони в Херсоні та Катеринославі [13].

За думкою А. Чудновського, вже у 1820-х рр. маскілім (прибічники Гаскали) займали в одеській єврейській громаді провідні позиції [5]. Однак цей висновок не підтверджується повною мірою архівними документами. Наявність супротивників створення єврейського училища, серед яких було чимало відомих євреїв, свідчить про те, що у 1820-х роках більшість одеських євреїв ще не були готові відмовитися від традиційної моделі освіти. Проте, у подальші десятиліття у свідомості основної маси євреїв Одеси сталися значні зміни: їхнє прагнення до світської освіти під впливом популяризаційної

діяльності освічених євреїв іноземного походження помітно зростає.

Результати цього впливу були вражаючими: у 1842 р. третина дітей євреїв в Одесі навчалися у єврейському училищі або інших навчальних закладах з викладанням елементів світської освіти та їхня кількість продовжувала зростати [14]. У 1863 р. 252 з 990 усіх євреїв-учнів імперії навчалися в Одесі, що було вдвічі більше, ніж у попереднє десятиріччя [6].

У 1871 р. євреї складали 41 % випускників Херсонської гімназії. У 1875 р. у Другій одеській прогімназії навчалося 172 єврея (78 % загального числа учнів цієї гімназії). У 1876-1877 рр. на кожні 10 тис. євреїв в Одесі припадало 69,5 учнів російських учбових закладів, у порівнянні з 14,7 учнів у Вільні та 13,7 у Києві [6; 15; 16].

Швидко зростала кількість євреїв у вищих навчальних закладах. У 1865-1866 рр. на юридичному факультеті Новоросійського університету навчалося 16 студентів-євреїв (13 % загального числа студентів університету). У 1880-х рр. студенти-іудеї становили до чверті студентів університету, на юридичному факультеті – 30 % [17-19].

Євреї-іноземці сприяли розвитку світської освіти не лише у крупних містах, а й серед широких верств єврейства губернії. Особливо треба відзначити роль просвітницької діяльності М. С. Гуровича. У 1860-х рр. він розробив проект шкільної реформи для єврейських колоній, а також відкрив при підтримці колоністів училища у Новому Бериславі, Львово й інших колоніях Херсонської губернії [20].

Рівень грамотності євреїв-землеробів був дуже низьким. Багато євреїв не вміли писати свої ім'я та прізвище навіть єврейськими буквами. Так, під рішеннями сільських сходів у 1850-х – 1860-х рр. за чималу частину євреїв підписувалися єврейською односельці. Жодного підпису російською або німецькою під цими рішеннями виявлено не було [21-24].

Відкриття училищ в єврейських колоніях було одним із пріоритетних завдань для губернської адміністрації. Перша спроба відкрити школу зі світськими елементами освіти у колонії Нагартав у 1840 р. була невдалою, євреї відмовлялися віддавати своїх дітей до нової школи. Лише після втілення у життя проекту М. Гуровича, який приймав безпосередню участь у створенні училищ, а потім опікав їх, вдалося досягнути чималого успіху [20].

За нашими підрахунками, восени 1869 р. в училищі колонії Єфінгар навчалася 61 дитина (обох статей), колонії Нагартав – 78 дітей, колонії Львово – 140 дітей [25]. Привертає увагу майже повна відсутність пропусків занять цими учнями, що свідчить, з одного боку, про прагнення єврейських дітей до навчання, а з іншого, про серйозне відношення до учбового процесу і контролю за ним з боку керівництва й викладачів.

За заслуги у розвитку єврейської освіти М. Гурович був нагороджений срібною медаллю на Аннинській стрічці, а згодом за участь у створенні училищ в єврейських колоніях – орденом Святого Станіслава 3-ого ступеня. У 1856 р. Гурович отримав звання особистого, а з 1862 р. – потомственого почесного громадянина [5; 20; 26; 27].

Деякі інші іноземні вихідці були також відзначені урядом Російської імперії за внесок у становлення єврейської світської освіти. Директор Одеського училища Бецалель Штерн у 1841 р. був зведений у потомствене почесне громадянство. Згодом Сімха Пінскер (1801-1864) був нагороджений двома золотими медалями і званням особистого почесного громадянина [5; 27].

Для розвитку професійної освіти євреїв та дітей усіх національностей мало значення створення у 1865 г. Одеського комерційного училища, серед засновників якого був австрійський виходець Соломон Гурович. Згодом у цьому закладі євреї становили 2/3 усіх учнів [28]. Серед євреїв, які сприяли використанню російської мови серед своїх єдиновірців, С. Циперштейн називає австрійського вихідця Марка Вальтуха (1830-1901). Він був частим автором «Одеського вісника», філософом й письменником, який опублікував у 1855 р. перший переклад творів О. С. Пушкіна італійською мовою [6].

Чималий внесок у світську освіту євреїв Херсонської губернії зробила у другій половині XIX ст. діяльність Товариства для розповсюдження просвіти серед євреїв Росії, головною метою якого було поширення російської мови [29]. Один з організаторів Одеського відділення цього Товариства

австрійський виходець Леон Пінскер (1821-1891) був переконаний, що просвіта і зближення з російською культурою – кращий і найбільш надійний спосіб виправити положення євреїв в Росії. Тому слід прагнути до російської культури, і російська мова повинна стати народною мовою євреїв [30]. Інший учасник Товариства німецький єврей, одеський міський рабин С. Швабахер (1820-1888) вважав, що окрім російської, євреям необхідно вивчати також німецьку мову, яка відчинить перед ними двері до світу науки, філософії, поезії та історії [29].

На закінчення потрібно назвати імена євреїв іноземного походження, які викладали у XIX ст. в Новоросійському університеті. Видатний російський вчений-фізіолог Н. О. Бернштейн (1836-1891), який народився у Бродах, а дитинство провів у Познані, з 1865 по 1881 рр. був доцентом Новоросійського університету, де викладав курс фізіології, а згодом анатомії [31]. Австрійськопідданий єврей Адольф Коссодо (1861-1917) наприкінці XIX – на початку XX ст. викладав у Новоросійському університеті каліграфію за своїм оригінальним методом та отримав спеціальний атестат «За блискуче виправлення поганих почерків» [32]. Випускник Третьої одеської чоловічої гімназії та історично-філологічного факультету Новоросійського університету турецькопідданий єврей Михаїл Ілліч Мандес (1866-1934) з 1894 р. був приват-доцентом, а згодом професором Новоросійського університету, викладав класичну філологію. Щоб уникнути висилки із країни, прийняти російське підданство та отримати посаду, він був змушений хреститися [33-35].

Таким чином, можна стверджувати, що вже у першій половині XIX ст. у портових містах Херсонської губернії євреї, переважно купці, почали вживати російську мову та прагнули навчати своїх дітей світським предметам, необхідним їм для підприємницької діяльності. Значною мірою сприяло розвитку світської освіти євреїв створене у 1826 р. в Одесі єврейське училище, перше у Російській Імперії. Освічені євреї-іноземці приймали активну участь у створенні цього училища. Саме їм вдалося організувати на високому рівні процес викладання й залучити до навчання в училищі велику кількість єврейської молоді. Під впливом просвітницької діяльності євреїв іноземного походження вже з середини XIX ст. кількість євреїв у загальних учбових закладах швидко зростала. Іноземні вихідці Маркус і Соломон Гуровичи, Симха й Леон Пінскери, Бецалель Штерн та інші зробили великий внесок у розвиток світської освіти євреїв Херсонської губернії, за що були відзначені урядом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белецкий А. Вопрос об образовании русских евреев в царствование Николая I / А. Белецкий. – СПб. : Изд. журнала «Русская Школа», 1894. – 160 с.
2. Яшин В. О. Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття / В. О. Яшин // Грані . – 2014. – № 5. – С. 114-122.
3. Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Часть 1. / Я. С. Хонигсман, А. Я. Найман. – К.: Украинско-финский институт менеджмента и бизнеса, 1992. – 158 с.
4. Хонигсман Я. С. Еврейское просвещение в Украине в первой половине XIX в. / Я. С. Хонигсман. – Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1995. – С. 5-8.
5. Чудновский А. Общая история еврейского просвещения в Одессе (1799-2009) : книга в двух частях / Аркадий-Арье Чудновский. – Иерусалим, 2010. – 586 с.
6. Циперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881 / Стивен Циперштейн. – М. ; Иерусалим : Гешарим, 1995. – 207 с.
7. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае / О. М. Лернер. – Одесса: Типография Торгового дома Г. М. Левинсона, 1901. – 239 с.
8. Державний архів Миколаївської області, ф. 280, оп. 1, спр. 7, 140 арк.
9. Там само, спр. 10, 111 арк.
10. Там само, спр. 36, 168 арк.
11. Рафалович, Артемий Алексеевич [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://interpretive.ru/dictionary/1019303/word/rafalovich-artemii-alekseevich.
12. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 1, оп. 190, спр. 47 (1826 р.), 117 арк.

13. Белоусова Л. Г. Еврейские материалы Государственного архива Одесской области: формирование, хранение, использование [Електронний ресурс] / Лилия Григорьевна Белоусова. Режим доступу : http://www.migdal.ru/migdal/events/science-confs/1/4789/4792.
14. Финкель И. С. О торговле, промышленности, просвещении и образовании одесских евреев / Финкель И. С. – Одесса : Гор. типогр., 1843. – 24 с.
15. Историческая записка о Херсонской гимназии. – Одесса : Тип. П. Францова, 1873 . – 75 с.
16. Лебединцев А. А. Исторический очерк Одесской 2-й прогимназии / Сост. А. А. Лебединцев. – Одесса : Тип. П. Францова, 1882. – 36 с.
17. Список студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета за 1865-66 академический год. – Одесса, 1866. – 20 с.
18. Список студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета за 1884-85 академический год. – Одесса : Тип. П. А. Зеленого, 1885. – 102 с.
19. Списки студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета в осеннем полугодии 1886-87 учебного года. – Одесса : Тип. Одесского Вестника, 1886. – 57 с.
20. Никитин В. Н. Евреи-земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней 1807–1887 / В. Н. Никитин. – СПб. : Типография газеты «Новости», 1887. – 695 с.
21. ДАОО, ф. 6, оп. 4, спр. 21662, 128 арк.
22. ДАОО, ф. 6, оп. 4, спр. 21030, 112 арк.
23. ДАОО, ф. 6, оп. 4, спр. 23240, 153 арк.
24. ДАОО, ф. 6, оп. 4, спр. 20292, 92 арк.
25. ДАОО, ф. 6, оп. 4, спр. 23270, 125 арк.
26. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 415, 9 арк.
27. ДАОО, ф. 6, оп. 4, ф. 16, оп. 125, спр. 2, 119 арк.
28. Искра П. А. Исторический отчёт одесского коммерческого училища 1862-1887. – Одесса: Тип. Труд, 1887. – 196 с.
29. Обзор деятельности Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за двадцать пять лет его существования (1867-1892). – Одесса: Тип. Исаковича, 1893. – 25 с.
30. Маор И. Сионистское движение в России / Ицхак Маор ; Авториз. сокращ. пер. с иврита. – Иерусалим : Библиотека-Алия, 1977. – 460 с.
31. Васильев Ю. К. Деятельность Общества одесских врачей в начале XX ст. / Ю. К. Васильев // Вісник Сумського державного університету. Серія Медицина. – 2010. – № 2. – С. 206-214.
32. Александров Р. Профессор с Дерибасовской / Ростислав Александров. – Одесса : Optimum, 2011. – 322 с.
33. Списки студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета в осеннем полугодии 1889-90 учебного года. – Одесса : Тип. «Труд», 1889. – 45 с.
34. ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1466, 34 арк.
35. ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2601, 121 арк.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф., ***Хмарський В.М.,*** д.і.н., проф..

© Прокоп Ю.В., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 19.11.2014*

УДК 94(477).373.1

Шарін О. В.,
Миколаївський національний аграрний університет,
м. Миколаїв, Україна

НАУКОВО-ДОСЛІДНІ ТА ПРОЕКТНІ БЮРО ПІВДЕННО УКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В 60 –х рр. XX ст.

В статті розглядається процес розвитку науково-дослідних та проектних бюро на Півдні України в 60-х рр. XX ст. Аналізується організація нових дослідних та проектно-конструкторських бюро, які швидко розвивалися. Досліджується значення конструкторських бюро та їх вплив на діяльність промислової галузі. Наводяться приклади пришвидшення роботи заводів «ЧСЗ», «61 комунара» та «Океан», завдяки проектам, що розроблялися конструкторськими бюро.

Розкривається формування проектних організацій в Південному регіоні УРСР та їх внесок в створення нової суднобудівної техніки.

***Ключові слова**: проектні бюро, технічний прогрес, конструкторське бюро, ЦКБ «Прогрес».*

Шарин А. В.,
Николаевский национальный аграрный университет,
г.Николаев, Украина

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ И ПРОЕКТНЫЕ БЮРО ЮЖНОУКРАИНСКОГО РЕГИОНА В 60-Х ГГ. XX СТ.

В статье рассматривается процесс развития научно-исследовательских и проектных бюро на Юге Украины в 60-х гг. XX в. Анализируется организация новых исследовательских и проектно-конструкторских бюро, которые появились и быстро развивались. Исследуется значение конструкторских бюро и их влияние на деятельность промышленной отрасли в рассматриваемый период. Приводятся примеры ускорения работы заводов «ЧСЗ», «61 коммунара» и «Океан» благодаря проектам которые разрабатывались конструкторскими бюро.

Раскрывается формирования проектных организаций, в Южном регионе УССР, и их вклад в создание новой судостроительной техники.

***Ключевые слова**: проектные бюро, технический прогресс, конструкторское бюро, ЦКБ «Прогресс».*

Sharin O.V.
Mykolaiv
, Ukraine

THE RESEARCH AND DEVELOPMENT CENTERS AND PROJECT OFFICES ACTIVITY IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE 60-ES OF THE XX-TH. CENTURY

Since the middle 50`s of twentieth century technology began to develop under the decisive influence of scientific knowledge. Science became a constant source of new ideas, that point out the ways of development of material production. It turns into a direct productive force. Automation devices of production and management facilities were created thanks to advances in understanding of mathematics. In this way, scientific-technical revolution is the leap in development of the productive forces of society, their transition to a new state, that was based on the fundamental changes in the system of scientific knowledge.

At the first stage of development of scientific-technical revolution (in the 60`s of the twentieth century), the most important feature became the automation manufacturing processes. There was added one more element in a machine, that provides direct control over it`s work. The robots and machines with programmed control, flexible production lines characterize qualitative changes in technology, in the tools of production.

The actual subject of research at the present stage of Ukrainian development is research of technical development of the middle of twentieth century. Namely in the 60`s years. Since the middle 50`s in the regions of southern Ukranian SSR appeared designed and scientific-research organizations. In a vast majority, they were connected with shipbuilding due to the specifics of the region.

In 1956 the Central Design Bureau for the designing of marine transport ships appeared. It gave rise to CDB "Chornomorsudoproekt". The following year the Leningrad branch of the Central Design Bureau standardization was created. It turned into an independent Central Design Bureau of ship machine-building,

now PDB "Progress". In 1957 also was created the Leningrad branch of the Central Research Institute of Shipbuilding Technology CSRITS. It should be noted, that the branch was empowered to an independent economic activity.

In 1958, in the basis of design and technology department of wiring manufacture, which was named for "Equator", were emerged fundamental special design bureaus in that territory. On the basis of this SDB, was created a specialized design bureau SDBB of conditioning, which was renamed in design office "Teplotehnika", and subsequently converted into Central Research and Design Institute CRIPI "Typhoon".

Just at this period in Mykolayiv formed sole research design and production complex. It is able to decide not only the problem of production, but also to perform design and engineering development of new technology and research in the area of new technologies. Taken together with Shipbuilding Institute, one from two in USSR, all these organizations formed strong research and design shipbuilding centre.

Key words: *marine transport, Central Design Bureau.*

У середині 50-х рр. XX ст. наука в Українській РСР стає постійним джерелом нових ідей, що визначали шляхи розвитку матеріального виробництва. Наукові розробки сприяли створенню засобів автоматизації виробництва і управління. Завдяки науково-технічній революції (НТР) відбувається стрибок у розвитку продуктивних сил, перехід їх у якісно новий стан на основі корінних зрушень у системі наукових знань.

На першому етапі розвитку НТР, тобто в 60 рр. XX ст., найважливішою її рисою стала автоматизація виробничих процесів. Роботи, верстати з програмним управлінням, гнучкі виробничі лінії характеризують якісні зрушення в техніці, та знаряддях виробництва. Саме конструкторські бюро стали тією рушійною силою, яка спромоглася прискорити розвиток промисловості, як УРСР, так і СРСР загалом [1; 2].

Актуальною темою дослідження на сучасному етапі розвитку України є технічний прогрес 60 рр. XX ст. Від середини XX ст. у південних регіонах Української РСР виникають проектні та науково-дослідницькі організації. В переважній більшості їх діяльність пов'язувалась із суднобудуванням (через специфіку регіону).

У 1956 р. в Миколаєві виникає Центральне конструкторське бюро по проектуванню транспортних морських суден, яке дало початок центральному конструкторському бюро (ЦКБ) «Чорноморсудопроект». Наступного року створюється філіал Ленінградського центрального конструкторського бюро стандартизації, яке перетворилось в самостійне Центральне конструкторське бюро суднового машинобудування – проектно-конструкторське бюро (ПКБ «Прогрес»). В 1957 р. також створено філіал Ленінградського центрального науково-дослідницького інституту технології суднобудування (ЦНДІТС). Слід зазначити, що філіал наділявся правами самостійної господарської діяльності [9].

У 1958 р. в Миколаєві, на основі конструкторсько-технологічного відділу електромонтажного підприємства, яке отримало назву промислове технічне об'єднання (ПТО) «Екватор», виникло спеціальне конструкторське бюро (СКБ). Його метою стає створення комплектного устаткування тепло-вологої обробки повітря для покращення умов існування на суднах. На базі даного СКБ утворюється спеціалізоване конструкторське бюро кондиціонування (СКБК), яке в подальшому стало проектним бюро «Теплотехніка», і перетворилось на Центральний науково-дослідний і проектний інститут (ЦНДіПІ «Тайфун») [11].

До кінця 50-х рр. XX ст. фактично всі проекти кораблів та суден, що будувалися на Миколаївських заводах, являли собою розробки ленінградських проектів.

На початку 60-х рр. XX ст. ситуація змінилася, по проектам миколаївських бюро створюються кораблі на суднобудівних заводах Миколаєва та інших міст. Нові організації створювали також проектні розробки для побудови нової суднобудівної техніки. Так, на ПКБ «Прогрес» виготовлялись креслення засобів внутрішньо суднової механізації та іншого устаткування. ЦКБ «Чорноморсуднопроект» виконало робоче проектування суховантажного швидкохідного судна (разом з Ленінградським ЦКБ-32) [11].

В 1959 р. СКБ (по корабельному обладнанню тепло-вологості обробки

повітря) спроектувало і виготовило зразок першого вітчизняного автономного кондиціонеру АК-6, який вироблявся великими партіями [11].

В 1961 р. із складу південного турбінного заводу (ПТЗ) «Зоря» виділяється в окрему організацію союзне проектне бюро (СПБ) «Машпроект», яке спеціалізувалося на створенні нових газотурбінних установок для суднобудування [8].

В 1962 р. на базі лабораторії електрогідравліки створюється проектно-конструкторське бюро електрогідравліки (КБЕ) Академії наук УРСР, яке в подальшому зайняло одне з провідних місць серед організацій по дослідженню і створенню розрядно-імпульсних технологій, електрогідравлічного і спеціального електротехнічного устаткування [8].

Саме в цей період в Миколаєві формується єдиний дослідницький проектно-виробничий комплекс, здатний вирішувати як виробничі завдання, так і створювати проектно-конструкторські розробки сучасної техніки та проводити дослідження нових технологій. В сукупності з Миколаївським кораблебудівним інститутом імені С. Й. Макарова (одного з двох в СРСР), всі ці організації сформували міцний проектно-дослідницький центр суднобудування на Півдні України.

У 1961 р. на заводі «61 комунара» починається будівництво великих протичовневих кораблів проекту «Шістдесят один», на яких вперше в якості рушіїв використовували двигуни загальною потужністю 72000 к.с. з газовими турбінами. Вони проектувалися в СПБ «Машпроект» і будувалися на Миколаївському Південно-трубінному заводі. В цей же період заклали головний рефрижератор типу «Сибір». Перше судно спустили на воду 31 травня 1962 р. Замовнику його передали 31 грудня цього ж року. Більшість суден типу «Сибір» отримали імена відомих художників: «Іван Айвазовський», «Василь Верещагін», «Віктор Васнецов», «Архип Куїнджі» «Ілля Рєпін», «Іван Шишкін» [8].

Вся економіка колишнього Радянського Союзу планувалася за п'ятирічними програмами. До восьмої п'ятирічки завод «Океан» працював з невідповідним устаткуванням. Саме технічний прогрес 60-х рр. XX ст. сприяв пришвидшенню темпів виробництва і за восьму п'ятирічку досяг 12 % середньорічного темпу приросту продукції. Це стало можливим за рахунок впровадження нових технологій: фотооптичні розмітки корпусних деталей; газового різання по копір-кресленнями; гнуття труб з нагріванням струмами високої частоти; електро-повітряного зварювання кореня зварних швів.

У 60 рр. XX ст. проектне бюро заводу «Океан» розробило, перше вітчизняне суховантажне судно з парними широко розкритими люками (типу "Полтава"), проект першого в світі газотурбохода (типу «Паризька Комуна»), вітчизняного великого балкера дедвейтом 35 800 т (типу «Rigoletto», 1966 р.). Серія суден цього типу (22 судна) будувалася на експорт [12]. В середині 60-х рр. XX ст. дане бюро почало використовувати в проектуванні масштабне макетування машинних відділень суден та їх окремих конструкцій. Перший макет був виконаний в масштабі 1:20, а потім перейшли на масштаб 1:10.

В кінці 60 рр. XX ст. СРСР стрімко розвивав програму дослідження космосу. У 1968 р. у співпраці з дослідницькими інститутами розроблено проект судна "Академік Сергій Корольов" для стеження за космічними об'єктами. Судно побудовано на Чорноморському суднобудівному заводі (ЧСЗ) [4]. Водночас розроблено проекти транспортних суден з інтегрованими системами управління енергетичною установкою, системами та іншими технічними засобами, що керувалися однією людиною з навігаційної рубки.

В 1960-1962 рр. Миколаївський філіал Ленінградського центрального конструкторського бюро стандартизації, перетворився в самостійне Центральне конструкторське бюро судового машинобудування. Відповідне розростання масштабів ЦКБСМ супроводжувалося збільшення чисельності робітників. На 1 січня 1961 р. на філіалі працювало 269 робітників, в тому числі 190 інженерів. Щорічно розроблялося 70 проектів приладів і механізмів [3].

У липні 1962 р., наказом Голови Держкомітету по суднобудуванню, філіал

перетворюється в самостійну проектну одиницю Центральне конструкторське бюро машинобудування (ЦКБМ–1) з номенклатурною працею [10].

В першій половині 60-х рр., одним з державних векторів розвитку стало виконання продовольчої програми. Важливе значення надавалося рибному господарству, його головному і найбільш прогресуючому напряму – океанічній риболовлі. Радянське суднобудування розпочало серійне виробництво сучасних великих морських рибоморозильних траулерів, сейнерів, рефрижераторів та ін. Особливе місце відводилося плавучим базам – рибзаводам, які знаходилися в районах промислового вилову риби.

Із метою створення промислового флоту Радою Міністрів СРСР прийнято постанову про будівництво транспортних рефрежираторів. Їх виготовлення покладалося на завод «61 комунара». Конструкторське бюро мало розробити проект такого судна, що задовольняло потреби промислового флоту, за усіма технічними параметрами. Відповідно до завдань, найбільша довжина рефрижератора дорівнювала 130 м., при максимальній ширині 16,8 м. висоті борту 9,5 м. і осадці по вантажну марку 7,2 м. Дизель-електрична машинна установка з чотирма дизель-генераторами потужністю по 1800 кВт кожен працювала на один гребний електродвигун масою 93 т., який надавав судну швидкість 16,4 вузли при частоті обертання гребного гвинта 115-140 об/хв. Загальна місткість рефрижераторних трюмів і твіндек склала 7,3 тис. метрів кубічних при мінімальній температурі охолодження – 23° С.

Для реалізації на сучасному рівні іншого, принципово нового проекту плавбази «Схід», потребувалося розробити велику кількість нових механізмів і приладів, ряд з яких було доручено ЦКБМ - 1.

Починаючи з 1963 р. особливістю технічної діяльності ЦКБМ - 1 стає розробка принципово нового типу спуско-підйомного механізму для рибальських суден. Проте слід зазначити, що не тільки нові проекти реалізовувалися, на завод «61 комунара» продовжувалося будівництво риболовних морозильних траулерів «Маяк» і «Піонер», в цьому ж році. здано транспортне – рефрежираторське судно «Сибір», (в 1964 р.) «Нереїда» [4].

В 1967 р. на заводі «Океан» здається в експлуатацію плавучий рибоконсервний завод «Кораблебудівник Кропотов», морозильний траулер «Північ». З 1969 р. на заводі починається створення великотоннажних дизель-електричних риболовних морозильних траулерів типу «Алтай» [13].

Отже, відповідно до аналізованого матеріалу можна зробити наступні висновки. Саме в період 60-х рр. XX ст. постала необхідність прискорення розвитку науково-дослідних і проектних бюро. Потреби в модернізації устаткування і створенні нового обладнання призвели до появи даних бюро. Реформи запроваджені радянською владою вимагали точкової модернізації, що знайшло відображення в збільшенні кількості проектних замовлень.

Південноукраїнський регіон мав великі суднобудівні заводи «ЧСЗ», «61 комунара», «Океан» саме на їх базі проводились випробування та практично впроваджувалися розробки науково-дослідних та проектних бюро. Одним з ключових, на той час, центральним конструкторським бюро стає «Прогрес», яке з філіалу Ленінградського центрального конструкторського бюро перетворилось в одне з провідних не тільки Південного регіону України, а й усього Радянського Союзу.

Проаналізувавши інтенсивність розробки і впровадження нових проектів, слід зазначити, що науково-дослідні та проектні бюро розвивалися швидкими темпами, оскільки промисловість регіону, потребувала нових розробок механізмів. Вся робота по створенню устаткування покладалась на проектно-конструкторські бюро, зокрема і ЦКБМ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аксютин Ю. В. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953 - 1964 гг./ Ю. В. Аксютин - М.: РОССПЭН, 2004. - 488 с.
2. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985. / В. Баран – Львів, 1992. – 124 с.

3. Бугаенко Б. А. Николаевский кораблестроительный. Очерки истории института-университета. / Б. А. Бугаенко, А .Ф. Галь, Н. М. Костенко. – Николаев: УГМТУ, 1995. – 241 с.
4. Корабли наща гордость: Указатель замечательных и выдающихся кораблей и судов, построеных за два века существования верфи на Ингуле, 1790-1990 гг. / Сост. А. А. Кравченко. – Николаев: Завод им. 61 коммунара, 1990. – 128 с.
5. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965) / В. М. Литвин. - К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. - 272 с.
6. Малярчук А. А. Верфь на Ингуле / А. А. Малярчук. – Николаев. : Судостроитель, 1989. – 404 с.
7. Труб М. С. Промысловые плавучие базы / М. С. Труб. – Л. : Судостроение, 1972. – 232 с.
8. Турбинисты: Очерки из истории Южного турбінного завода «Заря» / Под ред. В. М. Куйбаря. – Николаев. : – 1993. – 224 с.
9. Флагман технологи судостроения. Очерки по истории УНИИТС / под ред. В. Ф. Бабакина. – Л. : Судостроение, 1989. – 248 с.
10. Херсонский судостроительный завод: Очерки истории. Симферополь: Таврида, 1994. – 290 с.
11. ЦНИИПИ «Тайфун» – 30 лет. История создания и деятельности / под ред. Б. И. Бришникова, Д. Я. Мавропуло, Л. М. Андреев, Б. С. Козак, Б. М. Козак, Б. М. Харченко, Ю. В. Глувко, Ф. Н. Панов. – Николаев. : ЦНИПИ «Тайфун», 1989. – 387 с.
12. Чумаков И. Р. «Океан»: Слово о [Николаевском судостроит.] заводе / И. Р. Чумаков, А. К. Яценко – Одесса. : Маяк, 1991. – 181 с.
13. Чантурия Н. В. Из воспоминаний директора судостроительного завода / Н. В. Чантурия – Николаев : Николаев Литературный, 2002 – Веб-сайт. – Режим доступу: http://litnik.org/index.php/nikolaevskie-memuary/nodari-chanturiya

РЕЦЕНЗЕНТИ: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.; ***Сінкевич Є. Г.,*** д.і.н., проф.

© Шарін О. В., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 19.11.2014*

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

УДК 94(477)«13-19»+342.25

Водотика С. Г.,
д.і.н., професор, Херсонський державний університет,
м. Херсон, Україна
Савенок Л. А.,
к.і.н., доцент, Херсонський державний університет,
м. Херсон, Україна

СУЧАСНІ ВІЗІЇ ПРИЧИН ПОЯВИ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Проаналізовано сучасні погляди українських істориків та правознавців на дискусійне питання щодо причин запровадження магдебурзького права в Україні. З'ясовано, що реконструювати об'єктивні причини запровадження магдебурзького права в Україні доцільно в межах цивілізаційного дискурсу. Порівняльно-правовий аналіз дозволяє стверджувати, що магдебурзьке право у значній мірі відповідало українським соціально-правовим реаліям. Застосування принципів теорії модернізації свідчить, що етапи модернізації кореспондуються з хвилями розповсюдження магдебурзького права. Водночас головний евристичний потенціал з'ясування причин запровадження магдебурзького права полягає у входженні України в європейську цивілізацію, передусім в часи Речі Посполитої.

Ключові слова: *магдебурзьке право, причини розповсюдження магдебурії, компаративістика, європейська цивілізація.*

Водотыка С. Г.,
Херсонский государственный университет, г. Херсон, Украина
Савенок Л. А.,
Херсонский государственный университет, г. Херсон, Украина

СОВРЕМЕННОЕ ВИДЕНИЕ ПРИЧИН ПОЯВЛЕНИЯ МАГДЕБУРГСКОГО ПРАВА В УКРАИНЕ

Проанализированы современные взгляды украинских историков и правоведов на дискуссионный вопрос относительно причин распространения магдебургского права в Украине. Выяснено, что реконструкция объективных причин внедрения магдебурии в Украине возможна в контексте цивилизационного дискурса. Сравнительно-правовой анализ позволяет утверждать, что магдебургское право в значительной мере соответствовало украинским социально-правовым реалиям. Использование принципов теории модернизации свидетельствует, что этапы модернизации в Украине корреспондируются с волнами распространения магдебургского права. Но главный эвристический потенциал выяснения причин внедрения магдебургского права состоит в принадлежности Украины к европейской цивилизации, прежде всего в период Речи Посполитой.

Ключевые слова: *магдебургское право, причины распространения магдебурии, компаративистика, европейская цивилизация.*

Vodotyka Sergiy,
Kherson State University, Kherson, Ukraine
Savenok Ludmyla,
Kherson State University, Kherson, Ukraine

MODERN VIEWS OF THE CAUSES OF MAGDEBURG LAW IN UKRAINE

Author analyzed the Ukrainian historians' current views and legal discussion on the question concerning the causes of the spread of Magdeburg law in Ukraine. It was found out that the reconstruction of objective reasons for the introduction Magdeburg status in Ukraine is possible in the context of civilized discourse. Comparative legal analysis suggests that the Magdeburg Law is largely in line with Ukrainian social and legal realities. Using the principles of modernization theory suggests that the stages of modernization in Ukraine are interrelated with waves of spread of Magdeburg law. But the main heuristic potential determines the reasons for the introduction of Magdeburg law is accessory of Ukraine to European civilization, especially in the period of the Rzhech Pospolita.

Keywords: *Magdeburg Law, causes of the spread, Comparative Studies, European civilization.*

Магдебурзьке право функціонувало в Україні протягом практично 500 років – з другої половини XIII до першої третини XIX ст. – остаточна ліквідація його на західноукраїнських землях відбулася у 1786 р., у містах Центральної і Лівобережної України – у 1831 р., а у Києві – у 1834 р. Міста за магдебурзьким правом отримували самоврядування, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі і ремесел та майже повне звільнення від феодальних повинностей. Воно встановлювало порядок обрання міської влади та її функції, основні норми цивільного і кримінального права, правила судочинства й оподаткування, визначало діяльність купецьких об'єднань, ремісничих цехів, порядок торгівлі тощо. Закладені ним принципи самоврядування продовжують існувати і до сьогодні.

Отже, актуальність аналізу причин запровадження магдебурзького права в Україні зумовлена низкою наукових і суспільно-політичних чинників. По-перше, це питання залишається дискусійним. По-друге, історичний досвід поширення європейських правових норм на українських землях має важливе значення в умовах входження України в європейський простір.

Метою розвідки є аналіз сучасних візій причин запровадження магдебурзького права в Україні. Методологічною основою статті є синтез переваг власне історичного, історико-юридичного, історико-економічного та антропологічного підходів у контексті цивілізаційного дискурсу. З'ясування чинників появи і поширення магдебурзького права в Україні в межах різних епох, ареалів і державних утворень обумовило застосування порівняльно-історичного та порівняльно-правового методів, тобто компаративістики. Зокрема, інституційно-діяльнісний підхід дозволив відтворити наслідки міжнародного обміну соціально-правовими інститутами на тлі плюралізму культур європейського простору і водночас наявності цілком конкретних архетипів європейської ідентичності – право власності, громадянське суспільство, правова держава тощо. Сучасне тлумачення детермінізму дозволило акцентувати увагу на відповідності магдебурзького права інтересам і потребам (економічним, соціально-політичним, духовно-культурним) жителів міст.

Поширення магдебурзького права проходило в трьох зонах. До першої можна віднести Німеччину та Пруссію. До другої входили чеські, словацькі, угорські та польські землі, де значну частину городян становили німецькі колоністи. Третьою зоною поширення були литовські, білоруські й українські землі. Водночас щодо причин поширення магдебурзького права в Україні в літературі відсутній комплексний аналіз.

Пануючою є точка зору М. Грушевського, яку можна звести до наступного. За часів Київської Русі міське життя було дуже розвинуте і місто було «*осередком політичного життя землі, огнищем її економічної і культурної сили, її репрезентацією й центром, але при тім не було нічим відгранічено від землі й її станів, репрезентувало й містило в собі верстви й складники її суспільно-політичного укладу*». Натомість на Заході й особливо в Німеччині середньовічний міський устрій склався, на відміну від України-Русі, на основі імунітету. Внаслідок міста в Німеччині «*доходять до становища осібної держави, замкненої в мурах міста і ними відгороженої від своєї околиці і цілого світу*» [1, с. 223-225]. З такої позиції вчений аналізує й причини запровадження магдебурзького права як цілком випадковий, кон'юнктурний і колонізаційний процес.

За М. Грушевським, розвиток магдебурзького права співпав у часі з татарським спустошенням. Це обумовило стимуляцію німецької колонізації зруйнованих міст заради відродження торгівлі та економіки, збільшення податкових надходжень. Для заохочення німецької колонізації їм пообіцяли «*муніципальну конституцію на німецький взірець*», в якій влада бачила «*секрет розвою багатства й доходів німецьких міст*» [1, с. 223-224].

Сьогодні один з провідних дослідників магдебурзького права історик держави і права М. М. Кобилецький наголошує, що магдебурзьке право впроваджено на українські землі разом з німецькими колоністами. Переселенців стимулювали різними привілеями, бажаючи розбудувати міста за європейським зразком, пожвавити

торгівлю і промисел, підвищити економічний статус держави [2, с. 34]. Такої ж точки зору притримуються львівський дослідник В. Кіселичник [3, с. 82], луганчанин А. Резніков [4], одесит П. Музиченко [5].

Лише деякі автори вказують й на інші причини запровадження на українських землях магдебурзького права. Так О. Рогачевський виокремлює таку основну причини значного поширення магдебурзького права в Україні – схожий розвиток міст регіону: зростання самостійності міських громад, розвиток ремесла і торгівлі та пов'язаного з ним громадянського статусу, що власне і закріплювало магдебурзьке право [Цит. за: 6, с. 7-8].

Радянська історіографія слушно підмітила декілька важливих аспектів щодо причин впровадження магдебурзького права. Так, М. Ф. Котляр у 1979 р. зазначав, що Литовська і Польська держави з XIV ст. за винагороду підтримували боротьбу міст з державними урядовцями, магнатами і шляхтою за самоврядування. Монархи переводили окремі міста на магдебурзьке право виходячи з фіскальних інтересів (розвиток міст збільшував розмір податків) та використання міст в боротьбі з феодалами за централізацію [7, с. 41].

Один із сучасних спеціалістів з історії магдебурзького права Н. О. Білоус погоджується з німецькою колонізацією як основною причиною запровадження магдебурзького права щодо розвинутого середньовіччя. Щодо пізнього середньовіччя він додає ще «*бурхливий урбанізаційний процес*» [8, с. 413] і такий історизм в оцінці причин запровадження магдебурзького права в Україні слід вітати. Очевидно, що ці причини впродовж 500 років суттєво видозмінювались та еволюціонували.

Не заперечуючи важливості названих причин зазначимо, що німецька колонізація була не тільки і не стільки причиною, скільки приводом для запровадження магдебурзького права. По-друге, можна констатувати, що цілісної, комплексної і системної та загальновизнаної оцінки причин запровадження магдебурзького права в Україні не існує. Наявні в історичній та історико-правовій науках підходи до концептуалізації історії міського права в Україні попри різноманітність інтерпретації історії міського права як історичного та історико-юридичного явища не дозволяють прояснити ситуацію.

Це у значній мірі пояснюється тим, що історія магдебурзького права як науковий напрям не створила цілісної картини. Перехід від нагромадження емпіричних знань до їхнього теоретичного осмислення у вигляді декількох парадигм, які умовно можна назвати «колоніальною», «міської (урбанізаційної) революції», «трансформаційною», є позитивним. Але прихильники кожної з них свідомо (чи несвідомо) абсолютизували окремі чинники поширення магдебурзького права. Тому варто конкретні причини поширення магдебурзького права (німецька колонізація у XIV – XV ст., зростання міст у часи пізнього середньовіччя, подібність розвитку міст в європейському контексті, фіскальні та централізаторські прагнення володарів) поставити в ширший контекст цивілізаційного поступу, факту перебування українських земель в складі різних цивілізацій (за польсько-литовської доби – європейської чи західної, за імперських часів – євразійської чи російської) в координатах теорії модернізації.

В історії України щодо часів існування магдебурзького права виділяють такі етапи модернізації на основі економічного змісту і правлячої сили, яка проводила модернізацію: периферійна магнатсько-колонізаційна (сер. XVI ст. – 1648 р.); постпереферійна козацько-колонізаційна (1648-1698 рр.); імперська перша або старшинсько-кріпосницька (1698-1775 рр.); імперська друга або бюрократично-імперська (1775 р. – сер. XIX ст.) [9, с. 18-19]. У контексті нашого аналізу важливо, що на кожному з етапів модернізації як владна еліта, так і мешканці міст мали цілком об'єктивні мотиви для запровадження магдебурзького права.

Скажімо, в часи периферійної магнатської колонізації відбулася велика хвиля надання привілеїв на магдебурзьке право українським містам. Після Люблінської унії 1569 р. українські землі було втягнуто в європейський ринок. І лише в останній третині XVI ст. було засновано кілька десятків нових міст та надано їм привілеї на магдебурію. Наприклад, у Волинському воєводстві такі

привілеї отримали Крупіль (1570 р.), Качин (1576 р.), Мовчанів (1576 р.), Ямпіль (1578 р.) та ін.; у Київському воєводстві – Корсунь (1584 р.), Переяслав (1585 р.), Біла Церква (1588 р.), Чигирин (1589, 1592 рр.) тощо [8, с. 414]. Надання привілеїв на магдебурзьке право українським містам тривало і в XVII ст. На початок 1640-х років ним користувалася більшість міст Правобережної України. На Лівобережжі такі привілеї отримали Стародуб (1620 р.), Чернігів (1623 р.), Ніжин (1625 р.), Мглин (1626 р.), Миргород (1631 р.) та ін.

Зв'язок між колонізацією степів і магдебурзьким правом доволі докладно проаналізувала Н. Яковенко. Завдяки магдебурії містечка пограниччя перетворювались на фортеці (фортечки) у протистоянні з татарами, центри економічного тяжіння і порівняної безпеки для навколишніх сіл, адміністративним і духовним центром. Так, в останню чверть XVI – першу половину XVII ст. у пограничних воєводствах виникло понад 300 міських поселень. Магдебурзьке право, хоч і обмежене, сприяло економічній і громадській активності населення [9, с. 244-248].

Інакше кажучи, колонізаційний стрибок після Люблінської унії був наслідком активності як населення, так і господарської активності магнатів. Наприклад, право самоврядування мали численні міста, засновані князями Вишневецькими на Лівобережжі – Пирятин, Журовка, Прилуки, Жовнин, Снятинка, Лохвиця, Ромни, Хорол, Гадяч, Лубни. Не відставали й інші магнати – князі Острозькі, Збаразькі, Ружинські, Корецькі та ін. [9, с. 247]. Показово, що у 1620-1630 рр. низка самоврядних містечок виникла у центрах старостств – округ, що належали короні – Батурин, Богуслав, Стеблів, Лисянка, Сміла і т. д. На середину XVII ст. припадає пік розвитку магдебурії в Україні – на цей час близько 1 тис. міст володіли магдебурзьким правом.

Очевидно, що міста з магдебурзьким правом вписувались в магнатсько-колонізаційну модернізацію. Водночас з кінця XVI ст. розвиваються і старі міста – за період між серединою XVI ст. і 1620-ми роками чисельність населення зростає у Житомирі та Вінниці приблизно удвічі, у Києві – у 3,6 разів, Каневі – у 4 рази, Черкасах – практично у 5 разів тощо. Усього на середину XVII ст. в Україні нараховувалося близько 1-1,2 тис. міст і містечок, в яких проживало щонайменше 20 % населення. Інакше кажучи, щонайменше 10 % населення України користувались магдебурзьким правом (враховуючи його особливості в Україні), що дає підстави говорити про утвердження європейських реалій в українському суспільстві.

Безумовно, що «урбанізаційну революцію» не слід перебільшувати. Так, переважна більшість міст і майже всі містечка мали землеробський характер, проте ремесло, торгівля і фінансова справа інтенсивно розвивались. Хоча за рівнем розвитку промисловості і торгівлі Україна відставала від передових країн Західної Європи, протягом першої половини XVII ст. окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах зароджуються початкові форми мануфактурного виробництва, формується міська буржуазія та капіталістичний уклад [10, с. 53].

Органічність поширення й утвердження магдебурії довів другий етап модернізації на українських землях – постпереферійний козацько-колонізаційний. Цей час був не досить сприятливий для поступу міст – Україна виявилася вилученою з європейської економіки через воєнні дії, а власний модернізацій ний проект був практично «паралізований» [11, с. 19]. Після Переяславської угоди 1654 р. на клопотання міських громад Києва, Переяслава, Чернігова і Ніжина московський цар підтвердив їх привілеї. У 1663 р. польський король з метою здобути прихильність місцевого населення надав привілеї містам Остер і Козелець. Після підписання Московських статей 1665 р. цар знов підтвердив міщанам Києва, Канева, Переяслава, Ніжина, Чернігова, Козельця, Остера, Стародуба, Гадяча і Мглина надане їм раніше магдебурзьке право.

Показово, що в часи наступних імперських модернізацій магдебурзьке право зменшувалось як шагренева шкіра. Так, наприкінці XVII ст. навіть у містах з магдебурзьким правом реальне міське самоврядування поступово обмежувалось.

Скажімо, у другій половині XVII ст. магдебурзьким правом володіли понад 30 міст Гетьманщини, а у 1764 р. – лише 11. І хоча у 1752 р. гетьман К. Розумовський надав магдебурзьке право Полтаві, а у 1756 р. – Новгород-Сіверському, це не змінило стан справ [8, с. 414-415]. Безумовно, міщанство мало особливий юридичний статус в Гетьманщині. Міста з магдебурзьким правом були привілейованими і мали відповідні складові магдебурії, але значною мірою залежали від старшинської адміністрації. Більшість містечок взагалі не мала власного управління [12, с. 93]. Характерно, що тепер права й обов'язки міщан визначалися не сталими правовими нормами згідно європейських традицій, а різного роду царськими грамотами, гетьманськими універсалами, указами сенату тощо. Так, у 1706 р. гетьман І. Мазепа видав універсал на магдебурзьке право Києву попри те, що його підтверджували жалувані грамоти 1654, 1677, 1699 і 1700 років. У 1733 р. Сенат Російської імперії знов підтвердив давні «права і вольності» київських міщан. Коли у 1749 р. царський уряд порушив перед Генеральною військовою канцелярією питання про те, кого можна вважати міщанином і які його права й обов'язки, канцелярія звернулась не до магдебурзького права, а до адміністрації полків. Інакше кажучи, міщани поступово втрачали соціально-правовий статус особливого стану [12, с. 94-95].

Отже, з відомих в історіографії причин поширення магдебурзького права в Україні можна визначити наступні.

Першою об'єктивною причиною поширення магдебурзького права на українських землях було те, що магдебурзьке право отримало розповсюдження на батьківщині німців-колоністів, звідки останні переселялись на українські землі.

По-друге, німці-колоністи в Україні опинились в містах на суходолі, де провідними галузями міської економіки були ремесло, суходільна торгівля, фінанси і навіть сільське господарство. Вони передусім орієнтувались на зміцнення торгівельно-економічних зв'язків з найближчого сільською округою і намагались стати її центром. Саме таким умовам у найбільшій мірі відповідало магдебурзьке право, що також було об'єктивною причиною його розповсюдження.

Ще однією з причин широкого поширення магдебурзького права стала його порівняно добра розробленість і кодифікація – біля 500 статей з різних галузей цехового, торгового, цивільного і цивільно-процесуального, кримінального і кримінально-процесуаль ного, зобов'язального, сімейно-шлюбного, спадкового права. У магдебурзькому праві отримали чітку регламентацію діяльність міських судів, у т. ч. порядок введення суддів на посаду, їх компетенція, права і обов'язки міського суду, порядок судочинства і судовий процес. Причому всі ці норми пройшли достатню апробацію в різних політичних системах, в різноманітних етнополітичних та етноконфесійних ситуаціях. Підтвердженням цього є географічно-цивілізаційне розповсюдження магдебурзь-кого права в різні періоди. Так, в перший період (XII – XV ст.) відбулось його поширення у Центрально-Східній Європі. Це була ранньомодерна, передіндустріальна доба в історії Європи, яка в Німеччині доповнювалась пануванням феодально-кріпосницьких порядків. З початком нових, модерних часів, його роль підупала і стала суто номінальною. У другий період (XVI – першої половини XIX ст.) центром розповсюдження магдебурзького права стає Східна Європа, зокрема і передусім Україна. Саме тут і тоді домінував ранньомодерний час, міста перебували в передіндустріальному стані, тут панувала аграрна цивілізація і феодально-кріпацькі порядки.

Характерною і промовистою деталлю щодо необхідності поєднання зусиль спеціалістів різних галузей знання для комплексного та об'єктивного дослідження історії магдебурзького права України є те, що авторство вищенаведеної періодизації належить М. М. Кобилецькому, який вірно підмітив факт зміни ареалів розповсюдження магдебурзького права [6, с. 13], але не зміг пояснити причини цього явища. Очевидно так сталося через те, що вчений розглядає час як суто фізичну категорію, а не соціальну. Для історика ж час є лише тлом для аналізу певних соціально-економічних тенденцій, історик розглядає будь-яке соціально-правове явище в широких

цивілізаційних координатах, наповнюючи певний хронологічний час цілком конкретним цивілізаційним змістом з урахуванням діахронного підходу. У даному випадку йдеться про необхідність і плідність синтезу формально-юридичних (суто правових) і проблемно-хронологічних (властивих історичному аналізу) підходів, що є однією з умов дійсно комплексного дослідження історії магдебурзького права в Україні.

Водночас головною причиною появи і поширення магдебурзького права в Україні було тяжіння національного історичного поступу до європейського, що підтверджується періодами модернізації. До особливостей українського історичного процесу, що безпосередньо вплинули на початок поширення і зникнення магдебурзького права, вплинула еволюція передіндустріального міста, панування феодально-кріпацьких відносин (щонайменше в політичній сфері) до середини XIX ст. і запізніла індустріальна модернізація.

Отже, з XIV ст. (хоча деякі історики датують початок другою половиною XIII ст.) починається поширення магдебурзького права на українські землі. Поступово, зазнавши деяких змін, воно розповсюдилося на декілька тисяч нових міст і стало основною засадою і зразковим варіантом для міського писемного права.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 5. – К. : Наук. думка, 1994. – 704 с.
2. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні / М. М. Кобилецький // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3. – С. 33-36.
3. Кіселичник В. Про надання містам у XIV –XVII ст. Магдебурзького права / В. Кіселичник // Право України. – 1996. – № 9. – С. 82-84.
4. Резніков А.В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис) / А. В. Резніков. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. – 208 с.
5. Музиченко П. П. Магдебурзьке право в Україні / П. П. Музиченко // Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 3. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.», 2003. – С. 543-544.
6. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право і його застосування в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): автореф. дис… докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 (Львівський нац. ун-т ім. І. Франка) / М. М. Кобилецький. – Львів, 2010. – 34 с.
7. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 1, кн. 2. – К .: Наук. думка, 1982. – 343 с.
8. Білоус Н. О. Магдебурзьке право / Н. О. Білоус // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 413-415.
9. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.
10. Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1999. – 349 с. (Серія «Україна крізь віки». – Т. 7.)
11. Головко В. В. Модернізація в Україні / В. В. Головко // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 18-20.
12. Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Альтернативи, 1999. – 303 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Боряк Г. В., д.і.н., проф.; ***Сінкевич Є. Г.,*** д.і.н., проф.

© Водотика С. Г., Савенок Л. А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 02.12.2014

УДК 902.01«632.5»(477):903.63

Главенчук А. В.,
Одеський археологічний музей НАН України
м. Одеса, Україна
Грицюта О. О.,
к.і.н., Одеський національний політехнічний університет,
м. Одеса, Україна
Піструіл І. В.,
к.і.н., Чорноморський державний університет імені Петра Могили
м. Миколаїв, Україна

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОГО ВІКУ БІЛЯ с. АНЕТІВКА (2008-2014 РР.)

Висвітлено основні напрями та наукові результати досліджень археологічних пам'яток під час проведення археологічної практики студентів ЧДУ імені Петра Могили. Під час проходження практики студенти безпосередньо беруть участь у дослідженні пам'яток кам'яного віку (Анетівка 1 та Анетівка 2), камеральній обробці знахідок та науковій обробці отриманого матеріалу.

Крім безпосередньої роботи з археологічними колекціями, студенти-практиканти були залучені до роботи з крем'яними експериментальними знаряддями (експериментальна археологія та трасологічне вивчення кам'яних знарядь). Були проведені експерименти з обробки трубчастих кісток великої рогатої худоби, дерева, за результатами яких отримані макро- та мікросліди зносу на знаряддях з вторинною обробкою та без неї. Розпочата робота по створенню еталонної колекції експериментальних кременевих знарядь.

Ключові слова: *Північно-Західне Причорномор'я, с. Анетівка, кам'яний вік, ЧДУ імені Петра Могили, трасологичне вивчення кам'яних знарядь.*

Главенчук А. В.,
Одесский археологический музей НАН Украины,
г. Одесса, Украина
Грицюта О. А.,
Одесский национальный политехнический университет,
г. Одесса, Украина
Пиструил И. В.,
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы,
г. Николаев, Украина

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ КАМЕННОГО ВЕКА У с. АНЕТОВКА (2008-2014 гг.)

Освещены основные направления и научные результаты исследований археологических памятников в ходе проведения археологической практики студентов ЧДУ имени Петра Могилы. Во время прохождения практики студенты непосредственно принимают участие в исследовании памятников каменного века (Анетовка 1 и Анетовка 2), камеральной обработке находок и научной обработке полученного материала.

Кроме непосредственной работы с археологическими коллекциями, студенты-практиканты были привлечены к работе с кремневыми экспериментальными орудиями (экспериментальная археология и трассологическое изучение каменных орудий). Были проведены эксперименты по обработке трубчатых костей крупных копытных животных, дерева, в результате которых получены макро- и микроследы износа на кремневых сколах и изделиях со вторичной обработкой. Начата работа по созданию эталонной коллекции экспериментальных орудий из кремня.

Ключевые слова*: Северо-Западное Причерноморье, с. Анетовка, каменный век, ЧГУ имени Петра Могилы, трассологическое изучение каменных орудий.*

Hlavenchuk Alla,
Odessa Archaeological Museum the National Academy of Sciences of Ukraine, Odesa, Ukraine
Hrytsyuta Oksana,
Odesa National Polytechnic University, Odesa, Ukraine
Pistruil Igor,
Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF THE STONE AGE NEAR THE VILLAGE ANETIVKA(2008-2014)

The article covers the main trends and results of scientific research archaeological sites during archaeological practice students of Petro Mohyla Black Sea State University. During of archaeological practice students were directly involved in the investigation of artifacts of the Stone Age, cameral treatment and scientific processing of findings.

The study of Stone Age sites near the village Anetivka began in 1978 Black sea expedition led by V. N. Stanko. During the study were found more than 25 sites of the Stone Age. Main site is Late Paleolithic settlement Anetivka II, which has been excavating since 1978. Since 1992, the work carried out on the part of an industrial complex that is localized in the north-eastern periphery of the settlement. The study of this complex in recent years has shown that the cultural layer of settlement has more complex structure than previously thought. It was established several periods of site development by ancient inhabitants and, that this site had different functional use. Further research will help as more fully reconstruct the livelihoods of the ancient inhabitants of settlements.

Apart Late Paleolithic settlement Anetivka II in 2014 was started research of Late Paleolithic settlement Anetivka 1. The first excavations of Anetivka I had been carried in 1978 and in 1981. Research in 2014 was defined stratigraphy of pit 2, 1981 year, it is established that the cultural layer of monument possibly partly redeposited by shrewmouse, and lays in Late Pleistocene sediments. Further stationary research probably gives ability to find areas of intact cultural layer and more detail to understanding some distinctionsins of stratigraphy in different excavation of this monument.

Besides working directly with archaeological collections, students have been involved in work the with experimental flint tools (experimental archeology and trasological study of stone tools), were conducted Experiments on treatment beef cattle long bones, processing of wood, and were received macro- and mikrotraces of wear on tools without or tools. Start work on creating a reference collection of experimental tools.

Keywords: *North-West Black Sea region, village Anetivka, Upper Paleolithic, Petro Mohyla Black Sea State University, experimental archeology and trasological study of stone tools.*

Археологічна практика – невід'ємна складова частина навчального процесу для студентів спеціальності «Історія». Метою археологічної практики є отримання студентами практичних навичок у дослідженні археологічних пам'яток та опрацюванні археологічних джерел, які відносяться до різних археологічних епох (насамперед – закріплення теоретичних знань, отриманих під час вивчення курсу «Археологія»).

Базою археологічної практики студентів ЧДУ імені Петра Могили обрано с. Анетівка Доманівського району Миколаївської області. Регіон біля сіл Анетівка та Щуцьке є унікальним не тільки для Миколаївської області, а й для всього півдня України, адже саме тут локалізовано більше 25 пам'яток кам'яного віку. Крім пам'яток епохи кам'яного віку, в регіоні знайдені численні пам'ятки епохи бронзи, пам'ятки початку нашої ери (черняхівська культура), кургани та курганні групи, а також – окремі знахідки слов'янської доби [1].

Під час проходження археологічної практики студенти безпосередньо беруть участь у дослідженні пам'яток кам'яного віку, камеральній обробці знахідок та науковій обробці отриманого археологічного матеріалу. Вивчення пам'яток цієї епохи біля с. Анетівка почалося у 1978 р. Причорноморською експедицією під керівництвом В. Н. Станко. За час досліджень знайдено більше 25 пам'яток кам'яного віку. На чотирьох з них у різний час були проведені стаціонарні археологічні

дослідження. Опорною пам'яткою регіону є пізньопалеолітичне поселення Анетівка 2, розкопки якого проводяться з 1978 р. За цей час досліджено більше 1 600 м^2 площі поселення та знайдено більше 2 млн. кременевих виробів та 0,5 млн. кісток тварин [2]. Серед фауністичних залишків близько 98 % складають кістки бізона [3, с. 129]. Вік пам'ятки визначається 18-19 тис. років, що відповідає максимуму останнього заледеніння (радіовуглецеві дати: 18040 ± 150 ЛЕ 2424; 19088 ± 980 ЛЕ 4610; 19170 ± 120 ЛЕ 2947). Анетівка 2 визначається як довготривале поселення з цілорічним проживанням на ньому мисливців, що підтверджується фауністичним матеріалом. Виробничий комплекс Анетівки 2 характеризується наявністю повного циклу розщеплювання кременю: від розколотих гальок і нуклеусів до готових знарядь праці. Це – типово епіграветський комплекс. Серед виробів з вторинною обробкою абсолютно переважають мікропластини і мікровістря з притупленим краєм. Друга за чисельністю група виробів – різці, серед яких переважають ретушні [4]. Скребачки – кінцеві, виготовлені переважно на пластинах, більш ніж у 10 разів поступаються за чисельністю різцям. Також в колекції присутні вістря на пластинах та відщепах, проколки, долотовидні вироби та ін. На дослідженій площі поселення були виділені три структурно і функціонально різних комплекси – макроскупчення, група мікроскупчень та окрема виробнича ділянка. Перший дослідник пам'ятки – В. Н. Станко, пов'язував макроскупчення з ритуальним комплексом [5]. Група окремих мікроскупчень, відкритих на західній ділянці стоянки, інтерпретується як виробничі комплекси з утилізації мисливської здобичі. З 1992 року роботи ведуться на ділянці виробничого комплексу (що локалізується на північно-східній околиці поселення), пов'язаного з первинним розщеплюванням кременевої сировини та виготовленням виробів з вторинною обробкою [6]. Вивчення цього комплексу останніми роками показало, що культурний шар поселення є більш складною структурою, ніж це вважалося раніше. Було встановлено декілька періодів освоєння ділянки давніми мешканцями та її різне функціональне використання. Подальші дослідження допоможуть більш повно реконструювати життєдіяльність давніх мешканців поселення.

Окрім вивчення пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2, археологічною практикою студентів ЧДУ імені Петра Могили у 2014 році розпочато дослідження пізньопалеолітичної стоянки Анетівка 1 [7]. Під час передачі археологічних колекцій стоянок кам'яного віку біля с. Анетівка (розкопки 1978-2011 рр.) до фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею, виділено матеріали досліджень 1981 р. стоянки Анетівка 1, які свого часу не були введені до наукового обігу. Було встановлено (за шифрами), що кременевий матеріал розкопу 2 досліджень 1981 р. фіксувався за метричними горизонтами по 25 см. Але більше ніякої документації не збереглося. Тому, у 2014 році був отриманий Відкритий лист (від 26 червня 2014 р. № 245/00452) на дослідження стоянки Анетівка 1, де, в першу чергу, планувалось вивчити стратиграфію розкопу 2 та здійснити додаткові розкопки для виявлення культурного шару.

Стоянка Анетівка 1 знаходиться на західній околиці с. Анетівка. Відкрита та досліджена на площі 35 м^2 у 1978 р. В ході розкопок 1978 р. прослідковано наступну стратиграфію:

1. Сучасний гумусований ґрунт, темного, до чорного кольору, в нижній частині – сірувато-жовтий, із залишками коренів рослин – 0-0,6 м;

2. Щільний лесоподібний суглинок сірувато-палевого відтінку, з великою кількістю вапнякових включень (глина-«білоглазка») – 0,6-1 м;

3. Эолово-делювіальний горизонт жовтувато-палевих лесоподібних суглинків з стовбчастою структурою, зовнішньо нагадує похований ґрунт. Карбонатні включення зустрічаються рідко – 1-1,1 м;

4. Лес світло-жовтого кольору – від 1,1 м.

Археологічний матеріал фіксувався за метричними горизонтами (0,25 м) та зустрічався від денної поверхні до яскраво-жовтого лесу. У ході камеральної обробки археологічного матеріалу було виділено два «піки» залягання знахідок. Таким чином,

стоянка Анетівка 1 була інтерпретована як двошарова пам'ятка з хронологічно та генетично близькими комплексами [8].

Невеликі за обсягом археологічні роботи, проведені у 2005-2006 рр., поставили під сумнів таку інтерпретацію пам'ятки, так як було з'ясовано, що археологічний матеріал, що залягав у нижніх геологічних шарах, знаходився у кротовинах [9].

Дослідження 1981 року (розкоп 2, приблизно в 50 м на південь від розкопу 1978 р.) також проводились за метричними горизонтами (4 горизонти по 0,25 м). Зачистка, здійснена по південній та східній бровках розкопу 1981 року (в наш час розкоп 1981 р. являє собою яму під чотирикутної форми розмірами приблизно 5х5 м, в якій періодично «зберігались» відходи життєдіяльності сучасних сельчан та їхньої худоби з садиб, що розташовані неподалік), показала стратиграфію, у загальних рисах подібну до стратиграфії розкопу 1978 року. Однак, є і деякі розбіжності. За наявним матеріалом розкопу 1981 р. не простежуються два «піки» залягання археологічного матеріалу. Встановлено, що основна його маса залягала у межах 0,5-1 м від денної поверхні, безпосередньо над лесоподібними суглинками та супіщаниками, у перехідному шарі. Крім того, простежено малопотужний шар (до 0,1 м) дуже щільного лесоподібного суглинку сіруватого відтінку, який «блокує» лесоподібні суглинки та напівпіщаники. Його можна пов'язати з різноманітними водними процесами на цій території і датувати їх пізньоплейстоценовим часом. Дослідженнями 2014 р. було визначено стратиграфію розкопу 2 1981 р. пам'ятки Анетівка 1.

Таким чином, культурний шар стоянки Анетівка 1 можливо частково перевідкладений землерийними тваринами та залягає у пізньоплейстоценових відкладеннях, а подальші стаціонарні дослідження дадуть змогу знайти ділянки з непошкодженим культурним шаром та більш детально розібратися у деяких розбіжностях стратиграфії в різних розкопах цієї пам'ятки.

Про наявність культурного шару свідчить також і велика кількість підйомного матеріалу, що періодично вимивається після дощів на незаасфальтованій ділянці вулиці села, яка проходить безпосередньо по території пам'ятки. Так сталося і у 2014 р., коли після кількаденних рясних дощів на вулиці було зібрано більше 1 000 кременевих виробів. За своїми техніко-типологічними покажчиками колекція підйомного матеріалу не відрізняється від колекції стоянки Анетівка 1 з розкопок 1978 та 1981 років. Серед виробів з вторинною обробкою присутні скребачки «високої форми», скребачки на відщепах та пластинах, ретушні, кутові та двогранні різці (в тому числі – і такий специфічний тип, як ретушні трансверсальні різці на пластинах), вістря тощо. Крім кременевого матеріалу, у 2014 р. водними потоками були вимиті плейстоценові кістки тварин (вірогідно, великі копитні – бізон). Ці кістки знайдені в розмитих лесоподібних суглинках яскраво-жовтого кольору. Подібні знахідки свідчать про ще далеко не вичерпаний потенціал стоянки Анетівка 1.

Крім безпосередньої роботи з археологічними колекціями, у польовому сезоні 2013 та 2014 рр. студенти-практиканти були залучені до роботи з крем'яними експериментальними знаряддями (експериментальна археологія та трасологічне вивчення кам'яних знарядь).

Експериментальний метод – один з додаткових напрямів дослідження в археології кам'яного віку. Експерименти в археології проводились ще у XVIII ст. Відомий датський археолог Крістіан Юргенсен Томсен (1788-1865) використовував його в своїх дослідженнях. Пізніше вчені застосовували експеримент для реконструкції історичної дійсності, життєдіяльності давніх колективів людей.

Оскільки археологам доступні не повні джерела, а лише окремі рештки, що залишилися від колись існуючого предмета, єдиний шлях зрозуміти з чим дослідник має справу, це спробувати змоделювати форму та функціональне призначення знаряддя. Тому експеримент є своєрідною спробою побачити частину загальної картини давнини за допомогою реконструкції її окремих фрагментів. Особливе значення цей метод має для дослідження стародавньої історії, коли писемні джерела відсутні.

Одним із методів моделювання в археології є експериментально-трасологічний метод, відомий з середини XX століття. Він використовується для дослідження функцій знарядь праці. Основи цього методу були закладені відомим радянським археологом С. А. Семеновим. Написані ним монографії «Первобытная техника» (1957) [10] та «Развитие техники в каменном веке» (1968) [11] стали базовими для наступних дослідників.

Експериментальні роботи під час польових археологічних практик складались з декількох етапів. Спочатку виготовлялись копії крем'яних знарядь (з вторинною обробкою та без неї). Для цього використовувався кремінь різної якості, гальковий та жовновий: з місцевих родовищ (так званий, бакшалінський кремінь) та високоякісний донецький та дністровський кремінь. Потім учасники експерименту виконували певні операції із знаряддями, а саме – пиляння, різання, стругання, скобління. Щоб прослідкувати динаміку зношування експериментальних знарядь та виявити максимальний час їх можливого використання (до повної непридатності), сліди від роботи ними час від часу оглядались під мікроскопом. Таким чином вдавалося спостерігати не тільки кінцевий результат повного зношування знаряддя, але й проміжний стан.

У процесі експериментів вирішувались наступні задачі: на основі аналізу мікроскопічних слідів зношування експериментальних знарядь визначити типові ознаки роботи з різними матеріалами (дерево, кістка, ріг); прослідкувати стадії зношування крем'яних знарядь; створити еталонну колекцію експериментальних знарядь, характерних для пам'ятки Анетівка 2.

Робота студентів під час проведення експериментів була побудована наступним чином: експериментатору видавалось знаряддя, пояснювалось як правильно виконувати операцію (стругання, пиляння тощо), обговорювався час роботи. Через рівні проміжки часу знаряддя вивчалось за допомогою бінокулярного мікроскопу МБС-1, щоб спостерігати всі стадії зношування. Експериментатори могли особисто прослідкувати, як змінюються робоча кромка знаряддя і які специфічні риси вона набуває в залежності від часу роботи та операції, що виконувалась. У польових умовах були здійснені експерименти з обробки трубчастих кісток великої рогатої худоби; експерименти з обробки дерева; отримання макро- та мікрослідів зносу на знаряддях з вторинною обробкою та без неї.

Експерименти з обробки трубчастих кісток великої рогатої худоби. Протягом проведення експерименту була випробувана методика розкрою трубчастої кістки та отримання пластин шляхом розпилювання. З'ясувалося, що на Анетівці 2 вироби з трубчастих кісток в основному виготовлялися з підходящих уламків кістки, що отримувались в результаті її розбивання. Потім вони підправлялись за допомогою різних прийомів – пиляння, стругання і скобління. Спеціально розкроєні пластини використовувались мало, оскільки їх виготовлення потребувало багато часу.

Експерименти з обробки дерева. Під час експерименту було використано кілька прийомів обробки дерева, таких як прорізання паза, пиляння, стругання і скобління сухої та вологої деревини. Вдалося встановити, що кременеві пластини без вторинної обробки є досить продуктивними для розпилювання та стругання дерева. Найбільш ефективним знаряддям для скобління є скребачки, виготовлені на кінці масивної пластини. Для прорізання паза в деревині, кращий результат досягається при використанні в якості знаряддя пластини без вторинної обробки (прорізання паза кутом пластини).

Отримання макро- та мікрослідів зносу на крем'яних знаряддях із вторинною обробкою та без неї. Загалом вдалося отримати групу знарядь із слідами роботи. При обробці трубчатої кістки, для операції прорізання пазу користувались експериментальними знаряддями, які типологічно визначаються як середні та великі пластини без вторинної обробки, двогранні симетричні та ретушні різці. Великі пластини без вторинної обробки використовували для поперечного пиляння кістки (відпилювання епіфізу), для прорізання-пропилювання кістки вздовж діафіза, для стругання кістки. Скребачками

на кінці крупних масивних пластин виконували операції по скобліннюкістки рухом на себе.

Для обробки дерева користувались великими масивними пластинами без вторинної обробки (операції стругання напівсухого дерева рухом від себе та скобління сухого дерева рухом на себе), середніми пластинами без вторинної обробки (операції пиляння свіжого дерева), масивними кінцевими скребачками зі скошеним краєм (скобління сухого дерева рухом на себе).

Таким чином, студенти вузу були залучені до експериментів, які дали можливість продемонструвати експериментально-трасологічний спосіб вивчення функцій знарядь кам'яної доби, одержати досвід проведення експериментальних досліджень в польових умовах, навчитися працювати зі спеціальним обладнанням (мікроскоп МБС-1), навчитися визначати не тільки тип археологічного знаряддя, а і його функціональну приналежність.

Продовження та удосконалення проведення подібних польових практик, які включають не тільки розкопки археологічних пам'яток, екскурсії, пов'язані з вивченням історії археологічних досліджень Степового Побужжя, а й експерименти в умовах, наближених до життя первісних людей, дозволить покращити практичну підготовку спеціалістів-істориків та археологів – майбутніх дослідників рідного краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дзиговський А. Н. Памятники археологии и казачества Доманевского района / А. Н. Дзиговський, А. А. Пригарин, И. В. Пиструил // Матеріали 2-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. – Миколаїв, 1997. – Т. 1. Археологія і етнографія. – С. 37-42; Смольянинова С. П. Карта памятников каменного века степного Побужья / С. П. Смольянинова // Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 113-126.
2. Главенчук А. В. Исследование каменного века долины р. Бакшалы: некоторые итоги и перспективы / А. В. Главенчук, Д. В. Киосак, И. В. Пиструил // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Т. 96. Вип. 83. Історичні науки. – С. 49-55.
3. Бибикова В. И. Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка 2 / В. И. Бибикова, А. В. Старкин // Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 127-131.
4. Піструіл І. В. Різці пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2 / І. В. Піструіл // Археологія. – 2003. – № 4. – С. 55-65; Пиструил И. В. Опыт типолого-статистического изучения резцов на памятниках позднего палеолита северо-западного Причерноморья / И. В. Пиструил // Археологические записки. – Ростов-на-Дону, 2005. – Вып. 4. – С. 16-20.
5. Станко В. Н. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины / В. Н. Станко // Археологический альманах. – Донецк, 1996. – № 5. – С. 129-138; Станко В. Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (Южнобугская группа памятников) / В. Н. Станко // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. – Одесса : Гермес, 1997. – С. 14-27.
6. Главенчук А. В. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 / А. В. Главенчук // Stratum plus. – СПб., Кишинев, Одесса, 2003-2004. – № 1. – С. 206-227.
7. Піструіл І. В. Деякі результати дослідження стоянки Анетівка 1 в 2014 році / І. В. Піструіл // «Могилянські читання – 2014». Всеукраїнська науково-методична конференція. «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»: тези. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014 – С. 14-15.
8. Станко В. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 1 / В. Н. Станко, С. П. Смольянинова, Т. Н. Швайко // Северное Причерноморье (материалы по археологии). – К. : Наукова думка, 1984. – С. 4-14.
9. Пиструил И. В. О культурном слое позднепалеолитической стоянки Анетовка 1 / И. В. Пиструил // VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв : «Можливості Кіммерії», 2010. – С. 30-32.
10. Семенов С. А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы) / С. А. Семенов. – МИА. – 1957. – № 54. – 240 с.
11. Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке / С. А. Семенов. – Л. : Наука, 1968. – 363 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Боряк Г. В., д.і.н., проф., ***Сінкевич Є. Г.,*** д.і.н., проф.

© Главенчук А. В., Грицюта О. О., Піструіл І. В., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 21.11.2014*

УДК 930.2(477)«1950/1980»

Лісовська О. В.,
к.і.н., Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Черкаська обл., Україна

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА
у 60-80-ті роки XX століття

Висвітлено основні групи джерел дослідження матеріально-технічного забезпечення українського села у 60-80-ті роки XX ст. Охарактеризовано роль джерел, їх потенційні інформативні можливості, що у комплексі дозволяють сформувати об'єктивну наукову оцінку стану матеріально-технічної бази сільського населення. Особлива увага приділена архівним джерелам. Наведено приклади використання документів з фондів центральних і обласних архівів України.

Ключові слова: *джерельна база, українське село, сільське господарство, матеріально-технічна база.*

Лисовская О. В.,
Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины,
г. Умань, Черкасская обл.

ИСТОЧНИКОВАЯ БАЗА ИССЛЕДОВАНИЯ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ УКРАИНСКОГО СЕЛА в 60-80-е годы XX века

Освещены основные группы источников исследования материально-технического обеспечения украинского села в 60-80-е годы XX в. Охарактеризована роль источников, их потенциальные информативные возможности, которые в комплексе позволяют сформировать объективную научную оценку состояния материально-технического обеспечения сельского населения. Особое внимание уделено архивным источникам. Приведены примеры использования документов из фондов центральных и областных архивов Украины.

Ключевые слова: *источниковая база, украинское село, сельское хозяйство, материально-техническая база.*

Lisovska Olga,
Pavlo Tychina Uman State Pedagogical University,
Uman, Cherkasy oblast, Ukraine

SCIENTIFIC SOURCES OF STUDYING MATERIAL AND TECHNICAL SUPPORT OF UKRAINIAN VILLAGERS in 60-80s of the XX century

The article highlights the main groups of scientific sources of studying material and technical support of Ukrainian villagers in the 60-80 years of the XX century. The role of scientific sources and their informative potential are characterized and the author is able to form objective scientific assessment of the state of the rural population's material and technical support. The archival sources are paid special attention to. Some examples of using documents from the funds of Ukrainian central and regional archives are given.

The materials of the Central State Archives of Government Authorities and Management of Ukraine form the most productive part of the research. The documents of the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine have been distinguished, where strictly secret documents reflect the real situation in agriculture.

The materials of periodicals, specialized agricultural journals have been analyzed. However, the fact is that the periodic publications of the Soviet period do not present the real picture of the economic system in the countryside. The articles published in today's scientific and popular publications have significantly expanded the information base of the research. It is noted that the application of all sources and their comprehensive analysis allow to examine sufficiently agricultural facilities and resources in 60-80s of the XX century.

Keywords: *scientific resources, Ukrainian village, agriculture, material and technical support.*

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що поступ української історичної науки щораз більше вимагає прискіпливої уваги до джерельної бази будь-якого дослідження. Введення в науковий обіг нових масивів джерел, дозволяє по-новому підійти до висвітлення тих чи інших подій, більш об'єктивно оцінити ситуацію, що створилася у певний проміжок часу. Довгий час дослідники радянської історії діяли в обмеженому джерельному просторі, що в свою чергу було обумовлено політико-ідеологічними факторами. Зміна ситуації в 1990-ті рр., насичення дослідницького середовища новими джерельними пластами для розвитку історичної науки привело до ігнорування частиною дослідників напрацювань своїх попередників.

Наукова новизна роботи визначається насамперед тим, що у вітчизняній історіографії це є перша спроба комплексного розгляду першоджерел, їх ролі у процесі вивчення та узагальнення становища матеріально-технічної бази українського села в 60-80-ті роки ХХ ст.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі новітніх методологічних підходів дослідити джерельну базу з проблеми матеріально-технічного забезпечення сільського населення в період взятий до розгляду.

Джерельну базу дослідження складає комплекс опублікованих та неопублікованих документів, які умовно можна поділити на декілька груп. Такий поділ зумовлено походженням, змістом, особливостями та характером викладу опрацьованих джерел.

До першої групи нами віднесено офіційні документи (постанови, рішення з'їздів, конференцій та пленумів ЦК, документи КПРС та КПУ, рішення місцевих органів влади і господарських структур), на основі яких складалося уявлення про позицію держави в питаннях розвитку аграрного виробництва, українського села загалом. При визначенні концептуальних підходів держави до функціонування суспільства важливе місце відведено Конституції УРСР, в якій закладено правові основи суспільно-політичного ладу [1].

Другу групу становлять документи, що акумулювали в собі накази, закони і постанови вищого органу державної влади і дозволили з'ясувати логіку прийняття державних рішень у питаннях інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, проведення в життя таких політичних програм, як механізація, електрифікація, хімізація, меліорація тощо (опубліковані окремими збірниками «Відомості Верховної Ради Української РСР»). До цієї групи віднесено і підзаконні нормативні акти (постанови і розпорядження уряду УРСР), опубліковані у «Збірниках постанов і розпоряджень уряду Української УРСР» (з 1979 р. – «Зібрання постанов уряду Української РСР»).

Матеріали з'їздів та пленумів КПРС і КПУ, представлених у виданнях «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам» [2], «Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [3] дозволили адекватно відтворити зміст партійної програми інтенсифікації сільського господарства, а також з'ясувати логіку ухвалення рішень про хімізацію, меліорацію, технічне забезпечення сільськогосподарського виробництва, тощо.

Важливе значення мали дані Центрального статистичного управління, опубліковані в щорічниках «Народне господарство Української РСР» [4]. Вони будувалися за тематичними рубриками (напр. «Поставка мінеральних добрив сільському господарству», «Використання зрошуваних і осушуваних земель»), які регулярно повторювалися, але часто включали загальні показники, що приховували реальні конкретні цифри. Тематична збірка «Сільське господарство Української РСР за десять років 1965-1975» була побудована за традиційною схемою та методикою подачі статистичного матеріалу, щоправда, розкривала регіональний соціально-економічний зріз проблем.

Зазначимо, що попри всю важливість використання статистичних документів, обмеження лише цифровими даними не дозволило б повністю розкрити історичний зміст досліджуваних явищ, а отже, вимагало залучення документів суспільно-політичного характеру. Значну кількість таких документів, що висвітлюють процеси, які відбувалися в сільському господарстві України в 60-80-х рр. ХХ ст., сконцентровано в багатьох архівних установах України. Із них особливо

виокремлюємо фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО).

Найбільш продуктивну частину дослідження склали документи Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України. Документи, відкладені у фонді 1 Верховна Рада УРСР дали змогу з'ясувати особливості діяльності вищого органу влади у сфері сільського господарства та означити наслідки законодавчого впливу на аграрні процеси [5].

Виявлені й опрацьовані у фонді 2 Рада Міністрів УРСР документи (листування уряду з союзними, республіканськими та обласними організаціями; рішення, різноманітні, інколи досить змістовні довідки) дозволили реконструювати відповідні кроки радянської держави з організації та розгортання практики інтенсифікації землеробства, нарощення виробництва міндобрив, стимулювання хімізації, збільшення поставок колгоспам і радгоспам сільгосптехніки тощо [6]. Усі актуальні у другій половині 60-х – 80-х рр. питання розвитку агропромислового комплексу розглядалися на засіданнях спеціальної комісії Президії Ради Міністрів Української РСР з питань агропромислового комплексу. Документи цих засідань є дуже цінним фактологічним джерелом.

У цьому ж фонді ЦДАВОВУ міститься велика кількість різноманітної за характером документації (листування з міністерствами, із союзними, республіканськими й обласними організаціями агропромислового комплексу, постанови Ради Міністрів та матеріали до них, доповідні записки, інформації, звіти, зауваження, доручення, телеграми, проекти постанов і розпоряджень), яка відображає проблеми аграрного сектору економіки України в зазначений період, занедбаний стан третьої сфери продовольчого комплексу – підприємств громадського харчування та галузей, які займалися переробкою, зберіганням, транспортуванням сільськогосподарської продукції.

Цікаві відомості дають документи діловодства Міністерства сільського господарства Української РСР (ф. 27), його головних управлінь із тваринництва та птахівництва, з виробництва зернових культур, із виробництва зерна олійних культур і загальних питаннях землеробства, з кормовиробництва, з механізації і електрифікації сільського господарства, з виробництва цукрового буряку, з агрохімічного обслуговування [7]. Їхній аналіз дозволяє об'єктивно оцінити постанови та цільові програми з аграрно-селянського питання, що приймалися у вказані роки, їх відповідність реальностям та життєвим інтересам селян.

Питання механізації основних робіт у тваринництві в областях УРСР частково досліджувалося на основі аналізу документів фонду 582 Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР.

Широко використовувалися документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонди 1, 2, 11). До проголошення незалежності України лише незначна їх частина була доступною для істориків, а фонд політбюро ЦК Компартії України взагалі протягом усього радянського часу залишався фактично закритим. Проте саме в цьому фонді накопичилися дуже цінні пояснювальні документи до засідань політбюро, пленумів ЦК КПУ, зборів партійно-господарчого активу республіки, де розглядалися питання сільського господарства [8]. Тут сконцентровано значну кількість цінних фактологічних та аналітичних документів. Його цінність полягає насамперед у тому, що ці колись суворо секретні документи відображали реальний стан справ у сільському господарстві, реальне становище селян як у виробничій, так і в громадській та побутовій сферах.

Стенограми пленумів ЦК КПУ дозволили відтворити загальну політичну тенденцію керівної партії, спрямовану на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, визначити її цілі, завдання та наслідки. На основі документів засідань політбюро вдалося з'ясувати концептуальні підходи до питань інтенсифікації зернового виробництва, що було покладено в основу визначення його ресурсного потенціалу. Інформаційно насиченими є документи загального відділу ЦК, зокрема його секретної частини (закриті рішення комітету партконтролю, доповідні записки, інформації до ЦК КПУ, обкомів КПУ

та Держагропрому). Особливу цінність представляють документи аграрного відділу ЦК КПУ (листи, записи, довідки, міністерств, відомств, союзних партійних і господарських органів). На їх основі вдалося показати масштаби широкої меліорації.

Найбільш типовими для нашого дослідження стали Черкаська та Вінницька області. У фондах Державного архіву Черкаської області (фонд Р-4313 Виконавчий комітет Черкаської обласної ради депутатів трудящих) зберігаються документи (листування, довідки, звіти управлінь сільгосптехніки та сільгоспхімії), на основі яких з'ясовувалися масштаби застосування хімікатів та особливості боротьби з наслідками такого виду екстенсивних дій [9]. Важливі відомості стосовно стану матеріально-технічного забезпечення області містяться у фонді 2552 Черкаське обласне управління виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів.

У фонді 136 Вінницький обласний комітет Компартії України Державного архіву Вінницької області зберігаються документи, які містять інформацію про стан матеріально-технічного забезпечення господарств області, кадрове забезпечення колгоспів та радгоспів [10].

У дослідженні широко використано періодичні видання, уважне вивчення яких дало змогу скласти уявлення про логіку визрівання, прийняття рішень та подальший перебіг подій. Разом із тим, нами враховано й ту обставину, що періодика останніх десятиріч радянської доби була по-особливому ідейно-політично однорідною і не надавала реальної картини системи господарювання на селі. Вона, як правило, неспроможна була виступати надійним засобом типологізації суспільно-політичних явищ та інформаційної насиченості.

У 1960–1980-і роки процеси на селі висвітлювалися в журналах – органах компартії «Комуніст України» [11], «Блокнот агітатора». Саме в них публікувалися документи, які подавали ідейно-політичне обґрунтування заходам, що реалізовувалися владними інстанціями (хімізації, меліорації, матеріально-технічного постачання сільського господарства, тощо).

Окрему групу становили спеціалізовані журнали сільськогосподарського профілю: «Хлібороб України», «Землеробство», «Економіка сільського господарства», «Вісник сільськогосподарської науки», «Економіка АПК». Ті з них, що виходили в досліджувані роки, містили підготовлені економістами-аграрниками матеріали, в яких розглядалися практичні питання застосування технологій у сільському господарстві.

Суттєво розширили інформаційну базу дослідження, розміщені в наукових та науково-популярних виданнях «Український історичний журнал» [12], «Віче», «Політика і час». Саме в них розкривалося загальне тло державної аграрної політики, аналізувалися суспільно-політичні настрої громадян, подавалися статистичні документи з коментарями фахівців, у тому числі й ті, що стосувалися питань механізації, електрифікації, меліорації, хімізації сільського господарства.

Змістовно аналітична інформація подавалася загальноукраїнськими («Радянська Україна» [13], «Правда України», «Робітнича газета», «Сільські вісті» [14], «Урядовий кур'єр», «Голос України») та обласними («Черкаська правда», «Черкаський край») газетами. Загалом для видань радянської доби властивим було відображення позитивного досвіду, накопиченого у сфері матеріально-технічної бази. Водночас вони мають і певну цінність насамперед тому, що доводять до нас реальний голос мас, думки та настрої сільських керівників, рядових трудівників тієї епохи.

Отже, застосування всієї сукупності джерел, їх усебічний аналіз дозволяє достатньо повно вивчити вузлові проблеми соціально-економічного розвитку українського села в 1960-1980-ті роки, охарактеризувати стан та спроби модернізації матеріально-технічної бази сільського господарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська РСР. Конституція 1978 р. Конституция / Основной закон УССР принята внеочередной 7-й сессией Верховного Совета УССР 9-го созыва 20 апреля 1978 г. – К. : Политиздат Украины, 1978. – 47 с.

2. Решения партии и правительства по сельскому хозяйству. (1965-1971 гг.) : Сборник документов и материалов. – М. : Колос, 1971. – 752 с.
3. Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. − Т. 2. – К., 1977.
4. Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник. – К. : Статистика, 1971. – 611 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України, оп. 1, спр. 549 Стенограмма Пленума ЦК Компартии Украины (25.04.1965). – 251 арк.
6. ЦДАВО України, ф. 2 Рада Міністрів УРСР, оп. 14, спр. 5157 Листування з союзними республіканськими і обласними організаціями з питань фінансово-господарської діяльності радгоспів, фінансування і кредитування сільськогосподарських міністерств і відомств УРСР, оплати праці в радгоспах (1981-1982 рр.). – 205 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 27 Міністерство сільського господарства УРСР, оп. 20. спр. 1023/а Сводный финансовый план и бюджет по Министерству сельского хозяйства УССР на 1962 г. – 75 арк.
8. Центральний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, спр. 491 Очередные задачи партии в области сельского хозяйства (Пленум ЦК КПСС от 03.07.1970). Решения ЦК КПСС и СМ СССР по важнейшим вопросам развития сельского хозяйства (январь-август 1970 г.). – 141 арк.
9. Державний архів Черкаської області, ф. 4313 Виконком Черкаської обласної ради депутатів трудящих. Облвиконком, оп. 3, спр. 359 Інформації облвиконкому Раді міністрів УРСР і Президії Верховної Ради УРСР про виконання постанов і розпоряджень Ради Міністрів УРСР, постанов та указів Президії верховної ради УРСР (09.05. – 30.12.1969), 197 арк.
10. Державний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 69, спр. 245 Записки, письма обкома, РК КП Украины, справки областных организаций по вопросам механизации, мелиорации, электрификации сельского хозяйства и сельского строительства. – 66 арк.
11. Про підсумки травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання республіканської партійної організації, що випливають з його рішень і доповіді тов. Л. І. Брежнєва «Про Продовольчу програму СРСР на період до 1990 р. і заходи по її реалізації»: Постанова Пленуму ЦК КПУ // Комуніст України. – 1982. – № 8. – С. 4-35.
12. Кривчик Г. Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960-1980-ті роки / Г. Г. Кривчик // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 24-34.
13. Республіки здобуток трудовий (Про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства УРСР в 1963 р.) // Радянська Україна. – 1964. – № 22. 26 січня. – С. 2.
14. Широкий розмах меліорації // Сільські вісті. – 1972. – № 15. 19 січня. – С. 2.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Боряк Г. В., д.і.н., проф.; ***Сінкевич Є. Г.,*** д.і.н., проф.

© Лісовська О. В., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 21.11.2014*

УДК 947

Маслак В. І.,
к.і.н., доцент, Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, м. Кременчук, Полтавська обл., Україна

ТУРЕЦЬКИЙ ПРОТЕКТОРАТ ЯК СПОСІБ ЗМІЦНЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ: НОВІТНІ КОНЦЕПЦІЇ В ПОЛЬСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

З'ясовано еволюцію підходів сучасних польських та російських дослідників до інтерпретації проблеми турецького протекторату над Гетьманщиною. Встановлено, що польські історики перейшли до оцінки турецького протекторату як альтернативи зверхності Москви та Варшави, що мав урівноважити прагнення обох інтегрувати Гетьманщину. Інтерпретації польських дослідників типологічно перегукуються з концепцією поліпідлеглості Гетьманщини, розробленою в українській історіографії. Натомість магістральним трендом російської історіографії є спроби модифікувати старі великодержавницькі підходи.

Ключові слова: *Гетьманщина, турецький протекторат, польська історіографія, російська історіографія.*

Маслак В. И.,
Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского, г. Кременчуг, Полтавская обл., Украина

ТУРЕЦКИЙ ПРОТЕКТОРАТ КАК СПОСОБ УКРЕПЛЕНИЯ ГЕТМАНЩИНЫ: НОВЕЙШИЕ КОНЦЕПЦИИ В ПОЛЬСКОЙ И РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Исследована эволюция подходов современных польских и российских историков к интерпретации проблемы турецкого протектората над Гетманщиной. Установлено, что польские историки окончательно перешли к оценке турецкого протектората как альтернативы подчинения Москве и Варшаве, который должен был уравновесить стремления обоих интегрировать Гетманщину. Интерпретации польских исследователей типологически близки к концепции поливассалитета Гетманщины, разработанной в украинской историографии. В то же время магистральным трендом российской историографии является стремление модифицировать великодержавные подходы.

Ключевые слова: *Гетманщина, турецкий протекторат, польская историография, российская историография.*

Maslak Volodymyr,
Kremenchuk National University, Kremenchuk, Poltava oblast, Ukraine

THE TURKISH PROTECTORATE AS A MEANS OF STHRENGETHING OF HETMANATE: RECENT CONCEPTS IN THE POLISH AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

The article researches the evolution of the Polish and Russian historiography's approaches for the interpretation of the issue of the Turkish protectorate for the Hetmanate. As it was investigated the Polish historians conceptualize this problem for the Hetmanate throw the prism of alternative way to the Muscovite and Polish jurisdiction. The interpretations of he Polish historians are typologically like to the approaches of the contemporary Ukrainian historiography. By contrast the mainstream of the Russian scholars lies in the attempts to modify the traditional imperial paradigm.

Keywords: *Hetmanate, Turkish protectorate, Polish historiography, Russian historiography.*

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей інтерпретації сучасними польськими та російськими дослідниками проблеми турецького протекторату над Гетьманщиною, однією з ключових для формування історіографічного образу ранньомодерної

української державності. Без дослідження цього питання уявлення про сучасне прочитання останньої будуть неповними та спрощеними. Однак до сьогодні проблема не досліджувалася, а відтак підходи польських та російських істориків, які формують дві потужні та впливові альтернативи у концептуалізації української історії, залишаються не продискутовані. А відтак завдання статті полягає у відтінені еволюції інтерпретаційних опцій в польській та російській історіографіях у порівнянні з попередніми відповідними історіографічними традиціями, а також підходами українських істориків.

Сучасна історіографічна ситуація характеризується спробами переосмислити політичні стратегії еліти Гетьманщини, спрямовані на пошук оптимальних шляхів збереження суверенітету держави. Завдяки зусиллям низки українських істориків, зокрема Т. Чухліба [1; 2], В. Горобця [3], В. Степанкова та В. Смолія [4; 5], В. Брехуненка [6], новими гранями поповнилася концептуалізована ще В. Липинським [7] ідея наявності в політичній програмі Б. Хмельницького опції одночасної протекції кількох легітимних правителів. Така геополітична конструкція розглядалася українським гетьманом та його оточенням запорукою створення передумов для існування Гетьманщина в оточенні сусідів, кожен з яких поодинці не толерував появу ранньомодерної Української держави. Т. Чухліб, який найретельніше підійшов до зазначеної проблеми, сформулював концепцію поліпідлеглості як осьову в політичних програмах українських гетьманів від Б. Хмельницького до Петра Дорошенка включно, вбачаючи в ній головну стратегію збереження Гетьманщини в складних і ворожих міжнародних обставинах [1, с. 50-65; 2, с. 63-123].

Ключове місце в гетьманських розрахунках посідала ідея турецького протекторату як альтернативи зверхності московського царя та польського короля, що мала урівноважити виразні прагнення двох останніх розчинити Гетьманщину у своєму політичному тілі. Б. Хмельницький та його наступники мали перед собою приклад Молдови, Валахії, Трансільванії, яким під опікою турецького султана вдавалося зберігати державність з правителем на вершині суспільної піраміди. А відтак прагнення використати досвід балансування перелічених держав між християнськими сусідами й Османською імперією провокував появу протурецьких політичних концепцій в Україні. Вершиною втілення їх став турецький протекторат П. Дорошенка, що мав величезний вплив на військово-політичну ситуацію в Центрально-Східній Європі.

Як на подібний дискурс прореагували сучасні польські та російські історики, адже історіографічна концепція поліпідлеглості Гетьманщини викликає напругу в москвоцетричних та польськоцентричних візіях історії ранньомодерної української державності? Особливо разюче вона суперечить концепціям «возз'єднання України з Росією» та «єдиної держави».

Необхідно зазначити, що, як і в інших випадках, засадничі підходи в Росії та Польщі рішуче розійшлися. У польській історіографії остаточно наріжною тенденцією стало визнання турецького вектора як самостійного в політиці українських еліт, підпорядкованого інтересам збереження Гетьманщини. Це принципово зближує позиції польських істориків з українською історіографією.

Турецька альтернатива для Гетьманщини ставиться на один щабель з переяславсько-московським 1654 р., та гадяцьким 1658 р. комплексами. Найвиразніше це демонструє Д. Колодзейчик, автор концепції, згідно з якою не Переяслав 1654 р., не Гадяч 1658 р, а турецький протекторат на рівні ймовірної моделі визнається прийнятнішою для збереження української державності з огляду на стратегії Османської імперії щодо сусідів України – Молдови, Валахії і Трансільванії [8, с. 67-80].

Концептуалізуючи перспективи, які чекали на Україну у випадку переходу під протекцію турецького султана, Д. Колодзейчик дійшов висновку, що «*теоретичну «турецьку опцію» можна визнати за набагато безпечнішу для збереження української тотожності*» [8, с. 79]. Пізніше цю точку зору підтримав К. Петкевич, який також висловив думку, що кращим союзником для Чигирина була все таки Туреччина,

«бо могла принести державі Богдана Хмельницького безпеку з боку Польщі та легітимізувати його династію» [9, с. 292]. Визнання переваги турецького протекторату не тільки над російською зверхністю, а й над моделлю, закладеною в «гадяцьку ідею» 1658 р., виразно свідчить про відмову від традиційного польськоцентричного прочитання історії ранньомодерної української державності.

При цьому Д. Колодзейчиком використана новітня концепція В. Остапчука [10] так званої «ідеальної ситуації», згідно з якою Туреччина після утвердження в Буджаку та фортецях Північного Причорномор'я відмовилася з середини XVI ст. від подальшої експансії на північ і зосередилася на збереженні контролю над опанованою територією. Кримські татари й ногайці розглядаються як клієнти, що відгороджують потенційних конкурентів від Чорного та Азовського морів, а до активних військових дій османи вдавалися лише через пряму військову загрозу з боку християнських опонентів.

Варто зауважити появу в одному із загальників з історії Речі Посполитої параграфа «Турецька протекція над Україною і битва під Берестечком», який акцентує увагу на давності турецької альтернативи в політичних концепціях Б. Хмельницького [11, с. 34]. Утім, польські історики поки-що предметно не висловилися з приводу полеміки щодо ймовірності переходу гетьмана під турецький протекторат [12].

Курс П. Дорошенка на турецький протекторат подається в сучасній польській історіографії як логічне продовження політики Б. Хмельницького та спосіб не тільки зберегти булаву, а й об'єднати Україну. Власне різка зміна міжнародних обставин внаслідок укладення Андрусівського перемир'я 1667 р., яка фіксувала поділ України, розглядається як головний чинник, який увиразнив постійно тліючу від часів Б. Хмельницького проблему турецького протекторату.

Я. Качмарчик прямо писав, що після Андрусова 1667 р. П. Дорошенко не мав іншого виходу і «*вибрав єдину слушну дорогу, яка існувала*» [13, с. 139]. А визначаючи статус України під опікою султана, Д. Колодзейчик дійшов вмотивованого висновку, що документ, який засвідчував прийняття П. Дорошенка під протекцію, – берат – «*наближує статус козацького гетьмана до статусу володарів Молдови та Валахії*» [8, с. 73]. До того ж П. Дорошенко зумів добитися звільнення від данини, яку зазвичай платили християнські васали [8, с. 74; 15, с. 71].

Загалом П. Дорошенко кваліфікується в межах концепції, запропонованої Я. Перденею, ґрунтовна монографія якого «Гетьман Петро Дорошенко і Польща» була надрукована майже через тридцять років після написання. Така ситуація добре віддзеркалює спадкоємність підходів польських істориків на тлі формування збалансованого образу ранньомодерної української державності, позбавленого спрямлених польськоцентричних підходів. Книга Я. Пердені, видана у 2000 р., була органічно вписана в історіографічний контекст. П. Дорошенко у дослідника – це «*патріот козацької України. Від часу обрання гетьманом, ідучи слідами Богдана Хмельницького, прагнув відновлення незалежності та об'єднання України із західними руськими землями включно… Був зате політиком безсумнівних талантів, дуже вмілим, витривалим та дієвим. Мав багато намірів та еластичності в діях. Багаторазово змінював стратегію і тактику своєї політики, пристосовуючись до обставин. Не падав від невдач. Уміло використовував слабкості Речі Посполитої та чергові зміни розкладу сил на військовій і політичній міжнародній арені*» [16, с. 466].

Аналогічні оцінки зустрічаємо й у сучасних польських істориків. П. Дорошенко подається як один із найталановитіших гетьманів, ідейний спадкоємець Б. Хмельницького. Політичне кредо Петра – об'єднана Україна – базувалося на ідеї самодостатності держави, а взаємини з Річчю Посполитою мали бути побудовані на засадах Гадяцької унії. Інтерпретуючи постать П. Дорошенка, П. Кроль та М. Вагнер, відштовхуються від щойно наведених узагальнень Я. Пердені, цитуючи їх [17, с. 352]. Я. Качмарчик висуває на чоло ідею П. Дорошенка об'єднати українські землі [13, с. 139]. Для М. Маркевича «*Петро Дорошенко видатний політик і козацький вождь*», який

«*повернувся до планів Б. Хмельницького у питанні будівництва Української держави*» [18, с. 563]. Хіба тільки М. Франц традиційно пішов проти течії, протиставляючи П. Дорошенка та П. Тетерю на користь останнього (з цілком очевидною метою). Якщо П. Тетеря– «*розсудливий ватажок*», то П. Дорошенко – невдалий політик, який до того ж не мав жодного авторитету на лівому березі [19, с. 371, 374].

Водночас старі стереотипи подолані ще не по всьому полю польської історіографії. В історіографічному обігу залишилася прямолінійна теза про «*агресію Високої Порти, яка прагнула поширити свій протекторат на ці землі* (Україну. – В. М.)» [20, с. 255]. Це положення було автоматично, що показово, перенесене Я. Тазбіром з книги, підготовленої ним і виданої ще в 1979 р. [21, с. 263] Витримане в руслі традиційної концепції про «*турецько-татарську агресію*», котру Москва за радянських часів активно нав'язувала як один із важливих елементів у системі обґрунтування всеохопної прогресивності «*возз'єднання*» України з Росією в 1654 р., воно переплітається з аналогічною опцією, що збереглася і в сучасній російській історіографії

У сучасній російській історіографії домінує інша тенденція. Добре видно, що в умовах концептуальних і прикладних напрацювань українських та польських істориків основна частина російських дослідників, яку умовно можна назвати традиціоналістським табором, головні зусилля зосередили на адаптації концепцій «*возз'єднання України з Росією*» та «*єдиної держави*» до новітньої історіографічної ситуації. Мета, яка ставиться, нівелювати загрози, які виникли для обох концепцій з боку концепцій поліпідлеглості Гетьманщини та турецького протекторату як найсприятливішої альтернативи і Переяславу 1654 р., і Гадячу 1658 р.

Відправним пунктом залишається теза, що зроблений козацькою старшиною у Переяславі вибір на користь зверхності московського царя «*був оптимальним із можливих*» [22, с. 43]. Рефреном крізь тексти проходить думка сформульована Г. Саніним, що лише завдяки московській зверхності була «*у складі Росії зміцнена українська державність*» [23, с. 65]. Опція поліпідлеглості Гетьманщини, яка функціонує в українській історіографії, чи турецького протекторату, яка обговорюється в польській, не розглядається. Усе зводиться до обтічних тез на кшталт «*трагічний фінал*», якщо Україна потрапить в орбіту Османської імперії та про порятунок в московських обіймах, інакше «*реальний надійний союзник Росії буде розгромлений і зграбований або польсько-литовською державою, або Османською імперією*» [24, с. 152]. Поза увагою перебуває і цивілізаційний чинник, хоча Річ Посполита та Московія належали до зовсім інших цивілізаційних ніш.

Особливим викликом для традиційна-лістського табору була необхідність пояснити активність Б. Хмельницького на турецько-кримському напрямкові, а особливо, вже понад століття обговорюваний фактор, турецького протекторату. Адже така лінія поведінки українського гетьманом суттєво підважує тезу про безальтернативне прагнення українського соціуму до єднання з московським світом – наріжний компонент традиційної російської візії ранньомодерної української історії. Звично для російської історіографії ключовою залишається теза, що в Гетьманщині «*промосковська орієнтація традиційно мала більше прихильників, ніж пропольська і протурецька*» [25, с. 91]. Але поновно (після вилучення в радянські часи) уводячи до образу ранньомодерної української історії опцію протекторату султана, один із сучасних російських істориків (Г. Санін) традиціоналістського напрямку розвернув у протилежний бік попередню російську концепцію, опрацьовану в XIX ст. П. Буцинським. Останній слідом за М. Костомаровим вважав Б. Хмельницького ініціатором ідеї зверхності Туреччини над Україною [26, с. 161-162]. Нині ж Г. Санін проголосив застрільником турецьку сторону, що різко розходиться не тільки з канвою сучасної української та польської історіографії, а й із концептуалізаціями решти представників російської історичної науки.

Якщо в Україні та Польщі нині розглядають турецький фактор як невід'ємну

складову політичних концепцій гетьмана, орієнтованих на створення міжнародних обставин, що сприяли б збереженню самодостатності Гетьманшини, то в рамках позиції Г. Саніна він є прямою перешкодою для реалізації планів Чигирина. Втручаючись в українські справи, Туреччина та Крим ускладнювали поступальний рух Гетьманщини до успішного «*возз'єднання*» з одновірною Московією. Кульмінація агресивних намірів султана та хана припадає на 1653 р.: «*Навесні 1653 р. турецький султан та кримський хан відкрито вимагали визнати їхню владу та увійти до складу Османської імперії*» [24, с. 154].

Натомість інший російський дослідник Б. Флоря запропонував м'якшу концепцію, яка базується на підходах, що відштовхуються від історіографічної традиції розглядати проблему крізь призму турецької політики Б. Хмельницького загалом. Роль гетьмана в налагодженні тісних стосунків між Чигирином та Стамбулом аж до переговорів про підданство визнається провідною, а ймовірність формування відносин протекції з площини світоглядних міркувань еліти Гетьманщини переводиться у сферу реальної політики. Однак дослідник вбачає в діях Б. Хмельницького лише прагнення інструментально задіяти турецький фактор, без набуття підданства султанові, «*використавши переговори про протекцію для одержання дипломатичної і військової (в обмежених розмірах) підтримки з боку османів*». Натомість султан волів формалізувати відносини з Гетьманщиною у вигляді накинення силоміць свого протекторату, а гетьман всіляко пручався й таки «*зумів уникнути встановлення залежності від Османської імперії*» [28, с. 103].

При цьому категорично заперечується укладення між Гетьманщиною й Туреччиною відносин протекції («*про жодне встановлення османського протекторату над Україною в 1650-1653 рр. не може бути й мови*») [28, с. 102]. А заходи української дипломатії в 1650-1651 рр., позначені явними ознаками апеляції до пошуку зверхності турецького султана, пояснюються як суто тактичний хід, спрямований винятково на те, щоб віднайти нового політичного та військового союзника. І лише тяганина з боку Москви щодо прийняття України в підданство змусила Б. Хмельницького з 1652 р. в безвиході розглядати «*османський протекторат як одне з можливих рішень проблеми, як свого роду запасний варіант на випадок, якщо російський уряд і цього разу не захоче відмовитися від своєї політики збереження миру з Річчю Посполитою*» [28, с. 101].

Прикметно, однак, що небажання Б. Хмельницького піти на тісніший зв'язок з Османською імперією ніяк не пов'язується зі сконструйованим телеологічним каркасом для української історії як приреченої злитися з російською Для пояснення позиції гетьмана не використовується жодна складова цього каркасу – ні фактори етнічної близькості та спільної віри українців та росіян, ні начебто наявність в українців відчуття щодо своєї належності до ширшого «*русского*» світу та про необхідність відновлення колишньої єдності шляхом зосередження під спільним царським дахом. Політична поведінка Б. Хмельницького стосовно можливості турецького протекторату інтерпретується як рівнодія, з одного боку, того чинника, що гетьман мав шукати для реалізації своїх тактичних розрахунків опертя серед козацького загалу та у православних колах, вороже налаштованих до союзів з мусульманами, а з іншого – Стамбул не міг піти на матеріальні жертви щодо Гетьманщини, бо це принципово не було притаманне Османській імперії, а навпаки «*за опіку і захист з боку султана доведеться заплатити високу ціну*» в матеріальному й територіальному вигляді [28, с. 95].

На розбалансованість російськоцентричної візії історії української державності працює й необхідність пристосувати до неї реальне входження гетьмана П. Дорошенка у відносини протекторату з турецьким султаном. Той таки Г. Санін мусив зробити висновок, що П. Дорошенко хотів «*об'єднати Україну під своєю булавою за фактичної повної самостійності Правобережної частини та автономії Лівобережжя у складі Росії. Це був тоді можливий шлях до збереження української державності*» [27, с. 337]. Поразка цього проекту пояснюється тим, що П. Дорошенко виставляв такі умови,

у рамках яких «*російський протекторат над гетьманством став би суто формальним*», а його зовнішньополітична лінія різко розходилася з курсом Московії [28, с. 295-297, 350-351]. Тим самим все таки визнавалося, що гетьман сповідував ідею самодостатності та суб'єктності Гетьманщини. Проте ідея П. Дорошенка щодо турецького протекторату та її реалізація опущена до рівня політичної гри правобережного гетьмана й не розглядається крізь призму його уявлень про корінні інтереси Гетьманщини. Вплив геополітичної ситуації в регіоні обмежено до констатації неприйнятності для Речі Посполитої та Московії реальної зверхності султана над Правобережною Гетьманщиною [28, с. 362-363; 27, с. 337-342]. Поразка П. Дорошенка, військові дії на Правобережжі І. Самойловича та московського війська, облога та зруйнування Чигирина зображуються як закономірний підсумок загальної тенденції до «*возз'єднання*» [29, с. 118-129].

На початку XXI ст. в російській історіографії з'явилася пластичніша інтерпретація діяльності П. Дорошенка, яка враховувала нові історіографічні реалії й зближувала позиції російських істориків та їхніх колег з України й Польщі. Гетьман характеризується як «*тверезий,більше того, талановитий політик*» [30, с. 68]. Прямо відзначається, що його політичні концепції сягали своїми коріннями державницької програми Б. Хмельницького. Зникла фатальна прив'язаність ідеї об'єднання України обох берегів Дніпра до реалізації цього проекту винятково під зверхністю московського царя, хоча й зроблено реверанс про пріоритетність саме промосковського сценарію. А турецько-татарський вектор політики П. Дорошенка пояснюється тим, що Москва не надала йому відповідної допомоги [30, с. 67]. Політичне кредо правобережного гетьмана визначено наступним чином: «*П. Дорошенко продовжував політику Б.Хмельницького, мав на меті об'єднання України перш за все у складі Російської держави на умовах конфедерації, але допускав можливість протекторату над Правобережною Україною з боку Османської імперії чи Речі Посполитої*» [30, с. 67].

Крім представників традиціоналістського табору до інтерпретації проблеми турецького протекторату над Гетьманщиною почасти долучилася й Т. Таїрова-Яковлєва, яка уособлює модернізаційне крило сучасної російської історіографії. Якщо в традиціоналістському тлумаченні встановлення протекторату султана над Правобережною Гетьманщиною обмежується фактично лише до рівня політичної гри, то в інтерпретації Т. Таїрової-Яковлєвої це крок, спрямований на досягнення головної мети «*спочатку об'єднати Україну, а потім добитися найбільш вигідної автономії*» [31, с. 243]. Додатково підкреслюється тяглість у середовищі старшини погляду на турецький протекторат крізь призму інтересів державності Гетьманщини [31, с. 243].

У цілому належить підкреслити, що інтерпретація проблематики турецького протекторату над Гетьманщиною відбиває принципову різницю в підходах сучасних польських та російських дослідників до прочитання ранньомодерної української історії. Російська історіографія переймається переважно збереженням конкурентоспроможності великодержавницької візії, а тому намагається реагувати на інтелектальну ситуацію без шкоди для неї. Це, однак, погано вдається, оскільки в будь-якому випадку розхитує підвалини концепції безальтернативності московської зверхності. Натомість польські історики, подібно до українських, остаточно перейшли на рейки визнання турецького вектору політичних програм української еліти за самодостатній чинник, який розглядався старшиною під кутом головної ідеї – ідеї створення міжнародних передумов для повнокровного функціонування Гетьманщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чухліб Т. Гетьмани і Монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714. – Київ, 2003.
2. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – Київ, 2011.

3. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – Київ, 2001.
4. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – Київ, 1993.
5. Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – Київ, 2011.
6. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII – XVIII ст. – Київ, 2014.
7. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті // Липинський В. Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3.
8. Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року / Відп. секр. В. Брехуненко. – Київ, 2008. – С. 67-80.
9. Петкевич К. Украина на перепутье. Казацкое государство // История и современность. – 2005. – № 2. – С. 35-63.
10. Ostapchuk V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // Oriente Moderno. – The Ottomans and the Sea. – 2001. – № XX. – P. 23-95.
11. Gierowski J. A. Przeczpospolita w dobie złotej wolności (1648-1763) // Wielka Historia Polski. – Kraków, 2004. – T. 5.
12. Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 177-192.
13. Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 94-103.
14. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodów. Mit czy rzeczywistosc. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka. – Krakółw, 2007.
15. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. – Warszawa, 1994.
16. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000.
17. Wagner M., Kroll P. Piotr Doroszenko // Hetmani zaporoscy w słuzbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M, Wagnera. – Zabrze, 2010. – S. 330-352.
18. Markiewicz M. Historia Polski 1492-1795. – Warszawa, 2009.
19. Franz M. Idea państwa kozackiego na zemiach ukrainnych w XVI – XVII wieku. – Toruń, 2005.
20. Samsonowicz H, Wyczański A, Tazbir, J., Staszewski J., Kizwalter T., Nalęcz T., Paszkowski A., Chwalba A. Polska na przestrzeni wieków. – Warszawa, 2006.
21. Tazbir J. Zarys historii Polski. – Warszawa, 1979.
22. Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия–Украина: история взаимоотношений / Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. – Москва, 1997. – С. 39-49.
23. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды Института Российской истории РАН. – Вып. 6. – Москва, 2006. – С. 65-90.
24. Санин Г. Положение Украины в составе России во 2-й половине XVII в. и внешняя политика России. Смоленск и Белоруссия в годы русско-польской войны (1654-1667) // Российская империя от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории / Ред. А. Аксенов, Я. Водарский, Н. Никитин, Н. Рогожин. – Москва, 2011. – С. 146-158.
25. Артамонов В. А. Позиции гетманской власти в России и на Украине в конце XVII – начале XVIII вв. // Россия–Украина: история взаимоотношений / Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. – Москва, 1997. – С. 89-100.
26. Маслак В. Образ української Національно-визвольної війни в російській інтелектуальній традиції XVIII – 80-х рр. XX ст. – Київ; Кременчук, 2007.
27. Санин Г. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667-1686) // Україна в Центрально-Східній Європи. Студії з історії XI – XVIII ст. – Київ, 2000. – С. 333-347.
28. Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордин-Нащокина и попытки ее осуществления. – Москва, 2013.
29. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672-1687). – Москва, 2012.
30. Заборовский Л. В. Порта, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648-1654 гг. // Османская империя и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть 1. Главные тенденции политических взаимоотношений / Отв. редактор Г. Литаврин. – Москва, 1998. – С. 190-225.
31. Таирова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве. – Москва; Санкт-Петербург, 2011.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Боряк Г. В., д.і.н., проф.; ***Сінкевич Є. Г.,*** д.і.н., проф.

© Маслак В. І., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 20.11.2014*

УДК 947

Ткачук А. І.
к.і.н., доцент, Херсонський державний аграрний університет
м. Херсон, Україна

ПОСТАТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ЛЮДВІГА КУБАЛІ

Розкрито історіографічну спадщину Людвіга Кубалі стосовно постаті Богдана Хмельницького. Зазначено, що порівняно не багато українських і польських науковців у своїх працях здійснили аналіз доробку вченого. Історики зазначають, що на початковому етапі своєї кар'єри Л. Кубаля достатньо мало приділяв уваги науковій критиці джерел. Зрештою, цей недолік був характерним для тогочасної історіографічної традиції. В свою чергу, заслуговує на увагу фактичний матеріал представлений у працях вченого. У запропонованій статті автор також представив окремі епізоди біографії Л. Кубалі.

***Ключові слова**: Б. Хмельницький, Л. Кубаля, історіографія*

Ткачук А. И.
к.и.н.,доцент, Херсонский государственный аграрный университет,
г. Херсон, Украина

ЛИЧНОСТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ЛЮДВИГА КУБАЛИ

Раскрыто историографическое наследие Людвига Кубали относительно личности Богдана Хмельницкого. Отмечено, что сравнительно немного украинских и польских ученых в своих работах осуществили анализ наследия ученого. Историки отмечают, что на начальном этапе своей карьеры Л. Кубаля достаточно мало уделил внимания научной критике источников. Впрочем, этот недостаток был характерным для тогдашней историографической традиции. В свою очередь, заслуживает на внимание фактический материал представленный в работах ученого. В предложенной статье автор изложил отдельные эпизоды биографии Л. Кубалы.

***Ключевые слова**: Б. Хмельницкий, Л. Кубаля, историография.*

Tkachuk A. I.
Kherson, Ukraine

BOHDAN KHMELNYTSKY' FIGURE IN A CREATIVE HERITAGE OF LUDVIG KUBALYA

The historiographic heritage Disclosed of Ludwig Kubalya concerning Bohdan Khmelnytsky's figure is opened. It is noted that slightly Ukrainian and Polish scientists made the analyses of the scientist in their works. Historians note that at the initial stage of his careers L. Kubala paid not enough attention to scientific criticism of sources. Finally this shortcoming was characteristic for historiographic tradition of that time. In turn the actual material presented in works of the scientist deserved attention. The author also presented separate article episodes of the biography and scientific career L. Kubalya in the offered articie.

***Key words**: B. Khmelnitsky, L. Kubala, historiography*

Неординарний український воєначальник і політик Богдан Хмельницький привертав і продовжує привертати увагу істориків багатьох країн. Окрім так званих «круглих дат» [29], коли інтерес до постаті гетьмана значно зростає дослідники ведуть планомірну роботу по вивченню перипетій його життя та діяльності [1-5]. Результатом такого зацікавлення вітчизняних істориків став захист кандидатських та докторських дисертацій. Характерною особливістю цих праць, є намагання їх авторів прослідкувати трактування особистості Б. Хмельницького та хід визвольної війни науковцями сусідніх країн, зокрема росіянами [6-7]. Принагідно зазначимо, що російські історики регулярно публікують свої дослідження у вигляді монографій або науково-популярних видань [8].

Суттєвими є напрацювання польських науковців. У цьому контексті необхідно

виділити монографію краківського вченого Я. Качмарчика «Гетьман Богдан Хмельницький», яка вийшла друком польською і українською мовами [9-10]. Науковцю вдалося уникнути політичної заангажованості при викладі свого бачення неординарної особистості гетьмана. Піднявши цілу низку котроверсійних питань, автор запросив фахівців до зваженої дискусії і пошуку нових джерел, які би «пролили світло» на недостатньо вивчені епізоди життя козацького ватажка.

Маємо відзначити, що дослідники Хмельниччини досягли такого рівня володіння матеріалом, що поруч із продовженням пошуку нових джерел все більше звертаються до історіографічної спадщини кінця XIX – початку XX століття. Метою нашої статті є розглянути напрацювання вітчизняний і польських вчених стосовно історіографічної спадщини окремих польських дослідників, які у своїй творчості висвітлювали постать Б. Хмельницького.

До числа тих, чиї наукові напрацювання привернули увагу польських [11-12] і українських [13; 24] дослідників належить і Людвіг Кубаля [25-27]. Адже історичні праці Л. Кубалі продовжують привертати інтерес, видаються в формі препринтів, хоча й досі ще не здійснено скільки-небудь вагомого наукового опрацювання чи серйозної оцінки його численної і різносторонньої наукової творчості.

У доробку представниці познанського осередку дослідження військової історії Александри Кубяк превалюють мілітарні аспекти творчості Л. Кубалі. Вона стверджувала, що незважаючи на численні упущення праці Л. Кубалі являють інтерес, так як у них достатньо фактичного матеріалу, розкриваються способи провадження воєн, показані тогочасні звичаї, розкривається стратегія і тактика ведення воєн. На противагу їй, українська дослідниця, представниця львівської школи в українській історіографії Оксана Руда, проаналізувала історіографічний доробок Л. Кубалі стосовно польсько-українських відносин у XVII столітті, зокрема визвольної війни українського народу. Вона звернула увагу на причини та перебіг воєнних дій, а також оцінку їх польським істориком. Дослідниця відзначила певний суб'єктивний підхід науковця при оцінці подій польсько-української минувшини.

Власні оцінки доробку Л. Кубалі запропонував І. Ярмошек. На його думку, варто констатувати, що польську історіографію традиційно цікавили проблеми військової історії, у тому числі й ті, які відбувалися на теренах України.

Оригінальний підхід при вивченні доробку Л. Кубалі запропонував доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії та методології історії Академії імені Яна Длугоша Тадеуш Срогош. Окрім аналізу праць історика притаманного українськими та польськими науковцями, він подав коротку біографію Л. Кубалі, а також запропонував своє бачення його історіографічної спадщини [12, с. 88].

Фактом є те, що у гроні козацьких постатей, висвітлених Л. Кубалею чільне місце посів Б. Хмельницький. Історик виділив низку особистих, суспільних, культурних, релігійних і національних передумов, які допровадили до вибуху козацького повстання, що переросло у визвольну війну 1648-1654 років. На думку Т. Срогоша: «Окрім закидів у поверховості Людвігу Кубалі відмовляли у військовій компетентності (часом також закидалися претензії в недостатній критиці джерел і аналітичного мислення), на тлі суспільно-політичних і військових подій він характеризував Б. Хмельницького як вправного вождя і політика, зрештою батька нації, що провадив активну зовнішню політику і здатного організувати підривну роботу в глибокому тилу коронної армії» [13, с. 89].

Л. Кубаля звернув увагу на ту обставину, що гетьман був хорошим тактиком і розумівся на тонкощах ведення переговорів. На доказ своїх слів він навів ситуацію, яка склалася під Зборовом. Так, Б. Хмельницький навіть спочатку просив у короля вибачення і «…клявся у вірності та вірно-підданстві, і зазначав, що готовий поступитися булавою Забуському, якщо така королівська воля» [14, с. 153]. Дослідник у своїх розвідках зобразив далекосяжну гру Б. Хмельницького з метою використати протиріччя між Річчю Посполитою, Кримським ханством, Молдавією і

Волощиною, Османською портою, Московією, Семигородом, Швецією тощо.

У багатьох своїх публікаціях, які більше видаються публіцистичними нарисами, Л. Кубаля був достатньо далеким до критичного сприйняття джерел і був схильний демонізувати постать Б. Хмельницького [22]. Історик писав: «Значні військові досягнення залежали від того, чи гетьман був п'яний чи тверезий. Від того також залежали кари і дисципліна в обозі. Коли він пив, пило і все військо. Не було тоді мови про дисципліну, полковники ховалися по куренях, ватаги черні кидалися одні на одних і займалися грабунком. Здавалося, що немає сили людської, яка могла навести порядок, поки він не тверезів» [14, с. 270]. Аналізуючи напрацювання Л. Кубалі І. Ярмошик відмітив, що простежується негативне ставлення цього польського історика до постаті Б. Хмельницького. «Без посилання на використане джерело він пише про те, що козацький гетьман не вийшов привітати хана у таборі, тому що лежав п'яний у своєму наметі. Таке свідчення Л. Кубалі пізніше критично розглянув та спростував М. Грушевський» [28, с. 6].

Богдан Хмельницький вміло застосовував новітню тактику, яка з'явилася у Європі в часи тридцятирічної війни, а саме вміння перемагати з меншими силами за рахунок залізної дисципліни та послуху своєму вождеві. Сучасні польські дослідники, аналізуючи здобутки і проблеми історичної науки кінця XIX – початку XX століття, звертають увагу на упущення, які допускалися при аналізі джерел та прогалини в методології досліджень [15].

У працях, опертих на солідний джерельний матеріал і вагому аналітичну базу, Л. Кубаля був схильний віддати належне ватажку українського народу. Зокрема, оцінюючи постать гетьмана зазначав: «Був то чоловік під кожним поглядом надзвичайних вимірів – переважав людей настільки здібних, що потрапив до числа безперечних авторитетів… У його розпорядженні не було вишколеної інтелігенції і засобів старої держави; все необхідно було створювати, підбирати і навчати людей, доходити до дрібниць. А те, що його військо не вмирало з голоду, мало зброю, амуніцію, надійних агентів і розвідку, що його держава ніколи не бідувала без грошей – його особиста заслуга, якій можна позаздрити» [16, с. 8]. Усе вищесказане, як і продуманий та ефективний адміністративно-територіальний, судовий та військовий устрій, давало Б. Хмельницькому надію на утвердження самостійної держави. У своїй історіографічній розвідці присвяченій науковому доробку Л. Кубалі наш сучасник Т. Срогош, підводячи підсумок зазначив: «Львівський історик яскраво змальовував постаті козаків середини XVII століття, характеризуючи не тільки їх внесок у політичну і військову історію, також змальовуючи умови їх життя, а ще емоції і слабкості. Сучасні теоретики приділяють багато уваги так званому історіографічному викривленню героїв. Чи Людвіг Кубаля мусив перекручувати постаті козаків, чи скоріше їх змалювання відповідало дійсності, коли віддзеркалення змісту передане в джерелах і відображало загальні настрої? Очевидно, що Людвіг Кубаля не знав прийомів так званої новітньої історіографії, але зауважимо в його творчості знаходимо бачення мікроісторії, чи використання діалогів (це в його епоху не становило якогось виключення). В цьому, напевно, полягала таємниця популярності літературних образів. Характеристика історичних постатей і їх діяльності, в тому числі козаків, подається у трактуванні притаманному Людвігу Кубалі, однак це вимагає подальших ґрунтовних досліджень» [17, с. 91].

Не можемо не погодитися з відомим сучасним польським дослідником. Проведені нами пошук матеріалів та аналіз творчого доробку Л. Кубалі дозволяє доповнити загальну палітру життєвого шляху та історіографічної спадщини львівського історика. Зокрема, встановлено, що конкуруючи з Генриком Шміттом, Юліаном Бартошевичем і Юзефом Шуйським за право очолити створену в Ягеллонському університеті кафедру польської історії [18, с. 161] Людвіг Кубаля зіштовхнувся з протидією Міхіла Бобжинського. Очевидно, це пов'язано з тим, що М. Бобжинський надто активно і стрімко утверджувався в оточуючому його науковому середовищі та послідовно відстоював власні погляди. Так,

він дійсно був у числі тих, хто не допустив до обрання на кафедру в Ягеллонському університеті Л. Кубалю, поки той не посів відповідну посаду на одній із кафедр Львівського університету [19, с. 342]. «Міхала Бобжинського дратувало не сприйняття Кубалею наукових дискусій та історичних гіпотез. … Смоленський і Бобжинський констатували те, що оцінки функціонування сімнадцяти столітньої Речі Посполитої подані Людвігом Кубалею були достатньо непереконливими, а причину того вбачали в низькій науковій вартості його праць» [20, с. 170]. 24 вересня 1869 року Юзефа Шуйського обрано звичайним професором і завідувачем кафедри польської історії Ягеллонського університету [21, с. 10]. В свою чергу ще один представник краківської історичної школи Станіслав Смолька, не дивлячись на особистий конфлікт із Людвігом Кубалею (вони були знайомі ще по Львівській гімназії, коли Л. Кубаля працював помічником вчителя), допоміг останньому в працевлаштуванні до Львівського університету.

Безперечно, Л. Кубаля був неординарною людиною. Адже його ім'я вписано в число найбільш активних учасників січневого повстання. Він очолював збройні загони краківських повстанців. За це відсидів два роки у в'язниці. У 1867 році захистив докторську дисертацію в Ягеллонському університеті. Він був членом Академії знань (Краків) і доктором honoris causa Львівського університету. В польській історіографії сформувалося переконання, що саме під впливом прочитаних «*Szkiców historycznych»* авторства Людвіга Кубалі польський письменник Генрик Сєнкевич написав свою знамениту трилогію. Не дивно, що постаті козаків зображені Г. Сєнкевичем під впливом історичних творів Л. Кубалі, до тепер породжують емоції і дискусії.

Звичайно, на ранньому етапі своєї наукової діяльності Л. Кубалі не вдалося уникнути певного не критичного підходу при використанні джерел. Давалася в знаки і певна слабкість історіографічної традиції у тогочасній польській історіографії. Однак, на відмінну від Францішка Равіти-Гавронського [23], який упереджено ставився до українських козаків і селян, а також виключно у темних барвах змальовував постать Б. Хмельницького – Л. Кубаля намагався докопатися до істини і подати події далекої минувшини як можна об'єктивніше.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Замлинський В.О. Богдан Хмельницький / В.О. Замлинський. – М. : Молода гвардія, 1989. – 334 с.
2. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В.А. Смолій, В.С. Степанков. - К., 1993.
3. Брехуненко В. Богдан Хмельницький / В. Брехуненко. – К. : ПП Брехуненко Н., 2007. – 72 с.
4. Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького / В. Брехуненко. – К. : ПП Брехуненко Н., 2009. – 64 с.
5. Будзинская Н. Богдан Хмельницкий (1595-1657) / Н. Будзинская // Купола. – 2005. – № 1. – С. 51-53.
6. Бравцев Д.А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в сучасній російській історіографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006.
7. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть (генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі): Автореф. дис. … докт. іст. наук. – Львів, 2008.
8. Андреев А., Андреев М. Богдан Хмельницкий в поисках Переяславской рады. – Москва-Киев-Львов-Минск: б.и., 2013.
9. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. - Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk; Lodz, 1988.
10. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницкий / Я. Качмарчик ; пер. з пол.: І.І. Сварник; наук. ред.: М.Р. Литвин, С. Стемпень; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Перемишль; Львів : Південно-східний наук. ін-т у Перемишлі, 1996 . – 327 с.
11. Kubiak A. Badania nad dziejami wojskowości w twórczości Ludwika Kubali, w: Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej / red. B. Miśkiewicz. – Poznań 1975. – T. 1. – s. 101-115.
12. Srogosz T. Postacie Kozaków w historiografii Ludwika Kubali / T. Srogosz // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 21, Ч. 2. – С. 88-92.
13. Ruda O. Ludwik Kubala jako badacz dziejów stosunków polsko-ukraińskich XVII wieku // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / red. J.Maternicki, L.Zaszkilniak. – Rzeszów, 2004. – T. 2. – s. 209-217.
14. Kubala L. Szkice historyczne. – T. 1. – Warszawa, 1901.
15. Topolski J. Jak się pisze i rozumie historię // Tajemnice narracji historycznej. – Warszawa, 1998. – s. 311-321.

16. Kubala L. Szkice historyczne. – T. 3. – Warszawa-Kraków, 1910.
17. Srogosz T. Postacie Kozaków w historiografii Ludwika Kubali / T. Srogosz // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 21, Ч. 2.
18. Złota księga historiogafii lwowskiej XIX – XX wieku / pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkilniaka. – Rzeszów : Wyd. URz., 2007.
19. Spór o historyczna szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski Uniwersytetu Jagiellońskiego. 1869-1969 / pod red. C. Bobińskiej. – Kraków : Wyd. Literackie, 1969.
20. Pijaj S. Między Polskim patriotyzmem a Habsburskim lojalizmem. Polacy wobec przemian ustrojowych monarchii habsburskiej (1866-1871) / S. Pijaj. – Kraków : Historia Jagellonica, 2003.
21. Smolka S. Jozef Szujski – jego stanowisko w literaturze i w spoleczenstwie / S. Smolka. – Krakow: Odb. z «Czasu», 1883.
22. Kubala L. Oblężenie Lwowa w roku 1648. – Warszawa, 1930.
23. Gawroński-Rawita F. Obszar, zaludnienie i tworzenie się Kozaczyzny / F. Gawroński-Rawita. – Kraków : Świat Słowiański, 1914. – 70 s.
24. Руда О.В. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття / О. Руда. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип`якевича НАН України, 2010. – 416 с.
25. Kubala L. Oblężenie Lwowa / Ludwik Kubala // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 81-110.
26. Kubala L. Oblężenie Zbaraża / Ludwik Kubala // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 111-169.
27. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem / Ludwik Kubala. // Kubala L. Studia historyczne. – Serya 1. – Warszawa; nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. – S. 239-310.
28. Ярмошик І. Берестецька битва 1651 р. в наукових дослідженнях польських авторів / І. Ярмошик // Грані. – 2012. - №3. – С. 3-6.
29. Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Редколегія П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – 890 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: ***Тригуб П.М.,*** д.і.н., професор; ***Сінкевич Є.Г.,*** д.і.н., професор

© Ткачук А. І., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 19.11.2014*

УДК 94(477.4)"177/185"

Фицик І.Д.
к.ф.н., доцент, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна

МЕМУАРИ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Мемуари – важливе джерело в дослідженні історичних подій крізь призму суб'єктивного сприйняття автора-очевидця, здатного спростувати чи підтвердити офіційну точку зору на певні факти, або ж показати ситуацію під абсолютно іншим кутом зору.

Ідеологічна заангажованість і суб'єктивність у ставленні до вивчення культури й історичних подій відходять у минуле.

У другій половині XX – початку XXI століття польські, а за ними й українські вчені все частіше звертаються до спадщини представників польської шляхти. Серед них Анонім Подолянин (Л. Цешковський), Т. Бобровський, Ю. Крашевський, В. Кребс, Н. Олізар, Я. Охоцький, А. Хжонщевський та інші.

У шляхетських спогадах, щоденниках, записках досліджуваного періоду міститься багато цікавої інформації про події та факти з історії Правобережної України, а саме: повстання 1768 р., міжконфесійні стосунки, листопадове повстання 1830 – 1831 рр., розвиток освіти в регіоні тощо.

***Ключові слова**: мемуари, спогади, записки, польська шляхта, Правобережна Україна.*

Фицик И. Д.
к.ф.н., доцент, Национальный педагогический университета имени М. П. Драгоманова г. Киев,Украина

МЕМУАРЫ ПОЛЬСКОЙ ШЛЯХТЫ КАК ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Мемуары – важный источник в исследовании исторических событий сквозь призму субъективного восприятия автора-очевидца, способного опровергнуть или подтвердить официальную точку зрения на определенные факты, или показать ситуацию под совершенно другим углом зрения.

Идеологическая ангажированность и субъективность в отношении к изучению культуры и исторических событий уходят в прошлое.

Во второй половине XX – начале XXI века польские, а за ними и украинские ученые все чаще обращаются к наследию представителей польской шляхты. Среди них Аноним Подолянин (Л. Цешковский), Т. Бобровский, Ю. Крашевский, В. Кребс, Н. Олизар, Я. Охоцький, А. Хжонщевський, и другие.

В шляхетских воспоминаниях, дневниках, записках исследуемого периода содержится много интересной информации о событиях и фактах из истории Правобережной Украины, а именно: восстание 1768, межконфессиональные отношения, ноябрьское восстание 1830 – 1831 гг., развитие образования в регионе и тому подобное.

***Ключевые слова**: мемуары, воспоминания, записки, польская шляхта, Правобережная Украина.*

Igor Fytsyk
National Pedagogical Dragomanov University Kyiv, Ukraine

MEMOIRS OF POLISH NOBILITY AS SOURCES IN HISTORY OF RIGHT-BANK UKRAINE OF THE SECOND HALF OF 18TH – EARLY 19TH CENTURY

Memoirs are the important sources in historical events study through the prism of the author's subjective perception, so far as he is able to refute or confirm the official point of view on certain facts, or show the situation from a completely different angle.

Ideological bias and subjectivity in relation to the study of culture and historical events are in the past.

In the second half of the 20th – early 21st century Polish and Ukrainian scientists increasingly turn to the legacy of such Polish nobility representatives as Anonim Podolyanyn (L. Tseshkovsky), T. Bobrowski, Yu. Kraszewski, W. Krebs, N. Olizar, Ya. Ohotskyi, A. Hzhonschevskyi and others.

Aaristocratic memoirs, diaries and notes of the studied period contain a lot of interesting information on events and facts from the Right-Bank Ukraine history: rebellion in 1768, interconfessional relations, the November rebellion in 1830-1831, the development of education in the region and so on.

***Key words**: memoirs, memories, notes, Polish nobility, Right Bank Ukraine.*

Мемуари – важливе історіографічне джерело в дослідженні історичних подій крізь призму суб'єктивного сприйняття автора-очевидця, здатного спростувати чи підтвердити офіційну точку зору на певні факти, або ж показати ситуацію під абсолютно іншим кутом зору. Спогади та щоденники хоча й належать до різних жанрів мемуарної літератури, проте їх ріднить наявність образу учасника подій.

Саме завдяки цьому унікальному жанрові можна простежити поступ громадської думки, бо в мемуаристиці, як в елементі національної культури й документі індивідуальності, інтегруються й засвоюються різні чинники буття. Більшість науковців вважають його документи також і своєрідним свідченням еволюції національної свідомості, що репрезентують у суб'єктивній та сконденсованій формі специфіку розвитку цілого народу на певному відтинку часу [17; 24-25]. Незаперечним є факт визнання мемуарної літератури не лише джерелом фактичної інформації, а й важливим чинником культурно-історичного процесу, пам'ятки суспільно-політичної думки епохи створення [16, с. 67].

У наш час з'явилася чудова нагода здійснити історіографічне дослідження з точки зору жанрової, сюжетно-композиційної та образної специфіки художньо-документальних текстів, визначити їхнє місце в мистецтві й науці другої половини XX ст., окресливши конкретно-історичні обставини творення мемуарів.

Озираючись на останнє десятиліття минулого віку, можна пересвідчитися, що для історичної науки прогноз щодо пожвавлення інтересу до мемуарних творів цілком справдився.

Водночас із залученням до наукового обігу великої кількості маловідомих та невідомих текстів мемуарного характеру, в українській науці на сьогодні з'явилися ґрунтовні праці, присвячені цій проблематиці [4-16; 27].

Виходячи з того, що в мемуарах (фр. *memoires* – спогади) віддзеркалюється суб'єктивне осмислення певних історичних подій чи життєвого шляху конкретно-історичної постаті, здійснене автором у художній, художньо-публіцистичній чи публіцистичній формі з залученням ним справжніх документів свого часу, глибоким співвіднесенням власного духовного досвіду з внутрішнім світом реальних героїв, соціальною та психологічною природою їхніх учасників, мотивацією дій і рішень, вони завжди викликали непідробний інтерес істориків як важливе джерело у вивченні історичного процесу. Мемуарну літературу поділяють на три категорії: об'єктні, мета яких лежить у відтворенні об'єкта авторської уваги (подій, ситуацій, людей); суб'єктні, головний інтерес у яких спрямовується на постать автора; спогади, що органічно поєднують у собі обидва підходи [15, с. 448-449].

У 1966 р. вийшла друком ґрунтовна робота «Польська українознавча мемуаристика» [20], де по-новому було оцінено надбання польськомовної літератури Правобережжя.

В сучасній українській історичній науці мемуари шляхти Правобережної України як важливий сегмент джерельної бази залучають у своїх дослідженнях такі історики, як Ю. Земський, В. Колесник, І. Кривошея, В. Свербигуз, Н. Щербак та інші [10; 12; 14; 17; 23; 29]. Зростання наукового інтересу до мемуарів привілейованого стану Правобережної України спостерігаємо також у наукових студіях закордонних істориків. Передусім варто згадати представників польської історичної науки, які ґрунтовно та систематично працюють у царині виявлення, вивчення та залучення до наукового обігу нових записок, спогадів і щоденників.

У контексті нашого дослідження варто назвати «Товариство Киян» («Koło

Kijowian») у Лондоні, до якого належали вихідці з Правобережної України. За період діяльності польські науковці підготували чотири томи «Київських мемуарів» («Pamiętnik Kijowski») [46-49].

У 1969 р. постало «Товариство друзів мемуаристики» («Towarystwo Przyjaciół Pamiętnikarstwa»), штаб-квартира якого знаходилася у Варшаві. На початку 70-х років XX століття став регулярно виходити часопис «Польська мемуаристика» («Pamiętnikarstwo Polskie»), який був своєрідним продовженням «Варшавських мемуарів» («Pamiętniki Warszawski»), котрі були засновані ще в XIX столітті. Новостворений збірник друкував широке коло мемуарів: як оригінальні тексти, так і переклади, публікував наукові студії, які відобразили широкий комплекс проблематики.

В серіях «Національна бібліотека» («Biblioteka narodowa») Національного інституту імені Оссолінських («Zakład Narodowy imenia Ossolińskich»), Видавничого інституту «Pax» (Instytut wydawniszy Pax), «Скарби національної бібліотеки» («Skarby Biblioteki Narodowej») Національного інституту імені Оссолінських («Zakład Narodowy imenia Ossolińskich») видавництв «Ossolineum» і «DeAgostini», а також в інших численних серіях і виданнях на сьогодні репрезентовано увесь комплекс польськомовних мемуарів.

У другій половині XX століття польські літературознавці здійснили потужний прорив у царині вивчення мемуарів, щоденників та епістолярної спадщини [50]. У 1960 р. відомий дослідник Ян Тжинадловський визначив основні складові жанрів польської мемуаристики: мемуари, діаріуш й автобіографічна повість. Зокрема він окреслив піджанрові різновиди (мемуари-монографія постаті й мемуари-монографія об'єкту, а також мемуари-повість і мемуари-історія) та піджанрові системи (монографічні мемуари, історичні, белетристичні, мозаїчні, альбомні та конфесійні) [55, с.198, 203, 208].

Ґрунтовна праця А. Сайковського «Над старопольськими мемуарами» була присвячена мемуаристиці XVI-XVIII ст. [53], а Я. Камьонкова в статті «Література і звичаї («Романтична хвороба» в мемуарах і документах I половини XIX ст.)» висвітлила також й окремі особливості української правобережної мемуаристики [52].

Дослідниця Р. Лубас-Бартошинської у своїй монографії «Стилі мемуаристичного мовлення» порушила проблему про можливість аналізу мемуарів як жанру з особливими територіальними впливами [44].

Важливе значення для вивчення мемуарів на Правобережній Україні має «трилогія» А. Ценського «Польська мемуаристика XVIII століття», «Світові мемуари й автобіографії» та «З історії мемуарів у Польщі» [33-35]. Він визначає три основні різновиди цього жанру, а саме: мемуари, автобіографію й щоденник [35].

Серед сучасних польських істориків, які ґрунтовно вивчають історію крізь призму мемуарної спадщини, можна назвати Т. Епштейна, Л. Заштовта, Д. Рольника [38; 51; 58].

Широко використовує у своїх дослідженнях спогади та щоденники шляхти французький учений Д. Бовуа [1-2], який, спираючись на суб'єктивну оцінку індивідуумом подій, намагається таким чином відтворити ментальний світ суспільної еліти Правобережжя.

Мета статті – проаналізувати мемуари шляхти як джерело з історії Правобережжя. Досягнення мети передбачає реалізацію таких завдань:

– узагальнити інформацію про мемуари правобережної шляхти;
– виявити основну тематику мемуарної спадщини шляхти Правобережжя другої половини XVIII – першої половини XIX ст.;
– висвітлити основні критерії оцінки шляхетських мемуарів.

Об'єктом дослідження є мемуари шляхти українського Правобережжя, які створені в другій половині XVIII – першій половині XIX ст.

Предметом вивчення є рецепція правобережною шляхтою історичних подій та суспільних потрясінь, зафіксована в мемуарних пам'ятках другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

На сторінках відомого часопису «Киевская старина» наприкінці XIX – на початку XX століття було надруковано багато різноманітних матеріалів, якими й сьогодні послуговуються під час вивчення

історії України. Важливе місце серед них займають спогади та щоденники шляхти Правобережжя. Зрозуміло, що обсяг статті не дозволяє проаналізувати всі мемуари, саме тому зупинимося лише на окремих прикладах, які яскраво ілюструють сюжети, притаманні цій групі джерел.

Ознайомившись зі змістом «Киевской старины», можемо виокремити два тематичні блоки, які автори включають до своїх мемуарів:

– описи подій 1768-1769 років, котрі шляхтичі називають винятково «Коліївщиною» та «Уманською різнею»;
– Листопадове повстання 1830-1831 років на Правобережжі.

Антифеодальне визвольне повстання 1768-1769 років, яке було достатньо популярною темою для XIX століття, знайшло своє відображення в низці мемуарів, опублікованих на сторінках часопису. Серед них можемо згадати передусім «Отрывок из записок Анонима 1768 г.» [19], а також виданий Т. Рильським (1841-1902) «Рассказ современника о приключениях во время «Колиивщины» [37], який він записав зі слів свого прадіда; підготовлені до друку В. Антоновичем «Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 г.» [18] та «Записки Карла Хоецкого (1768-1776)», у яких останній згадує гайдамаків із Запоріжжя, що брали участь в уманських подіях [3; 28].

У «Киевской старине» також надруковано спогади однієї з найзагадковіших постатей в українсько-російсько-польській історії Міхала Чайковського (1804-1886), відомого ще й під іменем Садик-Паші. Левова частина записок стосується життєвого шляху автора та історії регіону [9].

Відомий знавець польської літератури Зигмунт Швейковський вказував, що Міхал Чайковський «вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Русь Чайковський уявляв собі під владою ідеалізованої Польщі. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України. Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України в тій самій формі й характері, що існували в добу польської незалежності [тобто за старої Речі Посполитої]. Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського й навіть світового значення. За цією «святою», за цією «божественною» Україною Чайковський тужив усе своє життя» [28].

У своїх «Записках» він писав: «У спадщині від нього (гетьмана Брюховецького – автор) моя мати дістала сім величезних, у пергамент оправлених книг, писаних ним (гетьманом) власноручно прозою й віршами, по-українськи, по-польськи й латиною. Це була дивна мозаїка розповідей, сентенцій, думок, правил, рецептів – усе це було дуже влучним і надзвичайно цікавим. Коли я навчився читати, моїм улюбленим заняттям було перечитувати цю дорогу для мене родинну хронічку» [21, с. 25].

Листопадове повстання вплинуло на Міхала Чайковського, і він звільнив кріпаків, організував козацькі загони та влився в повстанське військо, за що був нагороджений польським урядом званням лейтенанта й Золотим Хрестом за відвагу. Після придушення повстання його маєток конфіскували, а самого Чайковського на території Російської імперії оголосили персоною нон грата.

У своїх спогадах він не без пафосу повідомляє, що після розгрому польського повстання козацькі частини турецької Порти поповнились молодими польськими емігрантами, котрі, дякуючи безпосередній участі у військових діях проти військ царської російської армії, мали певний бойовий досвід, що цінував не тільки Садик-Паша, але й сам султан, який набрав із їх числа декількох ад'ютантів, у тому числі й молодшого сина М. Чайковського Владислава (Музафир-бея), який до цього керував військовою козачою школою, у лавах котрої було підготовлено біля 40 офіцерів [28].

Окремо серед авторів мемуарів варто згадати Вероніку Кребс (1750-1832), яка була донькою комісара (губернатора) уманських маєтків Рафала Младановича та залишила

«*Opis autentyczny rzezi Humańskiej przez córkę gubernatora Humania, z Mładanowiczów zamężną Krebsową»*, котрі вперше було опубліковано в Познані (1840). Переклад мемуарів російською мовою було видано під назвою «Уманская резня» (Київ,1879). У її спогадах міститься цікава інформація про шляхетське виховання, події 1768-1769 років [26]. Проте варто зауважити, що описувані події та факти вона пережила ще дитиною, а спогади написала вже в поважному віці.

Дуже цікавий матеріал для дослідника історії Правобережжя презентував у своїх спогадах Антоній Хжонщевський (1770-1851), який тривалий час був офіціалістом магнатів Потоцьких. Вибрані місця з цього джерела дозволяють відтворити картини повсякденного життя магнатської резиденції в Тульчині. Дуже інформативними є фрагменти, присвячені соціально-економічній історії регіону та окремим представникам роду Потоцьких [32].

Багатими на фактаж є й спогади Францішка Ковальського (1799-1862). Зокрема він детально описує повсякденне життя шляхти Правобережжя, висвітлює специфіку станової освіти, зокрема в Уманській василіанській школі [56].

Багато цінної інформації з історії й побуту населення Правобережжя, особливо Волині та Полісся, містять спогади відомого на увесь світ Ю. Крашевського (1812-1887) [43].

Учасник Листопадового повстання, відомий громадський діяч та перекладач із Поділля Александр Яловицький (1804-1877) також залиши після себе мемуари. Його оцінки подій та персоналій суб'єктивні, а тому досить цінні, адже всі події він змальовує як сучасник, а інколи й учасник, тому «пропускає» їх через свій внутрішній ментальний світ [41]. Не менш цікаві та вражаючі нотатки про своє життя залишив ще один відомий учасник листопадового повстання – Кароль Ружицький (1789-1870) [52; 54].

Мар'ян Дубецький (1838=1926) опублікував свої спогади про навчання в Київському університеті святого Володимира («Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1863»), а також про навчання в Житомирі – «Na kresach i za kresami» [36-37].

Найбільш ґрунтовним джерелом з історії освіти є, на нашу думку, спогади Густава Олізара (1798-1865). Він емоційно описує навчальний процес, життя та діяльність викладачів й учнів Кременецького ліцею, а також яскраво характеризує відомих організаторів шляхетської освіти на Волині початку XIX століття: Тадеуша Чацького, Адама Чарторийського та інших видатних представників польського Просвітництва [7; 45].

Мемуари Тадеуша Бобровського (1829-1894) є цінним джерелом політичної, економічної та побутової історії польської суспільності в Україні, оскільки факти, наведені автором, знайшли своє підтвердження й в інших джерелах, у тому числі й мемуарних, що засвідчило мало не фотографічну точність та неупередженість відтворення автором історичних подій [30-31].

Описуючи польську поміщицьку спільноту, Тадеуш Бобровський прагне об'єктивно інтерпретувати конкретні факти, критикує заможну шляхту за замкненість, зокрема у відношенні до інтелігенції, засуджуючи фетишизм титулів та багатства, і безжально показує неосвіченість, неробство, розгульне життя, пиятику, картярство землевласників [30].

У повсякденному житті шляхти Південно-Західного краю, на думку Т. Бобровського, було законсервовано фактично ще старопольські порядки, яким притаманні господарські турботи, забави та полювання, неприйняття російських законів.

Мемуарист описав і крах цього світу після розгрому Листопадового національно-визвольного повстання 1831 року. Автор детально змальовує загальну апатію та депресію й породжене цим таке явище, як балагульщина – захоплення шляхетської молоді простацькими витівками й авантюрами в дусі польського поверхового україножильства [31, с. 91-95].

Разом із тим Тадеуш Бобровський зберігає оптимізм щодо майбуття польського буття на Правобережній Україні: «Я схильний вірити, що ми належимо до найздібніших, найщедріше обдарованих природою народів Європи, та зате найскупіше обдарованих силою волі й характеру! Через те ми

змарнувалися як організм політичний і марнуємось як організм суспільний. Обставини сьогодні складаються так, що хоч-не-хоч мусимо під загрозою індивідуального й родинного занепаду виробляти в собі сталість, витривалість і працьовитість» [31, с. 395].

Звідси, мабуть, не випадково багато місця в першому томі Т. Бобровський присвятив розвитку освіти на Правобережній Україні в 1840-х роках, особливо домашньому вихованню й тим закладам, у яких навчався мемуарист. Відомий французький історик Даніель Бовуа відзначав достовірність й «промовистість» мемуарів Т. Бобровського [1, 24].

Значні екскурси в першу половину XIX століття притаманні спогадам Августа Іванського (1832-1921), який описує події не лише на Уманщині доби Потоцьких, а й на всьому Правобережжі. Картини повсякденного життя шляхти в середині XIX століття виписані яскравими фарбами, портрети людей чіткі та характерні [40].

Таким чином, характерною рисою мемуарів як історичного джерела є еволюція історичної та національної самосвідомості шляхти Правобережжя, яка зазнала певних трансформацій після поділів Речі Посполитої. У досліджуваних мемуарах переважає тематика «Коліївщини», польських повстань, віддзеркалення освітнього простору тощо. У той же час мемуари є важливим джерелом, що несе в собі цінний соціокультурологічний матеріал, який є незамінним при дослідженні ментальності правобережної шляхти в імперську добу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Д. Бовуа ; пер. з фр. З. Борисик. – Львів : Кальварія, [2007]. – 295 с.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Д. Бовуа; пер. з фр. З. Борисик. – К.: Інтел, 1996. – 415 с.
3. В. А. Записки Карла Хоецкого (1768-1776) // Киевская старина. – 1883. – №1,3,11,12.
4. 4. Горболіс Л. Про щоденники, причетні до творення історії [Галич О.А. У вимірах non fiction: Щоденники українських письменників ХХ ст.] / Лариса Горболіс // Слово і час. – 2009. – № 5. – С. 115-119. \
5. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Ярослав Романович Дашкевич. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція "Піраміда», 2007. – 808 с.
6. Диба А. Незнищенний паросток золотого віку / А. Диба // СіЧ. – 1997. – № 11-12. – С. 104-107.
7. Єршов В. Духовний світ митця Г. П. Олізара / В. Єршов // Українська полоністика. – Вип. 2. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2005 / 2006. – 239 с. – С. 157-173.
8. Жегуц І. Візія України в нашій еміграційній мемуаристиці / І. Жегуц. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 148 с.
9. Записки Михала Чайковского (Садык-паши) // Киевская старина. – 1891-1892.
10. Земський Ю. Польська, російськ та українська еліта в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. – 350 с., іл.
11. Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В.Ю. Іващенко; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпрпетровськ, 2004. – 17 с.
12. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: біогр. Словник / Вікторія Колесник. – Вінниц. обл. краєзнав. музей; Вінниц. обл. універсал. б-ка ім. К.А.Тімірязєва; Краєзнав. т-во «Поділля». – Вінниця: ВМТО «Розвиток», 2007. – 1007 с.
13. Коробка Н.В. Щоденник як жанр мемуарної літератури / Н.В. Коробка // Документалістика на зламі тисячоліть: проблеми теорії та історії. – Матеріали міжнародної наукової конференції. – Луганськ: Знання, 2001. – С. 156-159.
14. Кривошея І. І. Польські аристократи Потоцькі (герб «Пилява») в дзеркалі щоденників та мемуарів російської еліти / І. І. Кривошея // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип.25. – С.7-19.
15. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ "Академія», 1997. – 752 с.
16. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми / Н. І. Любовець // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica: зб. наук. праць / відп. ред.: В. С. Чишко, В. І. Попик; НАН України, Ін-т біографічних досліджень . – Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 1996. -Вип. 7. – 2010 . – С. 66-104.

17. Минц С. С. Мемуары и российское дворянство: Источниковедческий аспект историко-психологического исследования. – СПб.: Нестор, 1998. – 260 с.
18. Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 г. // Киевская старина. – 1888. – №3. – С.520-529.
19. Отрывок из записок Анонима 1768 г. (казнь Гонты и усмирение «Колиивщины») // Киевская старина. – 1882. – №11. – С.349-353.
20. Польська українознавча мемуаристика // Український історик. – Рік III.– № 3-4 (11-12). – Нью-Йорк-Мюнхен, 1966. – С. 103-109.
21. Пультер С. Романтик з подвійною душею (польський письменник Міхал Чайковський: нащадок українського гетьманського роду – наш земляк). – Волинь–Житомирщина. – № 18. – 2009. – С. 23-31
22. Рассказ современника о приключениях с ним во время «Колиивщины» // Киевская старина. – 1887. – №11. – С.51-64.
23. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава, 1999. – 249 с.
24. Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика: опыт источниковедческого изучения. – М.: Наука, 1980. – 312 с.
25. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века. – М., 1997. – 357 с.
26. Уманская резня. (Записки Вероники Кребс). – К., 1879. – 36 с.
27. Федунь М. Р. Українська мемуаристика в Галичині кінця XIX – початку XX століття: жанрово-стильові особливості: Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філолог. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / М. Р. Федунь; Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.
28. Чайковский М. С. // Русская старина. – 1895 – 1898, 1900, 1904.
29. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія / Н. О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
30. Bobrowski T. Pamiętnik mojego zycia. — Warszawa, 1979. – T. 1. – 485 s.
31. Bobrowski T. Pamiętnik mojego zycia. — Warszawa, 1979. – T. 2. – 564 s.
32. Chrząszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna / oprac. J. Piechowski. – Wrocław-War-szawa-Kraków-Gdańsk 1976. – 240 s.
33. Cieński A. Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku / A. Cieński. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. – 220 s.
34. Cieński A. Pamiętniki i autobiografie światowe / A. Cieński. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. – 204 s.
35. Cieński A. Z dziejów pamiętników w Polsce / A. Cieński. – Opole : UO, 2002. – 221 s.
36. Dubiecki M. Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1863 / Dubiecki M. – Kijów, 1909. – 88 s.
37. Dubiecki M. Na kresach i za kresami / Dubiecki M. – Kijów, 1914. – 210 s.
38. Epstein T. Z piórem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX wieku. – Warszawa: Wydawn.«Neriton»: Instytut Historii PAN, 2005. – 589 s.
39. Iwański August, 1832-1921. Pamiętniki: 1832=1876; Iwański, August, 1881-1939. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. – 573 s.
40. Jełowicki A. Moje wspomnienia. – Warszawa: PAX, 1970 – 439 s.
41. Kamionka-Straszkowa J. Literatura i obyczaj. «Choroba romantyczna» w pamiętnikach i dokumentach I połowy XIX w. / J. Kamionka-Straszkowa // Problemy socjologii literatury. Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej / Pod red. J. Sławińskiego. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971. – 502 s. – S. 269-295.
42. Kraszewski J. I. Wspomnienia z Polesia, Wołynia i Litwy. – Wilno, 1840. – T.1-2.
43. Lubas-Bartoszyńska R. Style wypowiedzi pamiętnikarskiej / R. Lubas-Bartoszyńska. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1983. – 224 s.
44. Olizar G. Pamiętniki. 1798 – 1865. / Olizar G. – Lwów, 1892. – 88 с.
45. Pamiętnik Kijowski. – T. 1. – Londyn : Nakładem Koła Kijowian, 1959. – 240 s.
46. Pamiętnik Kijowski. – T. 2. – Londyn : Nakładem Koła Kijowian, 1963. – 272 s.
47. Pamiętnik Kijowski. – T. 3. – Londyn : Nakładem Koła Kijowian, 1966. – 271 s.
48. Pamiętnik Kijowski. – T. 4. – [Londyn, 1980]. – 240 s.
49. Pół wieku pamiętnikarstwa. – [Warszawa]: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, [1971]. – 388 s.
50. Rolnik D. Portret szlachty czasów stanisławowskich, epoki kryzysu, odrodzenia i upadku Rzeczypospolitej w pamiętnikach polskich. – Katowice, 2009.
51. Różycki K. Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik półku jazdy Wołyńskiey uformowanego w czasie woyny narodowey polskiey przeciw dyspotyzmowi tronu rossyiskiego 1831 roku / K. Różycki. – Bourges: Drukarnia P. Souchois, 1832. – 33 s.
52. Sajkowski A. Nad staropolskimi pamiętnikami / A. Sajkowski. – Poznań : UAM, 1964. – 147 s.
53. Z piśmiennictwa krajowego Różycki K. Pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej 1831 r. / T. W. [T. Wodzicka] // Przegląd Powszechny. – T. 61. – Kraków, 1899. – S. 119-121.
54. Trzynadlowski J. Sztuka słowa i obrazu. Studia teoretycznoliterackie / J. Trzynadlowski. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982. – 527 s.

55. Wspomnenia. (1819 – 1823). Pamiętniki Franciszka Kowalskiego. – Kijów-Warszawa: Nakladem księgarni Leona Idzikowskiego, 1912.
56. Wyjątek z Opisu autentycznego rzezi Humańskiej // Z dziejów Hajdamaczyzny – Cześć 1. – Warszawa, 1905. – S. 87-103.
57. Zasztowt L. Kresy. 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej / L. Zasztowt. – Warszawa, 1997. – 456 s.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.; ***Сінкевич Є. Г.,*** д.і.н., проф.

© Фицик І. Д., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 23.11.2014*

УДК 391:745.522(575.43)

Шабашов А. В.,
к.і.н., доцент, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
м. Одеса, Україна

ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ ТЕРМІНІВ СПОРІДНЕНОСТІ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Розглянуто типологію системи термінів спорідненості кримських татар. На основі розмежування або злиття батьківської і материнської ліній спорідненості було виділено 3 типи системи термінів спорідненості, а в одному типі – 2 підтипи, які відбивають більш чи менш архаїчну традиційну соціальну структуру. В одному з типів виявлені особливості так званої системи «кроу-омаха». Виявлені також елементи релятивної системи термінів спорідненості, характерної, зокрема, для більшості тюркських народів.

Ключові слова: *термінологія спорідненості, система термінів спорідненості, типологія, кримські татари.*

Шабашов А. В.,
Одесский национальный університет имени И. И. Мечникова,
г. Одесса, Украина

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ ТЕРМИНОВ РОДСТВА КРЫМСКИХ ТАТАР

Рассмотрено типологию системы терминов родства крымских татар. На основе разграничения или слияния отцовской и материнской линий родства было выделено 3 типа системы терминов родства, а в одном типе – 2 подтипа, которые отражают более или менее архаичную традиционную социальную структуру. В одном из типов выявлены особенности системы «кроу-омаха». Выявлены также элементы релятивной системы терминов родства, характерной, в частности, для большинства тюркских народов.

Ключевые слова: *терминология родства, система терминов родства, типология, крымские татары.*

Shabashov Andriy,
I. I. Mechnikov Odesa National University,
Odesa*, Ukraine*

THE MAIN FEATURES OF THE SYSTEM OF KINSHIP TERMINOLOGY SYSTEM OF CRIMEAN TATARS

In that article examines the main characteristics of the system of kinship terminology system of Crimean Tatars, primarily its typology. On the basis of differentiation or merge the paternal and maternal lines of kinship system type 3 were allocated kinship terminology system of the Crimean Tatars, and in one of these types – 2 subtype, each of which reflects more or less archaic the traditional social structure. The most archaic – type 1 – match bifurcation-linear type common typology. The rest are transitional from bifurcation-linear to linear type. Closer to bifurcation-linear type is type 2, in which, in addition, the system features a "Crow-Omaha": more in class 2-a less – in type 2-b. Also identified elements of the relativity kinship terminology system, characterized for the majority of the Turkic peoples.

They are more typical of type 3, which, however, is the most modernized. The author concludes that, at the present time historically different ethnic groups and different dialects of Crimean Tatars are mixed. Therefore, this typology, in large part, is the reconstruction of the previous situation. However, the author assumes that the type 2 (with elements of "Crow-Omaha") is more characteristic for the mountain of the Crimean Tatars, and type 3 for the Crimean Tatars from the Crimean southern coast from the Sudak's region and Nogais from the Kerch peninsula.

The kinship terminology of the Crimean Tatars is very diverse now, very mixed and is poorly understood. Her further study could help in the study of ethnogenesis and ethnic history of the Crimean Tatars.

Keywords: *terminology of kinship, kinship terminology system, system typology, Crimean Tatars.*

Вивчення систем термінів спорідненості (далі – СТС) різних народів світу є однією з основних субдисциплін етнології (соціальної і культурної антропології). Дослідження в цієї галузі дозволяють реконструювати основні риси, як традиційної соціальної організації та її трансформації, так і етногенезу та етнічної історії етнічних спільнот.

Роботами етнологів в головних рисах визначена типологія СТС народів світу, історичне співвідношення основних типів, деякі механізми трансформації, а також зв'язок СТС з процесами і явищами в соціальній організації суспільства [2; 3].

Існують і такі типи СТС, які не вписуються в загальноприйняті типології і вимагають подальшого осмислення. Серед них – релятивний тип, характерний для ряду народів Північної Євразії, у тому числі і для більшості тюркських народів, який був виділений як самостійний таксон автором цих рядків [11, с. 6-8, 30-60]. Особливістю цього типу є те, що більшість термінів спорідненості (далі – ТС) виділяються не на основі факту приналежності альтера-родича, що характеризується – до певного покоління, а за принципом, який різними авторами називається «косою спорідненістю», «відносним віком», «ковзаючим рахунком поколінь» або «віковим поколінням» [9; 10; 13].

Завданням цього дослідження є визначити загальні типологічні особливості СТС кримських татар, а також наявність або відсутність в ній рис релятивного типу.

СТС кримських татар предметом етнологічного вивчення, окрім двох робіт автора цих рядків [12; 14], досі не ставала. Можна згадати лише репліку Г. Дзибеля, який стверджував, що урало-алтайська мовна спільність не має «монополії» на термінологію, що створює ефект «ковзання». Зокрема, ряду тюркських народів і, у тому числі кримським татарам, ковзаючий рахунок поколінь, вважає він, не властивий [1, с. 208].

Є ряд досліджень, присвячених ТС кримських татар – емпіричній основі вивчення СТС, серед них – стаття К. Мусаєва [7] і роботи А. Мємєтова [4; 6]. Ці джерела я кардинально доповнив власними польовими матеріалами, зібраними у представників усіх основних етнографічних (субетнічних) груп кримських татар.

Заздалегідь слід пояснити своє бачення ще не до кінця осмисленої в науці ситуації з сучасним діалектним членуванням кримськотатарської мови і субетнічним розподілом самого цього етносу. Можу стверджувати, що нині традиційно прийнята структуризація значною мірою втратила свою актуальність. Вона зберігалася до депортації кримських татар з Криму в 1944 р. На нових місцях проживання (в основному, в Узбекистані, далі – Таджикистан, Казахстан, Киргизстан, північні райони європейської Росії) кримські татари, в цілому, зберегли свою етнічну «чистоту», вважаючи за краще в переважній більшості одружуватися з представниками саме свого етносу. Але, враховуючи їх нечисленність в щільному іноетнічному оточенні, втратило актуальність протиставлення різних груп цього народу, таке характерне для попередніх етапів їх історії (у тому числі раніше існувало упередження проти шлюбів представників різних частин народу, якій тоді ще не до кінця консолідувався). Степовики-ногайці (*чöллер* «степовики» або *ногъай*), горці і передгорці (*татлар* або *орта шивей* букв. «середня смуга») та «південнобережці» (*ялыбойлу*) в депортації інтенсивно брали шлюби між собою, але уникали шлюбів з місцевим, навіть єдиновірним – мусульманським – населенням.

Цей процес тримав і після їх повернення в Крим. Покоління тих, що народилися за межами історичної батьківщини, що вже частково змішалося, продовжило цю практику в останні десятиліття. Цьому сприяла, окрім втрати субетнічних стереотипів, така обставина, що вимушені переселенці найчастіше не змогли повернутися на свою малу батьківщину і селилися в тих районах Криму, де змогли облаштуватися. Окрім змішення в другому-третьому поколіннях, стався процес формування анклавів з представників різнодіалектних і різнокультурних груп, усередині яких, природно, відбувалися процеси інтерференції. Таким чином, нині можна спостерігати процес злиття етногруп, що разюче розрізнялися у минулому, у відносно консолідований етнос.

Цей процес був вірно помічений А. Мємєтовим, котрий відмовився від традиційного діалектного розподілу кримськотатарської мови та ввів такі поняття, як «кипчакизований», «огузований» і «змішаний» діалекти [5, с. 35-36]. Втім, і таке уточнення здається не зовсім точним. Можливо, в деяких конкретних випадках таке визначення може бути, в цілому, вірним (проте, діалекти припускають якусь територіальну локалізованість, а в нашому випадку можемо говорити хіба що про «огузовані», або «кипчакизовані» поселенські говіркі), але, в цілому, ситуацію зараз можна визначити як строкату діалектно-етнічну мозаїку, що зберігає елементи минулої картини етносу, але має тенденцію до уніфікації.

Ось деякі приклади приналежності інформаторів, у яких мною були зібрані матеріали по ТС кримських татар. Абдулаєва Айше Рєдванівна, 1967 р. н. – батько з с. Уркуста, біля Балаклави – гірський кримський татарин, мати з с. Дерменкой (Запрудне), біля Ялти – південнобережна, живе в степовому Криму, в смт Октябрське. Ізет Мустафа, 1925 р. н., народився в м. Алушта, живе в передгірному Криму – у Викторовці, Бахчисарайського району. Караєва Лілія Іслямовна, 1963 р. н., народилася в Ташкенті, відомості зібрані в гірському Криму – в с. Соколине; батько – місцевий, саме з Коккоза (Соколиного), але мати – південнобережна, з Алушти. Кналова Зєра Мємєтовна, 1988 р. н., народилася в тому же Соколиному, батько матері – з Куйбишева в гірському Криму, мати матері – з Алушти, батько, як і остання, південнобережний, але з іншого селища – з Ластівчиного гнізда. Фєрзієва Едіє Абдуррахмановна, 1961 р. н., батько – південнобережний, з Судака, а мати – гірська, з Білогорська.

Усе це, природно не могло не відбитися і на характері зібраних відомостей. Я спробував «розплутати клубок» і реконструювати картину, що мала місце до виселення кримських татар в 1944 р., що знайде відображення в нижческазаному.

Заздалегідь також слід проінформувати, що далі використовуватиму дещо спрощену, для зручності сприйняття, фонетичну транскрипцію або що частково вживається для тюркських мов, у тому числі і для кримськотатарської, або графіку кримськотатарських слів на основі кириличного алфавіту, але обидва варіанта близько співпадають між собою. Спеціально слід зазначити лише такі символи: *гъ*: шумний, фрикативний, дзвінкий, задньоязиковий приголосний, близький до українського і південноросійського «м'якого» «*г»*; *къ*: шумний змичний, глухий, *задньоязиковий* приголосний (на відміну від такого ж, але *середньоязикового* українського «*к»*) і дзвінку передньоязикову африкату *дж* (не плутати з букво-поєднанням «*д»*-«*ж»*).

Виходячи з критерію злиття або розмежування батьківської і материнської ліній спорідненості в першому висхідному і нульовому поколіннях, а інший загальновизнаний основний критерій типології – злиття або розмежування прямої і бічних ліній спорідненості – послідовно реалізується у кримських татар на користь їх розмежування, СТС кримських татар можна розділити на три основні типи.

У типі 1, в усіх основних позиціях, бічні – батьківська і материнська – лінії спорідненості розмежовуються. У першому висхідному поколінні брат батька (*эмдже*) розмежовується від брата матері (*дайы*), а сестра батька (*ала* / *хала* / *алапче*) – від сестри матері (*тизе* / *тейзана*); у поколінні *его* – особи, що говорить – бічні лінії розмежовуються за допомогою описових конструкцій: *эмдже балары* букв. «діти *эмдже* – брата батька», *дайы балары* букв. «діти *дайы* – брата матері», *ала балары* «діти *ала* – сестри батька» *тизе балары* «діти тизе – сестри матері». У разі потреби, стать кузена уточнюється: *огълан* «син» або *къыз* «дочка», відповідно: *эмдже огъланы* (в ізафетної формі), *эмдже къызы* і т. п.

Цей тип відповідає біфуркативно-лінійному типу загальної типології СТС. Цей тип, представлений серед усіх трьох основних субетнічних груп кримських татар – степовиків-ногайців, горців і жителів південного берега, і, по існуючій парадигмі, є найбільш архаїчним, серед наявних у кримських татар типів.

У типі 2 в першому висхідному поколінні також розмежовуються усі бічні родичі, але в поколінні *его* кузени вже об'єднуються під одним загальним терміном. У одних

випадках (тип 2-а) таким терміном виступає лексема *торун*, що одночасно означає також племінників і онуків. При цьому під одним терміном об'єднуються родичі з нульового (кузени), першого низхідного (племінники) і другого низхідного (онуки) поколінь, родичі по прямій (онуки) і бічним (кузени, племінники) лініям. Такий тип СТС можна представити, як такий, що має особливості, характерні для своєрідних систем спорідненості, що позначаються в етнології, як тип «кроу-омаха». З типологічної і ареальної точки зору він був детально проаналізований у роботі В. Попова [5], тому тут на цьому не зупиняємося.

У інших випадках (тип 2-б), також як, наприклад, в російській мові, всі кузени позначаються описовими конструкціями, такими як: *еки догъмуш къардашларым* букв. «(мої) двоюрідні брати» і т. п. Для онука вживається той же, що й у попередньому випадку, термін *торун*. Племінники позначаються описово: *агъанын балары* «діти старшого брата – *агъа»*, *къардаш балары* «діти молодшого брата», також – і для сестер різного відносного віку. Зустрічається і спеціальний термін для цього відношення спорідненості – *къада*. У ряді випадків і в цьому підтипі зустрічається змішення поколінь, але тільки для першого і другого низхідних поколінь; племінники (діти братів і сестер) позначаються також як онуки (діти дітей) – *торун*. Останній варіант також слід зв'язувати з типом кроу-омаха, але в ще більше зредукованому, ніж в типі 2-а, виді.

Цей тип в різних своїх варіантах також представлений серед усіх основних субетнічних груп кримських татар. Проте складається враження, що підтип 2-а, з особливостями «кроу-омаха», найбільш характерний для гірських кримських татар.

У типі 3 в першому висхідному поколінні частково (у жіночому терміні) зливається батьківська і материнська лінії, сестра матері позначається тим же терміном, що і сестра батька. Цей тип характерний для керченського «кипчакизованого» діалекту, в якому сестра матері, сестра батька і старша сестра позначається лексемою *тота*, і для «огузованих» говірок Алушти і Ускюта, де в такій же якості вживається слово *абла* [6, с. 93-94] і *апа* (це твердження, природно, має відносний характер, оскільки, як було сказано вище, поняття діалект-говірка для сучасної кримськотатарської мови мають досить умовний характер).

Типи 2 і 3, отже, є перехідними від більше архаїчного – біфуркативно-лінійного – до лінійного типу, характерного для «урбанізованих» народів. При цьому тип 2 – більше, а 3 – менш архаїчний.

Що стосується «вертикальної» типології СТС кримських татар, всупереч Г. Дзибелю, можна стверджувати, що риси релятивного типу є присутніми у цього народу, хоча і в ослабленій, зредукованій формі.

До них відносимо: врахування відносного віку (виділений нами принцип «відносного віку у рамках покоління» [11, с. 220-225]) при визначенні сиблінгів нульового покоління: розмежування старших (*агъа*) і молодших (*къардаш* / *къада*) братів, старших (*тата* / *тота* / *апа* / *абла* / *абай* / *апте* / *дада* / *тита* / *тапта*) і молодших (*къардаш* / *къызкъардаш* / *къада*) сестер. Цей же принцип частково діє і для позначення кузенів (вокативне – завжди; тобто, при зверненні до них використовуються ті ж слова, як і при зверненні до рідних сестер і братів). А також – при позначенні свояцтва, наприклад: старший брат чоловіка – *къайнагъа*, молодший брат чоловіка – *къайн*; старша сестра чоловіка – *бике* або *бике апа*, молодша сестра чоловіка – *корюмдже*; частіше старших братів і сестер чоловіка і дружини називають також як своїх братів і сестер, їх подружжя – також як подружжя своїх братів і сестер.

Змішуються покоління для позначення подружжя бічних кровних родичів. Чоловік старшої сестри (нульове покоління) термінологічно об'єднується з чоловіком тітки (перше висхідне покоління): *ениште*; дружина старшого брата – з дружиною дядька: *дуду*, *йенге* / *дженге*. У низхідних поколіннях змішуються: дружина молодшого брата і дружина сина: *келин*, чоловік молодшої сестри і чоловік дочки: *киев* [11, с. 220-241]. Найбільш же наближене до принципу косої спорідненості об'єднання в одній позиції під одним терміном представників двох суміжних поколінь – старшої сестри і тітки (сестри

батька і сестри матері), що, як було відмічено, зафіксовано у судакських і керченських кримських татар.

Таким чином, можна зробити зовні дещо парадоксальний висновок про те, що керченські і судакські кримські татари, з одного боку, мають найбільш модернізовану, «європеїзовану» СТС, а, з іншого боку, у більшому ступені, чим інші кримські татари зберігають стародавні тюркські принципи її структуризації.

Яким чином і під впливом яких чинників відбувалася трансформація СТС у предків кримських татар від релятивного типу, характерного для кочових тюркських народів до сучасного стану, виходячи з наявних на сьогодні даних, поки можна тільки припускати. Ці проблеми вимагають додаткових досліджень. Особливою темою залишається зникаюча діалектна різноманітність самої ТС кримських татар, яка може пролити світло на досі не вирішену проблему етногенезу і етнічних контактів кримських татар.

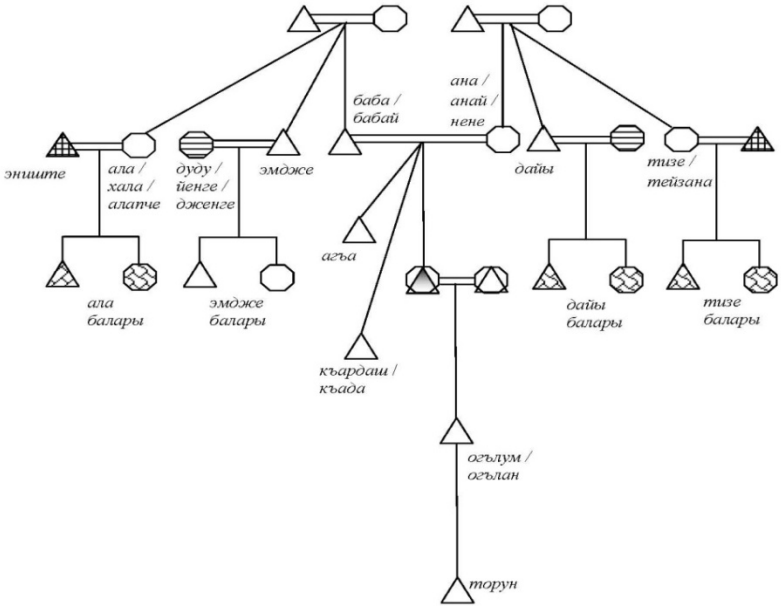

Рис. 1. ***Тип 1 кримскотатарської СТС***
Тут і далі одним візерунком позначені співпадаючі терміни спорідненості для біологічно різних родичів

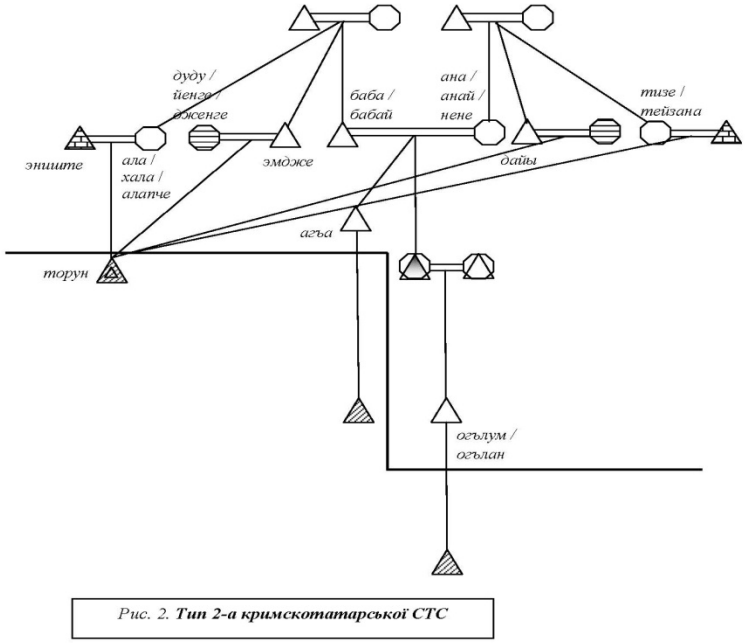

Рис. 2. ***Тип 2-а кримскотатарської СТС***

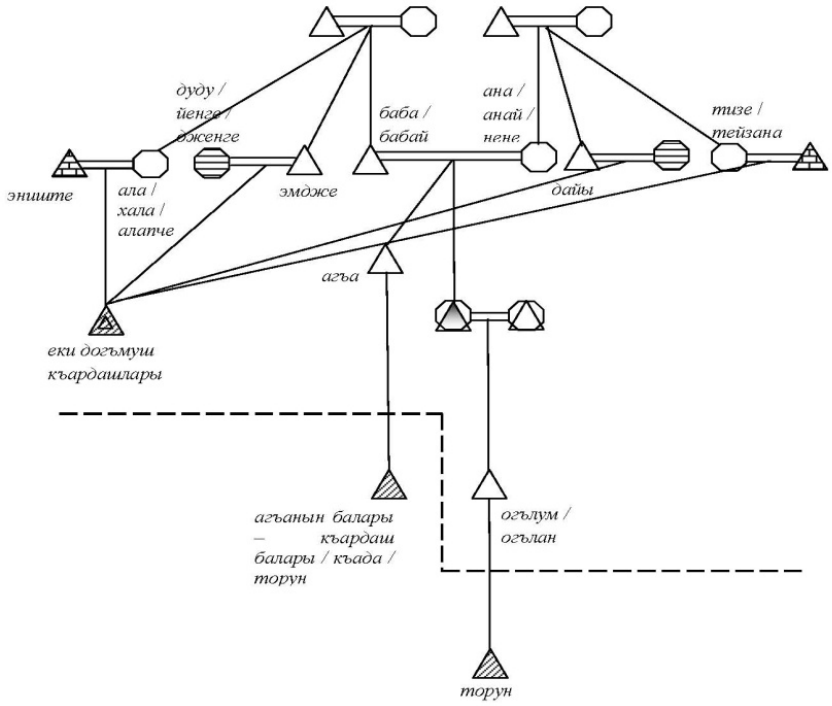

Рис. 3. ***Тип 2-б кримскотатарської СТС***

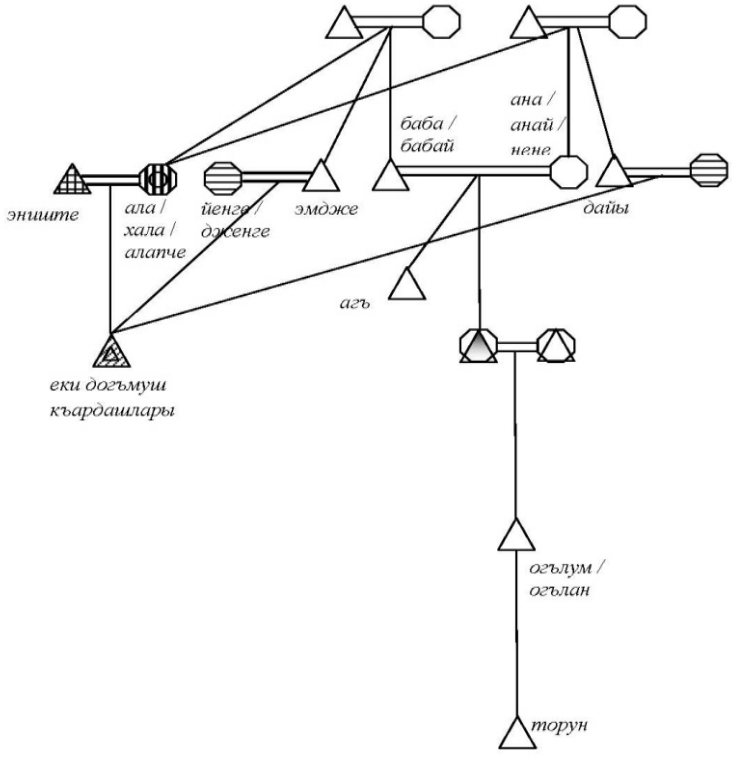

Рис. 4. ***Тип 3 кримскотатарської СТС***

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дзибель Г. В. Феномен родства. Пролегомены к иденетической теории / Г. В. Дзибель // Алгебра родства. – 2001. – Вып. 6.
2. Крюков М. В. Социальное и этническое: проблемы соотношения / М. В. Крюков // Расы и народы. – 1992 – Вып. 22.
3. Крюков М. В. Синхронно-диахронный метод и концепция трансформационной многолинейности систем родства / М. В. Крюков // Алгебра родства. – 1995. – Вып. 1.
4. Меметов А. О терминах родства в крымскотатарском языке / А. Меметов // Советская тюркология. – 1980. – № 6.
5. Меметов А. Крымские татары (Историко-лингвистический очерк / А. Меметов. – Симферополь, 1993.
6. Меметов А. М. Лексикология крымскотатарского языка. Учебное пособие / А. М. Меметов. – Симферополь, 2000.
7. Мусаев К. М. Термины родства в современных западно-кыпчакских тюркских языках / К. М. Мусаев // Sprache, Gechichte und Kultur der Altaischen Völker. – Berlin, 1974.
8. Попов В. А. К исторической типологии систем терминов родства: типы кроу и омаха / В. А. Попов // Советская этнография. – 1977. – № 2.
9. Шабашов А. В. Опыт сравнительного изучения болгарской и гагаузской систем родства (по материалам Южной Украины) / А. В. Шабашов // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3.
10. Шабашов А. В. К проблеме типологизации систем терминов родства некоторых этнических общностей Северной Евразии / А. В. Шабашов // Алгебра родства. – 1999. – Вып. 4.
11. Шабашов А. В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа / А. В. Шабашов. – Одесса, 2002.
12. Шабашов А. В. Система терминов родства и особенности этнокультурного развития тюркоязычных народов Крыма / А. В. Шабашов // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 13-14 травня 2004 р. – К., 2004.
13. Шабашов А. В. Мир родства древних тюрков / А. В. Шабашов // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Історичні науки : Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2005. – Вип. 11.
14. Шабашов А. В. Система терминов родства и проблема происхождения крымскотатарского народа / А. В. Шабашов // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной научной конференции (18-21 сентября 2006 г.). – Киев-Судак, 2006. – Т. II.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Боряк Г. В., д.і.н., проф., ***Сінкевич Є. Г.,*** д.і.н., проф.

© Шабашов А. В., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 07.11.2014*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

УДК 634.8(091)(477.75)

Бернар Н. Г.,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України,
м. Київ, Україна

ІСТОРІЯ ВИНОГРАДАРСТВА ЯК НАУКИ: ВІД НІКІТСЬКОГО БОТАНІЧНОГО САДУ ДО ІНСТИТУТУ «МАГАРАЧ»

Розглянуто історичні особливості розвитку та становлення виноградарської науки в Криму у другій половині XIX – на початку XX ст. Висвітлено вирішальне значення Національного Інституту винограду і вина «Магарач» та Нікітського ботанічного саду у науковому забезпеченні рослинництва взагалі і виноградарства зокрема. Окреслені етапи розвитку, напрями діяльності цих науково-дослідних установ, внесок учених і дослідників у розвиток виноградарства, вітчизняну і світову науку. Проаналізовано результати наукової діяльності Інституту «Магарач», визначені його сучасні наукові розробки, роль та значення у розвитку наукового потенціалу України, та підвищенні ефективності виноградо-виноробної галузі.

Ключові слова: *виноградарство, наука, історія, Нікітський ботанічний сад, Інститут винограду та вина «Магарач», Крим.*

Бернар Н. Г.,
Национальная научная сельскохозяйственная библиотека
Национальной академии аграрных наук Украины,
г. Киев, Украина

ИСТОРИЯ ВИНОГРАДАРСТВА КАК НАУКИ: ОТ НИКИТСКОГО БОТАНИЧЕСКОГО САДА ДО ИНСТИТУТА «МАГАРАЧ»

Рассмотрены исторические особенности развития и становления виноградарской науки в Крыму во второй половине XIX – начале XX в. Отображено решающее значение Национального Института винограда и вина «Магарач» и Никитского ботанического сада в научном обеспечении растениеводства вообще и виноградарства в частности. Описаны этапы развития, направления деятельности этих научно-исследовательских учреждений, вклад ученых и исследователей в развитие виноградарства, отечественную и мировую науку. Проанализированы результаты научной деятельности Института «Магарач», описаны его современные научные разработки, роль и значение в развитии научного потенциала Украины и повышении эффективности виноградовинодельческой отрасли.

Ключевые слова: *виноградарство, наука, история, Никитский ботанический сад, Институт винограда и вина «Магарач», Крым,*

Bernar Nataliya,
National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agricultural Science of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

HISTORY OF VITICULTURE AS A SCIENCE: FROM NIKITSKY BOTANICAL GARDENS TO INSTITUTE "MAGARACH"

The article is devoted to regional peculiarities of formation and development of the largest scientific-research institutions in the Crimea – Nikitsky Botanical Gardens and Institute "Magarach", formation of the main directions of their scientific activity. Historical aspects of formation of vine-growing science on the territory of Ukraine, peculiarities of formation of Institute of Viticulture and Wine-making "Magarach" as scientific institution have been considered in this article. On the base of complex analysis of different sources and literature, the succession in development of main directions of vine-growing agrotechniques and selection has been shown. The results of scientific activity of institute "Magarach" have been analysed; the contribution of its scientists and researchers to development of viticulture in the Crimea, native and foreign science has been elucidated. The modern scientific elaborations of institute, its role and importance in the development of scientific potential of Ukraine and increasing of efficiency of viticulture and wine-making branch have been described.

Keywords: *viticulture, science, history*, *Nikitsky Botanical Gardens*, *National Institute of viticulture and wine-making «Magarach», Crimea.*

Вивчення історії розвитку та становлення виноградарської науки на теренах України досі не було предметом спеціальних досліджень і потребує комплексного вивчення. Звернення до теми історії регіональних особливостей розвитку науково-дослідницьких установ в Криму пов'язано з вирішальним значенням Національного Інституту винограду і вина «Магарач» та його «малої батьківщини» – Нікітського ботанічного саду – у науковому забезпеченні рослинництва взагалі і виноградарства зокрема. Ця тема частково знайшла своє відображення у загальних працях з історії розвитку виноградарства в Росії та Україні [7, 28, 31, 32]. Зауважимо, що з поля зору дослідників історії української сільськогосподарської науки практично випав історичний досвід наукового забезпечення розвитку виноградарської галузі.

Метою статті є висвітлення історії становлення виноградарства як самостійного наукового напрямку в Інституті «Магарач», історико-науковий аналіз результатів діяльності Інституту до 1991 р. та його ролі у модернізації кримського виноградарства часів незалежності України.

Крим є унікальним місцем для вирощування винограду завдяки географічному положенню та наявності численних сприятливих різноманітних мікрокліматичних зон. На прикладі історії вирощування цієї сільськогосподарської культури в Криму впродовж тридцяти століть можна простежити, як виноградарство і населення відчували на собі наслідки від заборони та насильницького впровадження культури, від волі та інтелекту державних діячів, від нищівної дії хвороб, шкідників та холодних зим.

Російсько-турецькі війни, приєднання Криму до Росії, яке супроводжувалося виселенням татар, греків та вірмен, наприкінці XIX ст. призвели до майже повної загибелі виноградників на Південному березі Криму. Виноградарство та виноробство Криму тих часів були у занепаді не тільки у зв'язку з висилкою значної частини населення, яке займалося виноградарством, але й через те, що татари та «отатарені» греки сповідували іслам, який забороняв виробляти та споживати вино [36, с. 14]. Російський уряд, намагаючись закріпитись в Криму та насадити свій феодально-кріпацький режим, роздавав кримські землі поміщикам та чиновникам великими наділами. Спочатку південнобережне виноградарство мало аристократичний, аматорський характер, було примхою знатних осіб. Згодом, по мірі з'ясування вигідності та переваг цієї галузі, особливо на південному узбережжі (порівняно з іншими районами Криму), а також завдяки проведенню доріг, воно почало набувати економічного значення.

Наприкінці XVIII ст., за повідомленням вченого-натураліста К. І.Габліца, на півострові росло 15сортів винограду, Х. Х. Стевен називав 25 сортів, П. С. Паллас – 39. А вже в середині XIX ст. ампелографічна колекція Нікітського саду та Магарацького училища виноробства перевищувала 400 сортів, завдяки чому Росія, яка до цього не мала промислового виноградарства та виноградного виноробства, вийшла на п'яте місце в світі по виробництву винограду [32, с. 24].

Історія зберегла імена тих, хто стояв у витоків кримської науки про виноград. Першим серед них слід назвати академіка П. С. Палласа (1741-1811), який очолив Судацьке виноробне училище, засноване у 1804 р. з метою розвитку виноградарства та виноробства в Криму, та описав культуру винограду в цьому регіоні [28]. Але найбільш вагомий внесок у розвиток кримського (і не тільки) виноградарства зробили створений у 1812 р. поблизу Ялти Нікітський ботанічний сад та заснований при ньому у 1828 р. Магарацький заклад виноградарства та виноробства, який спочатку став спадкоємцем Судацького училища виноробства, а в подальшому – науковим центром світового рівня.

Виноградарську діяльність Нікітського ботанічного саду традиційно пов'язують з ім'ям його другого директора, М. А. Гартвіса (1793-1860) [11; 29, с. 48-51]. Але, на нашу думку, недостатньо висвітлена в цьому контексті постать першого директора та засновника Нікітського саду, російського вченого-ботаніка шведського походження Х. Х. Стевена (1781-1863). Не применшуючи заслуг М. А. Гартвіса, треба зазначити, що вже при закладенні Саду на ділянці землі від

селища Нікіта та урочища Магарач до самого моря, Стевен мав намір заснувати в Криму ще одне виноградарське училище – на Південному березі. У доповіді щодо плану розвитку «економо-ботанічного» саду він писав: «*Виноград по-настоящему не принадлежит к сему заведению. Однако ж, дабы не исключить совершенно столь полезную часть садоводства, то всякого сорта винограда будет разведено по нескольку лоз, а хороших пород столько, чтобы и понемногу вина можно было сделать. Сие будет служить для сравнения почвы и климата в Судаке и Никите и для определения, какие породы в каждом из сих мест более выгодны*» [4]. Таким чином Стевен збирався зберегти зв'язок із Судацькими казенними виноградниками шляхом ведення паралельних спостережень. Вчений вважав, що найпридатніше місце для розвитку промислової культури винограду – це район Судака; щодо виноградарства в Нікіті він переслідував переважно науково-дослідні цілі.

У 1813 р. Стевен відібрав у Судацькому училищі 16 сортів найкращих місцевих лоз, перевіз їх до Нікітського саду та посадив невеликий виноградник. У звіті за 1815 р. він повідомляв: «*…винограда посажено немного, всего около полудесятины, и только таких сортов, кои в Судакском виноградном саду находятся*» [1]. Х. Х. Стевен вперше поставив завданням для Нікітського саду збір та випробування вітчизняних та іноземних сортів винограду та вивчення їх придатності до виноробства або для споживання у свіжому вигляді. За своїм географічним положенням Нікітський сад міг займатися розведенням не тільки столових, але й винних (технічних) сортів винограду. Зазначимо, що перше виноробство у Нікітському саду було проведено у 1819 р., також за часів директорства Х. Х. Стевена, коли виготовлено було 57 цебер вина, проданого майже цілком на початку наступного, 1820, року [37].

Виноградна колекція Нікітського саду поступово розширювалася, оскільки постійно проводилися пошуки нових сортів. У 1821 р. вона налічувала 4 310 кущів винограду 30 сортів; окрім місцевих кримських, тут знаходились кращі європейські сорти північних районів (рейнські, бургундські, угорські): «*Кларет зантский розовый – 800 кустов, Рейнский белый – 600, Французский красный – 800, Красный из Корфу – 800, Белый венгерский – 300*» та ін. Стевен визначив, що, хоча «*во времена Палласа многие туземные сорта считались хорошими, они все же значительно ниже заграничных*» [6].

У 1824 р. Х. Стевен отримав виноградні чубуки з Лубенського повіту і заклав в Нікітському саду «*школу для дальнейшего распространения их в России*» [2]. Виноградник поповнився також лозами, отриманими з Кізляру (Кахетинський білий, Кахетинський чорний, Кішміш довгий) та Астрахані (Товстокорий,Угорський чорний, Саф'янний), і вже у 1825 р. Стевен повідомив, що ним «*положено начало весьма нужному сортименту винограда, сорта которого собраны в Крыму, на Дону и из Грузии, какие только достать было можно*» і що «*…в Саду имеется до 200 сортов винограда*». Так була заснована перша найбільш повна в Росії наукова ампелографічна колекція. З рапорту Х. Х. Стевена за 1826 р. видно, що вона була приведена в певну систему: «*Собрание различных сортов винограда около 300 родов… высажено сортимента по одному кусту для проверки названия и лучшего сравнения родов между собою*» [3].

Значною подією в діяльності Нікітського саду стало виділення у вересні 1828 р., згідно з розпорядженням генерал-губернатора М. С. Воронцова, на землях Саду, в урочищі «Магарач», ділянки для розведення зразкового «*казенного виноградника*» і створення показового виноградо-виноробного закладу та училища при ньому. Втіленням в життя цього плану зайнявся другий директор Нікітського саду, представник старовинного швейцарського роду, М. А. Гартвіс (1793-1860). У листопаді 1828 р. почалася підготовка ґрунту для посадки винограду в магарацькому виноробному закладі та возведення службових та житлових будівель; цей рік вважається роком заснування Інституту «Магарач» [30].

Перша закладка експериментальних виноградників в «Магарачі» відбулася навесні 1829 р.: на двох кварталах було посаджено 4 000 кущів основного

бургундського сорту Піно фран та ансамбль найкращих бордоських сортів – Пті вердо, Гро вердо, Мальбек і Мерло. Гартвіс заклав два виноградники: колекцію та дослідну ділянку кращих французьких сортів, наданих Воронцовим. Перший врожай з насаджень магарацького винограднику був отриманий у 1832 р. У подальшому, впродовж 8 років, з сортименту Нікітської колекції в Магарачі щорічно висаджувалися перспективні сорти винограду по пів- та по одному ряду.

«Магарацькому закладу», як його тоді називали, з перших днів існування був наданий науково-дослідний, досвідно-показовий характер. При його заснуванні вирішувались головні задачі: розмноження та розповсюдження найкращих сортів винограду, відібраних з колекційних насаджень, та створення зразкового виноробного господарства, в якому б проводилися пошуки найкращих способів приготування вина. У зв'язку з цим на винний підвал «Магарача» покладалося технологічне сортовипробування та рекомендація кращих сортів винограду, учбово-показова робота, розробка та розповсюдження покращених заходів виноробства відповідно до місцевих умов [8.] Таким чином, центр наукової роботи з виноградарства та виноробства був перенесений до закладу «Магарач», а ампелографічна колекція ще деякий час (до 1870 р.) продовжувала залишатися у Нікітському саду. Складну та кропітку роботу по вивченню та випробуванню величезної кількості сортів винограду, врожай з яких надходив як з виробничих насаджень «Магарача», так і з колекційних у Нікітському саду, здійснив перший виноріб магарацького винного підвалу, Ф. І. Ґаске (він описав їх генетичні особливості та виокремив найпродуктивніші) [36, с. 15].

Згодом у «Магарачі» створюється надзвичайний сортимент виноградних лоз, в якому були широко представлені не тільки іноземні (з Угорщини, Франції, Германії, Португалії та ін.), але й вітчизняні сорти, в тому числі і аборигенні кримські. Важко переоцінити роль М. А. Гартвіса у створенні цієї колекції. Л. П. Симиренко, посилаючись на думку В. Х. Кондаракі, писав: «*деятельность Гартвиса так была велика, что к 1838 г. почти все пространство, предназначенное для рассадника виноградных лоз, было уже засажено… Превосходно содержимый рассадник этот не только предоставил всем и каждому возможность разведения прекрасных сортов винограда, доброкачественность которых была уже испытана специалистами, но и научил туземцев неизвестным для них раньше приемам культуры этого прекрасного растения*» [9].

У 1855 р. М. А. Гартвіс дав перший короткий опис магарацької ампелографічної колекції з господарської та технологічної точок зору та охарактеризував 79 найкращих сортів винограду [10]. У наступні роки, водночас із з'ясуванням придатності окремих сортів винограду до різних напрямків використання, уточненням строків дозрівання та якості отриманого сорту, досліджувалась врожайність кожного сорту. З більш ніж 400 випробуваних в «Магарачі» сортів винограду в подальшому 32 сорти були рекомендовані для масового розповсюдження; вони і донині є основними виноробними сортами на півдні України.

Ампелографічна колекція стала джерелом посадкового матеріалу для створення дочірніх колекцій і сприяла збагаченню виноградників країни цінними сортами. У 1860 р. в цьому своєрідному музеї лоз налічувалося понад 270 сортів. З 1829 по 1852 роки «Магарач» розповсюдив більше мільйона чубуків, завдяки чому було закладено більш ніж 30 державних виноградних розсадників на півдні України та Росії, Північному Кавказі, в Закавказзі та інших районах [29, с. 16-17].

Історія селекції винограду в Україні налічує понад 185 років: стільки ж часу, скільки існує Національний інститут винограду і вина «Магарач». Окрім спостережень за сортами винограду та дослідів з акліматизації у цьому закладі здійснювали виведення нових сортів винограду. Першим досвідом у цьому напрямку можна вважати роботи М. А. Гартвіса (разом з виноробом Ф. І. Ґаске), які у 30-х роках XIX ст. покращили сорт Мурведр шляхом відбору сіянців з гібридних популяцій від схрещування з цим сортом. Відбір вівся з метою підвищення продуктивності сорту, перші схрещування біли внутрішньовидовими, в межах виду

Vitis vinifera та близькородинними. Цю роботу можна вважати початком свідомої цілеспрямованої селекції винограду шляхом генеративної гібридизації. Впродовж 36 років Гартвісом проводились дослідження з сортовивчення та селекції винограду. Він вивів декілька нових сортів, з яких до наших часів збереглися два: технічний сорт Мурведр Гуле та столовий сорт Нікітський жемчуг (Перл де Нікіта) [11, 30].

До 1860-1861 років закінчився перший період розвитку Нікітського саду і «Магарача». Завдання, поставлене при заснуванні «Магарача», було виконано – заклад перетворився на розплідник кращих лоз винограду, які розповсюдив по всьому півдню Росії. Після смерті Гартвіса у 1860 р. директором Нікітського саду був призначений В. Ф. Келлер, який вжив рішучих заходів щодо підняття прибутковості Магарацьких виноградників, узявся за розширення площ. За п'ять років його директорства виноградник збільшився більше ніж удвічі (з 51 090 кущів у 1860 р. до 107 669 – у 1865 р.), а «Магарач» перетворився на маточник з розповсюдження виноградних лоз.

Наступний директор Нікітського саду, вчений-ботанік М. Є. Цабель (1866-1880), продовжив розвиток науково-дослідного та навчально-показового напрямків: у 1869 р. відкривається Нікітське училище садівництва та виноробства, викладачами в якому були фахівці Нікітського саду і «Магарачу», організуються дві наукові лабораторії – ботанічна та енохімічна (хімії вина); на базі наявних колекцій і багаторічних спостережень ведеться наукова робота.

У 1860–1990 рр. діяльність «Магарача» торкалася різноманітних питань виноградарства: фахівці проводили агробіологічне вивчення і оцінювання численних сортів винограду з метою виявлення найбільш рентабельних для окремих районів Криму. Вперше в історії вітчизняного виноградарства у «Магарачі» були розроблені найкращі способи формування виноградного куща, у тому числі і найбільш поширений тепер спосіб вирощування винограду на низькій шпалері з розтяжкою лози; проведено багаторічне порівняльне дослідження різних форм виноградних лоз із виокремленням «гюйо» і «медокської» як найбільш економічно ефективних в умовах Південного берега Криму [23].

Учені «Магарачу» спростували поширену серед виноградарів тих часів думку, що під час цвітіння винограду треба припинити усі роботи по догляду за ним, тому що рослині потрібен спокій. На підставі дослідних даних за кілька років виноградар М. Орленко довів, що догляд за кущем в період цвітіння (обробка ґрунту, обпилювання сіркою та ін.) не тільки не знижує, а, навпаки, збільшує врожай на 4-12 % [14]. Вченими були проведені дослідження щодо використання добрив і урахування впливу складу ґрунту на якість і кількість врожаю [19, 20]. Результати цих досліджень вплинули на розвиток культури винограду не тільки в Криму, а й за його межами.

У 1853 р. в Крим було занесене небезпечне грибкове захворювання винограду – оїдіум, яке спричинило значні втрати південнобережному виноградарству. Лише після повернення винороба А. П. Сербуленка у 1864 р. з-за кордону та його дослідів щодо використання сірки обпилювання виноградників як засіб боротьби з оїдіумом отримало широке розповсюдження; захворювання швидко зійшло нанівець [12].

Важливе значення для ознайомлення наукової громадськості з прийомами, які застосовувались на дослідних магарацьких виноградниках, та для їх розповсюдження мала публікація практичних рекомендацій. У 1871 р. вийшла з друку книга директора Нікітського саду М. Є. Цабеля з примітками та доповненнями А. П. Сербуленка [13], у яких він узагальнив величезний досвід (свій та Ф. І. Ґаске) щодо прийомів сортовивчення винограду та їх використання у виноробстві.

Опубліковане у 1906 р. «Руководство по виноградарству», в якому були надані практичні рекомендації з найефективніших способів розмноження, прищеплення, висадки виноградників, перевірки сортів, обрізання і формування винограду, догляду за виноградником, боротьби з захворюваннями і шкідниками тощо довгий час було єдиним підручником з виноградарства [16].

Виноградарство Криму вимагало проведення метеорологічних спостережень.

У 1870-ті роки для цих потреб у «Магарачі» було відкрито метеорологічну станцію. Її створення значно поліпшило якість робіт у виноградарстві. Спостереження, що велися тут, сприяли вирішенню багатьох специфічних завдань, і, насамперед, найголовнішого з них – складанню кліматологічного плану для експериментально-дослідних ділянок Нікітського саду. Оскільки виноградники півострова зазнавали великої шкоди від заморозків, у Нікітському саду було відкрито дві філії метеорологічного пункту для збору інформації щодо коливання температури на різних висотах над рівнем моря.

У 1880-ті роки в Нікітському саду розгорнулися дослідження хімічних особливостей винограду, пошуку шляхів оптимізації дозрівання плодів, суцвіть (запилення бджолами). Поштовхом для цього став прихід до керівництва установою відомого рослинника, біохіміка вина, філософа О. І. Базарова (1845-1907). В енохімічній лабораторії «Магарача» досліджувалися межі потенційних можливостей виноградних лоз різних сортів та коливання їх через зміну погодних умов. Вивчаючи вплив метеорологічних факторів на врожайність винограду, О. І. Базаров виокремив два чинники (температуру і вологість), та опублікував результати двадцятирічних досліджень [17].

Питанням впливу вологості на дозрівання плодів винограду приділяв увагу відомий виноградар М. Я. Орленко (1855-1928). Учений надав практичні рекомендації щодо збереження вологості ґрунту на гірських схилах шляхом періодичного спушування та прокладення потоків води і руху вологи під відповідним кутом. За його спостереженнями, значна частина виноградників в Криму тих часів мала вік вже понад 20 років, знизила врожайність і потребувала значного вкладання коштів [15].

У 1880 р. О. І. Базаров спільно з М. Я. Орленком, використовуючи класифікацію Міжнародної ампелографічної комісії, провели перший опис місцевих кримських сортів винограду. Вченими було виявлено усього 300 сортів; інші, на їхню думку, були дублікатами. Через необхідність запобігання захворювання на філоксеру та систематизації сортів, сортимент Саду був перенесений у «Магарач». У 1882 р. О. І. Базаров зазначав, що закладений у 1860 р. Нікітський сортимент «*...містив 76 чорних винних, 89 білих винних, двадцять кольорових винних, 47 чорних столових, 49 білих столових і двадцять кольорових столових, а загалом 301 сорт*» [18]. Сортимент проіснував два десятиліття, після чого був знищений через загрозу філоксерного захворювання. У 1870 р. за системою Одара (по областях) був заснований Магарацький сортимент, який за даними вченого, у 1889 р. містив 490 сортів винограду.

У ці часи науковцями ведеться робота по вивченню захворювань та шкідників виноградної рослини, пошуку ефективних засобів боротьби з ними. Вчені з'ясували, що в Європейській частині Росії виноградна лоза уражається майже 102 видами шкідників і зробили перші спроби їх систематизації [21]. Проводяться досліди з виявлення можливих шляхів поширення найнебезпечнішого шкідника винограду – філоксери; досліджуються паразитні, бактеріальні та грибкові захворювання винограду та виявляються сорти, які найчастіше піддаються ураженню. Вченими пропонуються технології, які виключають внесення органічних добрив, процедури проведення омолодження лоз, культивування більш стійких (американських) сортів, обробки пошкоджених кущів сірковуглецем [22].

Серед наукових пріоритетів вчених Криму була підготовка практичних рекомендацій із визначення зрілості та термінів збору винограду. Дослідженнями в цьому напрямку займався О. Є. Саломон, хімік-винороб Нікітського саду у 1869-1892 рр. Науковець виділив кілька ознак, що вказували на зрілість винограду та підготував для виноградарів таблицю, за якою можна було визначати питому вагу сусла [19].

На початку XX ст. вченими «Магарача» проводилися роботи на ампелографічній колекції. У 1907-1913 роках А. М. Фролов-Багрєєв провів аналітичне дослідження сусел більш ніж 200 сортів магарацького сортименту і отримав цінний науковий та практичний матеріал [24].

За часів Першої світової та громадянської війн виноградарство та виноробство Криму прийшло у занепад, чому сприяли не тільки обставини військового часу (відсутність робочої сили, допоміжних матеріалів, сірчаного цвіту, спирту та ін.), але й заборона на деякий строк торгівлі спиртними напоями. Загальна затримка в розвитку виноградарства (площі виноградників були скорочені на 30 %) відбилася й на діяльності «Магарача», який з 1917 по 1922 рр. функціонував як державний радгосп.

У 1923 р. був створений відділ виноградарства та виноробства Нікітського ботанічного саду, який проіснував до 1931 р. У 1924 р. відновлюється вивчення магарацької ампелографічної колекції (перевага надається сортам, придатним для виробництва десертних вин), організовані фенологічні спостереження та технологічні випробування 60 колекційних сортів [25]. У 1927 р. розпочалась робота з вивчення філоксеростійких підщеп щодо покращення росту і врожайності важливих для Криму європейських сортів.

Результати вивчення кримських ґрунтів показали значне накопичення азоту у верхніх шарах ґрунту шляхом нітрифікації; з'ясували брак конкретних елементів в ґрунтах, дозволили рекомендувати види добрив, їх оптимальні дози і терміни внесення [26].

Селекція і гібридизація винограду проводилися фахівцями «Магарачу» спільно з відділом селекції і генетики Нікітського саду на комплекс ознак (врожайність, величину і форму грона, час дозрівання, рівномірність розвитку плодів). Гібридизація проводилася між сортами-донорами високої якості і врожайності сорту; схрещувалися також між собою сорти, що вживалися технологами для спільного купажу.

У 1927 р. в Червоногвардійському районі Криму, близь селища Ташли Кіпчак (нині с. Клепініне) вченими-виноградарями О. О. Івановим та М. І. Хількевичем з метою розвитку виноградарства у Степовому Криму створюється опорний пункт «Магарача», на якому вивчалися сорти і прийоми агротехніки стосовно до посушливих умов та холодної зими. Звідси почалася, поширилася та отримала обґрунтування сортова агротехніка винограду.

У 1928 році була закладена нова ампелографічна колекція. За участю вчених Я. Ф. Каца, В. С. Сушкова, О. О. Іванова виявлялися аборигенні сорти, з них виділялися найцінніші (Екім кара, Кефесія, Сари Пандас та ін.); визначалися синоніми; з 1932 року почалося активне поповнення колекції і розробка першого варіанту сорторайонування Криму.

У 1931 р. «Магарач» з відділення у складі Нікітського ботанічного саду перетворюється в самостійну установу – Кримську зональну дослідну станцію з виноградарства і виноробства. На станції створюються сектори виноградарства з відділами агротехніки, селекції та ампелографії, агрохімії і ґрунтознавства, агрометеорології. Проводиться величезна селекційна робота: за період 1927-1929 та 1937-1938 рр. вченим-селекціонером М. В. Папоновим (1902-1939) було виконано 140 комбінацій схрещування з метою покращення столових та технічних сортів винограду, досліджувалися дикорослі та аборигенні сорти Криму. Уперше в світі він використовував у гібридизації форми, віддалені за походженням: схрещені західноєвропейський сорт Бастардо з Сапераві, який походить з Причорномор'я. Вченим були створені сорти Бастардо магарачський, Ранній Магарача, Кримський, Таврида, Рубіновий Магарача, Український ранній, робота з якими була закінчена вже після його смерті [27; 35, с. 63].

У 1940 р. Кримська зональна дослідна станція «Магарач» була перетворена у Всесоюзний науково-дослідний інститут виноробства і виноградарства «Магарач». У 1941 р. з початком війни Інститут «Магарач» був евакуйований у селище Кибрай під Ташкентом, де вчені інституту вивчали стан виноградарства в республіках Середньої Азії. Після реевакуації «Магарачу» були відновлені усі його філіали, дослідні станції та опорні пункти, створені 10 нових опорних пунктів. Інститут у цей період по структурі, обсягу робіт та територіальному охопленню являв собою галузеву виноградо-виноробну академію. Створивши мережу установ, «Магарач» розвиває роботи з сортовивчення та сорторайонування, вивчення та використання ґрунтів під культуру винограду, селекції та агротехніки. У 1948 р. створюється

відділ фізіології, на дослідно-виробничій базі влаштовується літня лабораторія з метою вивчення потреб різних сортів винограду у елементах ґрунтового розчину; з 1961 р. починає функціонувати вегетаційна площадка. У 1952 р. при Інституті «Магарач» відкривається аспірантура з виноградарства та виноробства. У «Магарачі» накопичується великий селекційний матеріал – живців та пилок сортів винограду, які ростуть в різних природно-кліматичних умовах – та створюються передумови для успішної селекційної роботи по виведенню нових сортів винограду, стійких до несприятливих умов навколишнього середовища [30].

З 1950 р. у відділі селекції інституту починає працювати П. Я. Голодрига (1920-1986), яким були проведені оригінальні дослідження, присвячені генетиці та селекції винограду, науковим методам вдосконалення селекційного процесу, поліплоїдії та індукованому мутагенезу цієї культури. Під керівництвом видатного вченого були вивчені фізіолого-біохімічні критерії морозостійкості, ранньостиглості, філоксеро-стійкості, посухо- та жаростійкості винограду, отримали остаточну оцінку нові гібридні сорти, виведені М. В. Папоновим [34].

П. Я. Голодрига вперше застосував культуру тканин in vitro як метод селекції винограду та встановлення генетично зумовлених закономірностей прояву ознак; отримав сомаклони винограду; розробив унікальні експрес-методи діагностики генотипової специфічності рослин шляхом використання винограду як модельної культури. Багаторічна робота селекціонерів інституту дозволила рекомендувати для широкого впровадження у виробництво велику кількість нових, високоцінних, комплексно-стійких сортів винограду – Первісток Магарача, Подарунок Магарача, Ювілейний Магарача та ін. [33].

Сучасні здобутки Інституту «Магарач» в галузі виноградарської науки ґрунтовні, серед них: поліпшення сортименту, селекція нових та впровадження інтродукованих сортів; одержання поліплоїдних сортів винограду з виходом на великоплідні і безнасінні форми; використання сучасних біофізичних і біохімічних методів діагностики генотипової специфічності для прискорення селекційний процесу; одержання гібридних форм з комплексною стійкістю до хвороб і шкідників.

Ученими «Магарача» виконані роботи по отриманню нових сортів із заданими якісними показниками за хімічним складом, найбільш відповідні сучасної технології механізованого догляду за виноградними насадженнями та збирання врожаю. Нині у Національному Інституті винограду і вина «Магарач» тривають дослідження та робота над селекцією нових сортів. Здобутки Інституту визначені іноземними експертами. Так, 63 сорти винограду селекції Інституту занесли до ампелографічної колекції Кавказу та Північночорноморського регіону.

Створені в інституті високоврожайні сорти винограду Ранній Магарача, Бастардо магарачський, Первісток Магарача і інші вирощуються в Україні, Росії, Молдові, інших регіонах. Плідними у «Магарачі» є багаторічні дослідження по створенню ранньостиглих, стійких до грибкових хвороб та шкідників сортів винограду, виробленню з них вин. Напрямів досліджень багато, і якщо їх узагальнити, то можна сказати, що нові магарачські технології націлені на безвідходне виробництво та створення екологічно чистої продукції [37].

Дослідженнями на ампелографічної колекції інституту (включає 3 259 сортозразків) встановлена ідентичність опису та отримані паспорти на 40 сортів винограду V. labruska і 110 сортів V. v. pontika georgica, з яких відібрано 29 перспективних сортів для виробництва і селекції. На даний момент кількість сортозразків ампелографічної колекції становить 3 214, кількість кустомісць – 26 660, відсоток запонения колекції 77,1 %. Заготовлено 4 940 живців 466 сортів винограду для обміну з іншими організаціями та установами.

Створено принципово новий генофонд винограду на основі гібридизації між формами винограду європейсько-амурського і європейсько-американського походження. Передані на держсортовипробування 27 сортів нової селекції, у т.ч. 14 морозостійких (8 столових і 6 технічних), 5 стійких до мілдью та сірої гнилі (3 столових та

2 технічних); 6 клонів сортів Мускат білий, Мускат чорний і Серсиаль [35].

Вперше у світі розроблено метод одержання рослин винограду з зародків і неповноцінного насіння. При схрещуванні двох безнасінних батьківських форм отримані плодоносні рослини. В умовах зародків in vitro з рудиментів насіння отримано 43 рослини, з яких 22 адаптовано до умов in vivo [37].

Також вперше в світі застосовано метод білкових маркерів для генотипічної ідентифікації гібридів, сортів і клонів винограду. Метод ідентифікації видів і сортів винограду за допомогою білкових маркерів дозволяє моделювати виведення сортів винограду, підбирати необхідні батьківські пари. Розроблені методики по вивченню, сортовипробуванню та розмноженню винограду. Вперше у виноградарстві розроблено метод діагностики посухостійкості сортів підщеп винограду в культурі тканини, що представляє собою сучасний біотехнологічний метод тестування підщеп винограду за ступенем їх адаптації до умов посухи [35].

Розроблено раціональні технології застосування добрив на виноградниках, за якими усі елементи внесення добрив (дози, форми, терміни тощо) встановлюються для кожного масиву за конкретними об'єктивними показниками.

Комплексні дослідження інституту по підвищенню ефективності захисту винограду від гронової листовертки, рослиноїдних кліщів, оїдіуму і сірої гнилі покладені в основу «Системи заходів щодо захисту виноградних насаджень від шкідників, хвороб і бур'янів». Застосування сприяло збереженню від загибелі не менш 3 % врожаю. Для боротьби з філоксерою запропонована емульсія сірковуглецева, розроблена технологію її використання.

Основні напрямки наукових досліджень Інституту «Магарач» в останні роки: розроблені теоретичні засади використання та встановлено механізми дії індукторів стійкості винограду до хвороб. Виявлені індуктори стійкості до мілдью, оїдіуму, сірої гнилі; визначено основні технологічні параметри їх використання.

Вивчається вдосконалення системи захисту виноградних насаджень від шкідливих організмів в постійно мінливих кліматичних і агроценотичних умовах вирощування винограду. Раціональна система захисту в роботах вчених базується на використанні фітосанітарного контролю (моніторингу) за шкідливими організмами для вибору кращих засобів захисту і антирезістентних програмах. Такий науковий підхід дозволив послаблювати (на 30 % і більше, без зниження якості захисних заходів) або посилювати загальний пестицидний фон на виноградниках в залежності від фітосанітарних обставин. Дослідження ведуться за наступними темами: прогноз розвитку шкідливих організмів і визначення їх економічних порогів шкодочинності, виявлення фактів, що обмежують розвиток шкідливих видів, визначення оптимальних строків проведення захисних заходів, встановлення ефективності різних засобів захисту, в тому числі нових, з урахуванням польової витривалості різних сортів винограду, виявлення нових шкідливих видів, розробка заходів боротьби, визначення місця нових елементів захисних заходів у системі захисту виноградних насаджень.

Основний напрямок в області фізіології рослин і фітомоніторинга направлено на розробку методів контролю за функціональним станом рослин та способів управління зрошенням виноградників з метою отримання врожаїв бажаної якості. Вивчена можливість підвищення якості врожаю шляхом впливу дозованим водним стресом на рослини, встановлена можливість активного впливу на врожай в результаті короткого часового стресового впливу. У різнобічній тематиці агротехнічного характеру співробітники інституту розвивають наукову школу, створену попередниками
(М. І. Хилькевич, А. І. Нестеров, Л. Н. Ільїн, В. Ф. Рибін, М. Г. Цурканенко, В. П. Бондарев, Р. Я. Согоян) [31, 35].

Ведеться робота по вивченню сортової агротехніки, технології вирощування винограду в умовах обмежених виробничих ресурсів, щеплення винограду і перещеплення експлуатаційних насаджень, вивчення впливу позакореневих підживлень на виноградних рослинах, як екологічно

чистого мікродобрива для підживлення сільськогосподарських культур.

За допомогою Австрійського наукового центру і Міжнародного інституту генетичних ресурсів рослин (Італія) на базі інституту «Магарач» створено сучасну молекулярну лабораторію, що дає можливість вирішувати практичні завдання сертифікації садивного матеріалу, сортів, клонів. Крім того, тестувати рослини на наявність вірусних захворювань, а також проводити паспортизацію. Паспортизація сортів та інших форм винограду передбачає також одержання специфічних профілів ДНК. Існує міжнародний генетичний банк даних, де представлено так звані молекулярно-генетичні паспорти європейських сортів і який дає можливість будь-якій країні ідентифікувати свої сорти, зокрема посадковий матеріал.

Останнім часом у «Магарачі» розпочато будівництво сучасного селекційно-генетичного центру. Зокрема, полікарбонатна теплиця з клімат-контролем уможливить вирощування великих обсягів оздоровленого посадкового матеріалу in vitro, закладати великі базові маточники. Передбачені також альтернативні джерела опалення, гідропоніка, циклічна система водопостачання, збір та зберігання дощової води, централізована комп'ютеризована система контролю. Селекційно-генетичний центр, який планується відкрити у 2015 р., створить умови, коли вирощуватиметься більше винограду та вироблятиметься більше вина. Частина цього обсягу стане візитівкою «Магарачу» в світі.

Отже, в статті систематизовано маловідомі архівні дані та джерельний матеріал з історії виноградарства від Нікітського ботанічного саду до Інституту «Магарач», який дозволяє відтворити умови формування багатьох напрямів виноградарської науки. Комплексно висвітлено ґенезу наукового доробку багатьох вчених в цій галузі. Особлива роль приділяється науковій спадщині професора Павла Яковича Голодриги.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арх. НБС–ННЦ. – 1815. – Спр. 22, арк. 8.
2. Арх. НБС–ННЦ. – 1824. – Спр. 56, арк. 38.
3. Арх. НБС–ННЦ. – 1827. – Спр. 70, арк. 31.
4. Стевен Х. Х. План Экономо-ботаническому саду под деревнею Никитою (1813) / Х. Х. Стевен // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 2-8.
5. Стевен Х. Х. Краткое описание Императорского Никитского сада / Х. Х. Стевен // Украинский журнал. – 1824. – № 15. – С. 141-155.
6. Малеева О. Ф. Никитский сад при Стевене (1812-24 г.). Очерк по истории Государственного Никитского ботанического сада / О. Ф. Малеева // Записки Гос. Никитского опытного ботан. сада. – 1931. – Т. 17, вып. 1. – С. 3-32.
7. Баллас М. Виноделие в России (историко-статистический очерк) / М. Баллас. – Ч. І. Крым, степная часть Таврической губернии, Дон и Астрахань. – С.-Петербург : Изд-во Департамента земледелия, 1895. – 213 с.
8. Инструкция Магарачскому училищу виноделия (на Южном берегу Крыма). – С.-Петербург : Министерство Государственных Имуществ, 1849. – 12 с.
9. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма / В. Х. Кондараки. – Ч. VI. – С.-Петербург : Тип. В. Веллинга, 1875. – С. 83-84.
10. Гартвис Н. А. Обзор действий Императорского Никитского сада и Магарачского училища виноделия, составленный Н. Гартвисом и изданный Департаментом сельского хозяйства. – С.-Петербург, 1855. – 51 с.
11. Вульф Е. В. Материалы для истории опытной деятельности Никитского ботанического сада за период времени с 1813 по 1860 г. / Е. В. Вульф // Записки Гос. Никитского ботан. сада. – 1925. – Т. 8. – С. 177-188.
12. Сербуленко А. Краткое практическое наставление, как лечить болезнь винограда (Oidium tuckeri) / А. Сербуленко. – Симферополь : Тип. Таврического губернского правления, 1866. – 13 с.
13. Цабель Н. Е. Виноградные сорта по областям. Сокращенный перевод сочинения Ampelographie universelle, par le C-te Odart. Формирование куста и описание плодов сортимента виноградных лоз Императорского Никитского сада / Составил Н. Е. Цабель. С прибавлением замечаний главного винодела А. П. Сербуленко. – Симферополь : Тип. С. Спиро, 1871. – 223 с.
14. Орленко М. Я. Цветение винограда в связи с ходом работ на винограднике / М. Я. Орленко // Вестник виноделия. – 1899. – № 12. – С. 344-349.
15. Орленко М. Из практики виноградаря на Южном берегу Крыма / М. Орленко // Записки общества сельского хозяйства Южной России. – 1903. – № 5-6. – С. 43-49.
16. Потебня А. А. Руководство по виноградарству / А. А. Потебня, В. Я. Скробишевский. – СПб, 1906. – 464 с.

17. Базаров А. Урожайность виноградников на Южном берегу Крыма / А. Базаров // Записки Императорского Никитского Сада. – 1890. – Вып. 1. – С. 41-49.
18. Базаров А. И. Ампелографическое описание нескольких сортов винограда Магарачского сортимента Императорского Никитского Сада / А. И. Базаров // Вестник виноделия. – 1892. – № 10. – С. 581-593; № 11.– С. 643-648.
19. Саломон А. Текущие работы Магарачской лаборатории / А. Саломон // Записки Императорского Никитского Сада. – 1893. – Вып. 2. – С. 105-114.
20. Фролов-Багреев А. Опыты применения минеральных удобрений на виноградниках / А. Фролов-Багреев // Записки Императорского Никитского Сада. – 1911. – Вып. 4. – С. 93-101.
21. Скробишевский В. Краткое описание грибных болезней и вредных насекомых виноградной лозы / В. Скробишевский // Записки Императорского Никитского Сада. – 1893. – Вып. 2. – С. 37-103.
22. Сербинов И. Еще о бактериальном раке виноградной лозы / И. Сербинов // Вестник виноделия. – 1913. – № 5. – С. 278-282.
23. Ховренко М. Культура винограда в различных формах. Опыты на формировочном отделе виноградника Императорского Никитского сада / М. Ховренко, Н. Казаринов. – Симферополь : Тип. Спиро, 1901. – 36 с.
24. Фролов-Багреев А. Материалы к изучению виноградного сортимента Императорского Никитского Сада / А. Фролов-Багреев // Записки Императорского Никитского Сада. – 1909. – Вып. 3. – С. 79-107.
25. Бузин Н. П. Задачи и деятельность Никитского сада в области виноградарства / Н. П. Бузин // Вестник виноделия Украины. – 1926. – № 9. – С. 569-573; 1926.– № 10.– С. 594-599.
26. Антипов-Каратаев И. Н. Нитрификация в почвах Никитского сада в 1925 г. / И. Н. Антипов-Каратаев // Записки Гос. Никитского опытного ботан. сада. – 1926/27. –Т. 9. Вып. 2. – С. 3-65.
27. Папонов Н. В. Материалы по селекции винограда на Южном берегу Крыма / Н. В. Папонов // Записки Гос. Никитского опытного ботан. сада. – 1931. – Т. 16. Вып. 1. – С. 3-51.
28. Маркевич А. И. Из прошлого крымского виноградарства и виноделия // Вестник виноделия Украины. – 1927. – № 10. – С. 583-598.
29. Краткие итоги работ Никитского ботанического сада им. Молотова (1812-1938 гг.) / Под ред. Г. В. Вербенко. – Ялта, 1938. – 86 с.
30. Очерк о деятельности «Магарача» за 40 лет (1917-1957) // Бюллетень научно-технической информации ВНИИВиВ «Магарач». – 1958. – № 3-4. – С. 7-111.
31. Катарьян Т. Г. Роль Никитского ботанического сада и института «Магарач» в развитии отечественного виноградарства и виноделия / Т. Г. Катарьян, Н. С. Охременко // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду: Сб. науч. трудов. – 1964. – Т. 37. – С. 117-134.
32. Потехин В. Е. Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства юга России (1812-1861 гг.) : автореф. дис. … канд. истор. наук: спец. 07.571 «История СССР» / В. Е. Потехин; Ин-т истории СССР. – М., 1976. – 31 с.
33. Голодрига П. Я. Улучшение сортимента и совершенствование методов селекции винограда / П. Я. Голодрига // Достижения науки и техники в виноградарстве и виноделии: Труды ВНИИ ВиВ «Магарач». – 1978. – Т. 19. – С. 28-50.
34. Голодрига П. Я. Исследование биохимических тестов для диагностики генотипической специфичности винограда / П. Я. Голодрига, С. Д. Рудышин, Н. П. Дубовенко // Физиология и биохимия культурных растений. – 1982. – № 5. – С. 428-438.
35. Авидзба А. М. 175 лет отечественной науке о винограде и вине / А. М. Авидзба // Виноделие и виноградарство. – 2003. – № 5. – С. 12-14.
36. Замечательные ученые-виноградари / Под ред. А. М. Авидзба, В. И. Иванченко. – Симферополь : Таврида, 2008. – 158 с.
37. Авидзба А. М. Инновационные разработки Национального института винограда и вина «Магарач» / А. М. Авидзба // ВиноГрад. – 2009. – № 10. – С. 57-59.
38. Промтов И. А. Научно-производственная и учебно-показательная деятельность «Магарача» за 125 лет его существования / И. А. Промтов, Н. С. Охременко // Виноделие «Магарача» вчера и сегодня. – Симферополь : Таврида, 2010. – С. 5-37.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Рудишин С. Д., д.біол.н., проф.; ***Тригуб П. М.***, д.і.н., проф.

© Бернар Н. Г., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 21.11.2014*

УДК 930.2:06.06(=161.2)(430.21)«1928/1932»

Бурім Д. В.,
к.і.н., с.н.с., Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, м. Київ, Україна

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО АКАДЕМІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ ІНСТИТУТІ В БЕРЛІНІ У 1928-1932 рр.

Німеччина була однією з країн, де в міжвоєнний період сконцентрувались як українські політичні, так і потужні інтелектуальні сили – українська інтелігенція, вчені, діячі культури та студіююча молодь. У 1920-ті – 1930-ті роки українські студенти навчались в багатьох вищих учбових закладах Німеччини: Університет Фрідріха Вільгельма в Берліні, Вища технічна школа в Берліні, Вища торговельна школа в Берліні, Вища сільськогосподарська школа в Берліні, Вища ветеринарна школа в Берліні, Вища технічна школа в Данцигу, Університет Альберта в Кенігсберзі, Університет міста Геттінгена, Університет міста Кіля, Університет міста Лейпцига, Університет міста Тюбінгена та ін.

Майже в усіх вищих навчальних закладах, де студіювали українці, були засновані та активно діяли українські студентські осередки: Союз українських студентів «Основа» в Данцигу, Товариство українських студентів «Чорноморе» в Данцигу, Гурток студентів українців при Університеті в Берліні, Спілка студентів-українців в Німеччині в Берліні, Товариство «Основа» в Берліні, Об'єднання агрономів, лісовиків та ветеринарів в Німеччині в Берліні, Комітет студентів українців з Зеленого Клину в Берліні, Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу тощо. У середині 1920-х рр. українські студентські товариства, що діяли на території Німеччини, були об'єднані в Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині (згодом Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині та Вільному Місті Данцигу), який в свою чергу входив до складу Центрального союзу українського студентства в Празі.

У 1928 році при Українському науковому інституті в Берліні було утворено Українське академічне товариство, яке діяло до 1932 року. Члени Товариства проводили науково-дослідну, організаційну та науково-інформаційну діяльність.

Документи, які висвітлюють діяльність Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні, зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в місті Києві: Фонд 4158 Український науковий інститут в Берліні, опис 4 Українське академічне товариство при Українському науковому інституті в Берліні. 1928-1932 рр., справи 1-9.

У Додатках до публікації подано Статут Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні, а також Журнал реєстрації лекцій, прочитаних на зборах Товариства.

Ключові слова: *Українська еміграція в Німеччині, українські студентські об'єднання, Українське академічне товариство при Українському науковому інституті в Берліні, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві.*

Бурим Д. В.,
Институт украинской археографии и источниковедения имени М. С. Грушевского НАН Украины, г. Киев, Украина

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОГО АКАДЕМИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА ПРИ УКРАИНСКОМ НАУЧНОМ ИНСТИТУТЕ В БЕРЛИНЕ в 1928-1932 гг.

Германия была одной из стран, где в междувоенный период сконцентрировались как украинские политические, так и значительные интеллектуальные силы – украинская интеллигенция, ученые, деятели культуры и студенчество. В 1920-е – 1930-е годы украинские студенты обучались во многих высших учебных заведениях Германии: Университет Фридриха Вильгельма в Берлине, Высшая техническая школа в Берлине, Высшая торговая школа в Берлине, Высшая сельскохозяйственная школа в Берлине, Высшая ветеринарная школа в Берлине, Высшая техническая школа в Данциге, Университет Альберта в Кенигсберге, Университет города

Геттингена, Университет города Киля, Университет города Лейпцига, Университет города Тюбингена и др.

Во многих университетах, где обучались украинцы, были основаны и активно действовали украинские студенческие общества: Союз украинских студентов «Основа» в Данциге, Общество украинских студентов «Черное море» в Данциге, Общество студентов украинцев при Университете в Берлине, Союз студентов-украинцев в Германии в Берлине, Общество «Основа» в Берлине, Объединение агрономов, лесников и ветеринаров в Германии в Берлине, Комитет студентов Зеленого Клина в Берлине, Общество студентов украинцев при Университете Альберта в Кенигсберге и др. В середине 1920-х годов украинские студенческие общества на территории Германии были объединены в Союз украинских студенческих организаций в Германии (со временем, Союз украинских студенческих организаций в Германии и Свободном городе Данциге), который в свою очередь входил в состав Центрального союза украинского студенчества в Праге.

В 1928 году при Украинском научном институте в Берлине было создано Украинское академическое общество, которое действовало до 1932 года. Члены Общества проводили научно-исследовательскую, организационную и научно-информационную деятельность.

Документы, которые освещают деятельность Украинского академического общества при Украинском научном институте в Берлине, хранятся в Центральном государственном архиве высших органов власти и управления Украины в городе Киеве: фонд 4158 Украинский научный институт в Берлине, опись 4 Украинское академическое общество при Украинском научном институте в Берлине. 1928-1932 гг., дела 1-9.

В приложении к публикации подано Устав Украинского академического общества при Украинском научном институте в Берлине, а также Журнал регистрации лекций, прочитанных на сборах Общества.

Ключевые слова: *украинская эмиграция в Германии, украинские студенческие общества, Украинское академическое общество при Украинском научном институте в Берлине, Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины в городе Киеве.*

Burim Dmytro,
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Study
the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

SCIENTIFIC ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN ACADEMIC SOCIETY AT THE UKRAINIAN SCIENCE INSTITUTE IN BERLIN IN 1928-1932

The inter-war Germany was the one of the countries where Ukrainian political and powerful intellectual forces – Ukrainian intelligence, scientists, artists and the studying youth concentrated. In 1920–1930 years Ukrainian students were studying in many higher educational institutions in Germany: Frederick William University in Berlin, Technische Hochschule in Berlin, Higher Trade School in Berlin, Higher Agricultural School in Berlin, Higher Veterinary School in Berlin, Technische Hochschule in Danzig, Alberta University in Koenigsberg, University of Goettingen, University of Kiel, University of Leipzig, University of Tübingen etc.

In almost the all universities where Ukrainians studied, they established and actively worked in Ukrainian student centers: The Ukrainian Students Union "Osnova» ("Basis») in Danzig, The Ukrainian students Society "Chornomore» (Black Sea) in Danzig, The Society of Ukrainian students at the University of Berlin, The Association of Ukrainian Students in Germany in Berlin, The Society "Osnova» ("Basis») in Berlin, The Association of agronomists, foresters and veterinarians in Germany in Berlin, The Committee of Ukrainian students from Green Wedge in Berlin, The Society of Ukrainian students at the Alberta University in Königsberg etc. In the mid-1920-s Ukrainian Student Societies functioning in Germany united in the Union of Ukrainian Student Organizations in Germany (later the Ukrainian Student Organizations Union in Germany and the Free City of Danzig), which in turn was part of the Central Union of Ukrainian Students in Prague.

In 1928, the Ukrainian academic society was established at the Ukrainian Scientific Institute in Berlin, which functioned until 1932. Members of the Society conducted research, engaged in organizational, scientific and information activities.

Documents that highlight the activities of the Ukrainian Academic Society at the Ukrainian Scientific Institute in Berlin are kept in the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine in Kyiv: Fund 4158 the Ukrainian Scientific Institute in Berlin, Description 4 The Ukrainian Academic Society at the Ukrainian Scientific Institute in Berlin. 1928-1932, Affairs 1-9.

In the Appendices to the publication is attached the Statute of the Ukrainian Academic Society at the Ukrainian Scientific Institute in Berlin and Journal of registration of lectures delivered at the meetings of the Society.

Keywords: *Ukrainian emigration in Germany, Ukrainian Student Association, The Ukrainian Academic Society at the Ukrainian Scientific Institute in Berlin, Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine in Kyiv.*

У 1920-ті – 1930-ті роки українські студенти навчались в багатьох вищих учбових закладах Німеччини: Університет Фрідріха Вільгельма в Берліні, Вища технічна школа в Берліні, Вища торговельна школа в Берліні, Вища сільськогосподарська школа в Берліні, Вища ветеринарна школа в Берліні, Вища технічна школа в Данцигу, Університет Альберта в Кенігсберзі, Університет міста Геттінгена, Університет міста Кіля, Університет міста Лейпцига, Університет міста Тюбінгена та інші вищі навчальні заклади [1; 5-6; 8; 10-12; 15; 18; 20-22; 26-28; 30-33; 35-43]. Майже в усіх вищих навчальних закладах, де студіювали українці, були засновані та активно діяли українські студентські осередки: Союз українських студентів «Основа» в Данцигу, Товариство українських студентів «Чорноморе» в Данцигу, Гурток студентів українців при Університеті в Берліні, Спілка студентів-українців в Німеччині в Берліні, Товариство «Основа» в Берліні, Об'єднання агрономів, лісовиків та ветеринарів в Німеччині в Берліні, Комітет студентів українців з Зеленого Клину в Берліні, Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу тощо [1; 5-6; 8; 10-12; 15; 18; 20-22; 26-28; 30-33; 35-43].

У середині 1920-х років українські студентські товариства, що діяли на території Німеччини, були об'єднані в Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині (згодом Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині та Вільному Місті Данцигу), який в свою чергу входив до складу Центрального союзу українського студентства в Празі (ЦЕСУС).

У 1928 році при Українському науковому інституті в Берліні було утворено «Українське академічне товариство», яке об'єднувало як стипендіатів Українського наукового інституту, так і його співробітників [4; 7; 9; 13-14; 17; 19; 21-22; 24-25; 31-34; 38-43]. Члени Товариства проводили науково-дослідну, організаційну та науково-інформаційну діяльність. На посаді Голови Українського академічного товариства працювали Домет Олянчин, Михайло Антонович та Михайло Демкович-Добрянський. Членами Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні були: отець доктор Петро Вергун; інженер доктор Сергій Володимирів; др. Микола Гнатишак; доктор Василь Кучабський; доктор Ігор Лоський; доктор Домет Олянчин; інженер Павло Галян; інженер Данило Скоропадський; інженер Ераст Яковенко; Марина Антонович; Михайло Антонович; Микола Дельвіг; Михайло Демкович-Добрянський; Павло Дмитренко; Нестор Іванина; Ростислав Каплинський; Василь Кужім; Борис Кучерявенко; Віктор Лебідь-Юрчик; Микола Піонтковський; Володимир Стахів; Климентій Чайка; А. Машків; доктор Борис Крупницький; Іван Драбатий; професор, доктор Іван Мірчук; професор, доктор Володимир Залозецький та ін. [34; оп. 4, спр. 7, арк. 3].

У Статуті Українського академічного товариства при Українському науковому Інституті в Берліні були визначені такі цілі Товариства: «*Академічне Товариство» є з партійно-політичного боку аполітичне, себто гуртує членів ріжних політичних переконань. Воно має ціль: 1) допомагати своїм членам в справі їхніх наукових студій та заохочувати їх, щоби ці студії були як найбільше інтенсивні; 2) впливати на своїх членів, щоби вони точно і сумлінно виконували свої обов'язки супроти Інституту; 3) влаштовувати наукові реферати і наукові вправи з метою підготовки членів до завдань державного будівництва України; 4) скріплювати дружню співпрацю поміж студентами і абсольвентами високих шкіл з одного боку, а Інститутом з другого і старатися згуртувати біля Інституту найбільш працьовитий, духовно найцінніший елемент*

з посеред абсольвентів і студентів; 5) заступати перед Інститутом станові інтереси своїх членів» [34; оп. 4, спр. 1, арк. 1].

Члени Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні виступали з науковими доповідями та рефератами. На засіданнях Товариства виступали також і запрошені відомі українські вчені та громадські діячі. Протягом існування Товариства були влаштовані такі наукові виклади та урочисті заходи: доктор Д. Олянчин, «Українське повстання 1648 року – епохальна подія в історії Східної Європи», 17 листопада 1928 року; інженер О. Бать, «Польський травневий переворот в історичній перспективі», 5 грудня 1928 року; доктор Д. Олянчин, «Поняття імперіалізму», 7 лютого 1929 року; М. Мілько, «Фінансові взаємовідносини між УСРР та РСФСР», 18 лютого 1929 року; професор Д. Антонович, «Що таке український стиль», 24 лютого 1929 року; доктор М. Гнатишак, «Театр в Берліні», 28 лютого 1929 року; З. Пеленський, «Підстави зовнішньої політики й Українська державність», 4 березня 1929 року; Академія з нагоди роковин Тараса Шевченка, 15 березня 1929 року; доктор З. Кузеля, «Гаївка», 8 квітня 1929 року; доктор К. Чехович, «Католицька філософія», 15 квітня 1929 року; професор В. Щербаківський, «Значення дрібних явищ в житті народу», 19 квітня 1929 року; П. Ісаїв, «Ідеологія Українського Пласту», 22 квітня 1929 року; доктор М. Гнатишак, «Війна в літературі», 13 травня 1929 року; Святочна Академія з нагоди роковин Івана Франка, 25 травня 1929 року; Р. Лісовський, «Життя і творчість українського графіка Ю. І. Нарбута», 5 червня 1929 року; доктор Н. Ніжанківський, «Як маємо плекати музичну культуру», 20 червня 1929 року; доктор Стасів «Світло і теорія квантів», 2 липня 1929 року; Жалібні Сходини з нагоди смерті Є. Х. Чикаленка, 15 липня 1929 року; інженер О. Бать, «Завдання української політики на Південному Сході», 28 липня 1929 року; приват доцент Р. Слюсаренко, «Українська територія за античної доби», 11 серпня 1929 року; професор В. Щербаківський, «Міжнародний конгрес в Лунді», 17 серпня 1929 року; доктор І. Лоський «До історії української політичної думки на Правобережжі», 22 листопада 1929 року; професор К. Лоський, «Становище жінки в античному Римі», 30 листопада 1929 року; інженер М. Мілько, «Спроба аналізу плану Юнга з точки погляду вірителів і довжників», 20 грудня 1929 року; доктор З. Кузеля, «Коляди і колядки», 9 січня 1930 року; доктор І. Лоський, «Спомини про битву під Крутами», 22 січня 1930 року; доктор К. Чехович, «Ян Бодуен де Куртене», 30 січня 1930 року; М. Антонович, «Культ Мітри», 6 лютого 1930 року; інженер В. Чужак, «Новочасні парово-електричні машини», 13 лютого 1930 року; Академія з нагоди роковин Тараса Шевченка, 23 березня 1930 року; доктор Д. Олянчин, «Українство в освітленні ідеології демократично-соціалістичної та гетьманської», 24 травня 1930 року; М. Гоцій, «Довкола гіпотези про арабське (мусульманське) походження Аскольда і Діра», 3 червня 1930 року; інженер П. Галян, «Землеупорядження та проблеми його на Україні», 17 червня 1930 року; сенатор, доктор А. Марголін, «Державний устрій Сполучених Штатів», 8 серпня 1930 року; В. Стахів, «Розвій української національної думки», 30 грудня 1930 року; М. Демкович-Добрянський, «Поняття нації», 9 грудня 1930 року; Академія з нагоди 30-літнього ювілею громадської і наукової діяльності доктора Зенона Кузелі, 15 січня 1931 року; М. Антонович, «З нагоди статті доктора Мирона Кордуби в Літературно-Науковому Віснику», 3 лютого 1931 року; Шевченківська Академія, 1 травня 1931 року; А. Машков, «Суть модерного малярства», 21 травня 1931 року; інженер М. Петрівський, «З побуту в Радянському Союзі», 2 червня 1931 року; доктор Б. Крупницький, «Нова теорія феодалізму», 9 червня 1931 року; доктор О. Кандиба, «Українська мальована кераміка неолітичної доби», 15 червня 1931 року; М. Гоцій, «Українські невільники в Полудневій Європі», 20 липня 1931 року та ін. [34; оп. 4, спр. 8, арк. 1-58]

Документи, які висвітлюють діяльність Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні, зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в місті Києві: Фонд 4158 Український науковий інститут в Берліні, опис 4 Українське академічне товариство

при Українському науковому інституті в Берліні. 1928-1932 рр.:

Справа 1 Статут Товариства;

Справа 2 Протоколи засідань Управи Товариства. 3 травня 1930 р. – 25 листопада 1931 р.;

Справа 3 Повідомлення про вирізки з газет про Загальні збори Товариства та виклади лекцій. 5 грудня 1928 р. – 16 червня 1931 р.;

Справа 4 Вітальні листи до новорічного свята від різних установ та осіб. 4 січня 1931 р. – 4 січня 1932 р.;

Справа 5 Заяви різних осіб про прийняття до членів Товариства. 29 жовтня 1931 р. – 24 листопада 1931 р.;

Справа 6 Книга прибутків та видатків Товариства. 28 лютого 1928 р. – 20 листопада 1931 р.;

Справа 7 Розписки членів Товариства про одержання грошей в касі Товариства. Список членів Товариства. 15 жовтня 1930 р. – 28 липня 1931 р.;

Справа 8 Журнал реєстрації лекцій з зазначенням теми і автора лекцій. 17 листопада 1928 р. 25 листопада 1931 р.;

Справа 9 Журнал реєстрації вхідних та вихідних документів. 3 травня 1930 р. – 20 листопада 1931 р. [2–3; 6; 9; 16; 23; 34].

У додатках до публікації подано Статут Українського академічного товариства при Українському науковому інституті в Берліні, а також Журнал реєстрації лекцій, прочитаних на зборах Товариства. Документи подано мовою оригіналу. Тогочасний правопис збережено.

ДОКУМЕНТИ:

1.
Статут Українського Академічного Товариства при Українськім Науковім Інституті в Берліні

§ 1. Назва і осідок

Товариство називається «Українське Академічне Товариство при Українськім Науковім Інституті в Берліні», в скороченню: «Академічне Товариство в Берліні».

Місце осідку Товариства є Берлін.

Товариство має печатку з повною своєю назвою.

§ 2. Ціль

«Академічне Товариство» є з партійно-політичного боку аполітичне, себто гуртує членів ріжних політичних переконань. Воно має ціль:

1) допомагати своїм членам в справі їхніх наукових студій та заохочувати їх, щоби ці студії були як найбільше інтенсивні;

2) впливати на своїх членів, щоби вони точно і сумлінно виконували свої обов'язки супроти Інституту;

3) влаштовувати наукові реферати і наукові вправи з метою підготовки членів до завдань державного будівництва України;

4) скріплювати дружню співпрацю поміж студентами і абсольвентами високих шкіл з одного боку, а Інститутом з другого і старатися згуртувати біля Інституту найбільш працьовитий, духовно найцінніший елемент з посеред абсольвентів і студентів;

5) заступати перед Інститутом станові інтереси своїх членів.

§ 3. Члени

А. Членом «Академічного Товариства» може бути кожен Українець, чи то студіюючий на одній з високих шкіл Німеччини, чи то продовжуючий свої наукові заняття для Інституту, поскільки він:

1) хоче науково працювати над собою так, щоби відповідно до своєї наукової професії стати як найціннішою одиницею в ділі державного будівництва України;

2) хоче беззакидно виконувати обов'язки, намічені цим статутом.

Б. Членом «Академічного Товариства» стає той:

1) хто внесе прохання про прийняття його в члени, рекомендоване двома членами «Академічного Товариства»;
2) хто в тому проханню заявить, що статут Товариства йому відомий;
3) кого «Академічне Товариство» прийме більшістю голосів.

В. Члени «Академічного Товариства» мають обов'язок:
1) беззакидно виконувати намічені цим статутом завдання;
2) беззастережно виконувати загальні постанови цього статуту, сходин і Управи Товариства, як довго ті постанови є правосильні;
3) відвідувати сходини «Академічного Товариства», як також наукові засідання Інституту і брати в них найживішу участь;
4) в справах забезпечення їхніх студій відноситися до Інституту лише за посередництвом Управи Товариства, хиба що Управа рішить у кожному конкретному випадку з окрема інакше;
5) совісно інформувати студійну комісію про стан своїх студій;
6) на продовж 1 ½ року від прийняття в члени Товариства опанувати німецьку мову досконало в слові і письмі, на продовж слідуючого 1 ½ року навчитися французької, а на продовж дальшого 1-го року англійської мови достаточно щоби без ніяких труднощів могти розуміти твори писані в тих мовах, і на продовж ще дальших 2-ох років опанувати обидві останні мови досконало в слові і письмі;
7) оправдати перед Управою Товариства кожну свою неприсутність на сходинах цього Товариства або на наукових засіданнях Інституту;
8) вносити членські вкладки у висоті, встановленій сходинами.

Г. Члени «Академічного Товариства» мають право:
1) внесень і рішаю чого голосу у всіх справах цього Товариства;
2) активного і пасивного вибору до всіх органів Товариства;
3) відклику до сходин цього Товариства проти кожного рішення його Управи;
4) виступу зі складу Товариства, подавши Управі про це письменну заяву;

Ґ. Відносно кожного члена, що не дотримує своїх організаційних, чи то академічних обов'язків, Управа Товариства має право віднестися до сходин, щоби вони піддали його під Товариський Суд.

§ 4. Органи

А. Сходини

Найвищим органом Товариства є Сходини. Сходини бувають звичайні і надзвичайні. Звичайні Сходини відбуваються не менш двох разів на місяць. Надзвичайні Сходини скликаються в разі потреби – на вимогу Управи, Контрольної Комісії або на основі письменної заяви не менш одної третини членів, мешкаючи в Берліні. Сходини рахуються правомочні, оскільки на них є присутні не менш ¾ членів, перебуваючи у Берліні.

Б. Управа

З початком кожного семестру Сходини Товариства обирають Управу в складі трьох чоловік – голови, його заступника (він же скарбник) і секретаря. Управа має провадити діяльністю Товариства і заступати його на зовні. Голова обирається трьома четвертями голосів, приймаючих участь в голосуванню; для вибору решти членів Управи потрібна звичайна більшість.

В. Контрольна Комісія

З початком кожного семестру Сходини Товариства обирають трьома четвертями голосів, приймаючих участь у голосуванню Контрольну Комісію в складі двох членів. Контрольна Комісія має обов'язок наглядати за діяльністю Управи, переводити не менш двох разів на семестр контролю діловодства і касових книг. За результати контролі Комісія доводить до відома Сходин Товариства.

Г. Студійна Комісія

Для переведення евіденції студій своїх членів, Товариство в кінці кожного семестру обирає Студійну Комісію в складі двох осіб. Результати праці Комісії Товариство доводить до відома Дирекції Українського Наукового Інституту.

Ґ. Товариський Суд

При Товаристві в разі потреби збирається Товариський Суд:

Окрім випадків, передбачених в інших постановах цього статуту, Товариський Суд збирається:

1) для розсуджування особистих і організаційних спорів поміж членами Товариства, як що тих спорів не можна полагодити інакше, а одна з сторін цього спору домагається скликання Товариського Суду.

2) по постанові Сходин Товариства на внесення, яке має право ставити кожен член Товариства, для розсудження, чи дана діяльність або дані вчинки даного члена є згідні з принципами честі, або вони не противляться цьому статутові й не шкодять успішному розвиткові і виконанню завдань Товариства.

Товариський Суд складається з трьох членів Товариства, а саме: з одного судді, визначеного обвинуваченим, одного судді, визначеного тим, хто обвинувачує – себто Сходинами Товариства в тому випадку, коли ті сходини постановлять поставити даних членів під суд, – і з голови суду, призначеного обидвома суддями.

Товариський Суд має обов'язок:

1) не керуватись завжди змінливими зглядами організаційної доцільності, тільки все постійними принципами честі, правди і справедливості;

2) приступити до розгляду даної справи не пізніше 24 годин після утворення Суду і провадити цей розгляд день за днем, аж поки справа не буде розсуджена;

3) свій присуд у кождій розсуджуваній оголошувати на Сходинах Товариства.

Товариський Суд може покарати:

1) зарядженням перепрошення покривдженої сторони стороною кривдячою;

2) прилюдним остереженням чиновника перед Сходинами Товариства;

3) прилюдною гострою доганою чиновника перед Сходинами;

4) завішенням на певний термін чиновника в членських правах;

5) виключення чиновника зі складу Товариства.

Присуд Товариського Суду ліквідує дану справу остаточно. Непідчинення присудові Товариського Суду потягає виключення даного чиновника зі складу Товариства. Відмовлення члена Товариства від участі в Товариському Суді потягає виключення цього члена зі складу Товариства.

§ 5. Наукова діяльність

Науковою діяльністю Товариства завідує Управа. Вона впорядковує, рахуючись з інтересами членів, окремі наукові реферати чи цикли рефератів.

На писану заяву не менш трьох членів Товариства, Управа впорядковує наукові вправи. Для осіб, підписаних на заяві, означені наукові вправи являються обов'язковими.

§ 6. Розв'язання Товариства

Товариство розв'язується:

1) по постанові Сходин Товариства, відбутих не швидше одного місяця після постановлення внесення на розв'язання.

2) як що кількість членів Товариства зменшиться до трьох осіб.

На випадок розв'язання цього Товариства його майно і кошти переходять на власність Українського Наукового Інституту в Берліні.

ЦДАВО України, ф. 4158, оп. 4, спр. 1, арк. 1-5. Машинопис. Оригінал.

2.

Журнал реєстрації лекцій з зазначенням теми і автора лекції

***

Печатка: «Академічне товариство при Українському Науковому Інституті в Берліні»

Печатка: «Спілка студентів українців в Німеччині – Verein Ukrainischer Studenten in Deutschland»

***

Викладова чинність Українського Академічного Товариства
при Українському Науковому Інституті в Берліні
Академічний рік 1928*1929. Зимовий семестр

Печатка: «Академічне товариство при Українському Науковому Інституті в Берліні»

***

Др. Д. Олянчин
«Українське повстання 1648 року
епохальна подія в історії Східної Європи»
17. XI. 1928.

В п'ятницю дня 17 листопада о шестій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся виклад д-ра Д. Олянчина на тему: «Українське повстання 1648 року епохальне явище в історії Східної Європи». Присутніх 20 осіб; в дискусії забирало голос двоє. Справоздання надруковане в часописі «Діло».

Прелегент з'ясував, яке значення на Сході Європи, зокрема для слов'ян, мало повстання Хмельницького, вказуючи на аналогічні рухи на Білорусі, в Польщі і т. д., де вони одначе вилились в форму простих селянських заворушень.

***

Інж. О. Бать
«Польський травневий переворот
в історичній перспективі»
5. XII. 1928.

В середу дня 5 листопада о пів п'ятої годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся реферат п. інж. Батя на тему: «Польський травневий переворот в історичній перспективі». Присутніх 20 осіб; в дискусії забирало голос 4. Звідомлення про виклад надруковано в часописі «Діло», а сам реферат в журналі «Поступ».

Прелегент звернув увагу на внутрішні причини перевороту, зробленого Пілсудським, і на можливі його наслідки для України, головно для Галичини.

***

Др. Д. Олянчин
«Поняття імперіалізму»
7. II. 1929.

В четвер дня 7 лютого о шестій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся доклад д-ра Д. Олянчина на тему: «Поняття імперіалізму». Присутніх 17 осіб; в дискусії забирало голос 4. Звідомлення про відчит надруковано в часописах «Діло» та «Нова Зоря», а самий реферат у «Поступі».

Прелегент розвинув розуміння слова «імперіалізм» з точки погляду модерних філософів та розгорнув перспективи імперіалістичної політики для України, посилаючись головно на цитати з «Листів до Братів-Хліборобів» В. Липинського.

***

М. Мілько
«Фінансові взаємовідносини
між УСРР та РСФСР»
18. II. 1929.

В понеділок дня 18 лютого в шестій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся реферат п. М. Мілька на тему «Фінансові взаємовідносини між У.С.Р.Р. та

Р.С.Ф.С.Р.». Присутніх 23 особи; в дискусії брало участь троє. Справоздання про відчит надруковано в часописі «Діло».

Прелегент охарактеризував загальний фінансовий стан Української Радянської Республіки і яскравими цифровими даними з радянських газет намалював картину визиску її московською метрополією.

***

Проф. Д. Антонович
«Що таке український стиль»
24. II. 1929.

В неділю дня 24 лютого в п'ятій годині вечора в салі Українського Студентського Дому відбувся реферат гостя проф. Д. Антоновича з Праги на тему «Що таке український стиль». Справоздання про виклад надруковане в часописі «Діло». Присутніх 28 осіб. Присутні були відфотографовані.

Референт пояснив неможливість точної дефініції мистецтва чи й стилю і розвинув свій погляд на ту прірву, яка лежить між мистецтвом України, яке зберігає європейський конструктивний характер, та російським мистецтвом, що має виключно азіатські чисто-декоративні риси.

***

Др. М. Гнатишак
«Театр в Берліні»
28. II. 1929.

В четвер дня 28 лютого в семій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся виклад д-ра М. Гнатишака на тему «Театр в Берліні». Присутніх 13 осіб; в дискусії забирало голос 4. Самий реферат надруковано в «Поступі». Справоздання дано і видрукувано в часописі «Діло».

Прелегент в формі літературного ессею розкрив картину мистецьких течій по берлінських театрах, особливо спиняючись на визначніших режисерах (Райнгардт, Піскатор, Йеснер, Барановскі і т. д.) та їх особливо цінних постановках.

***

З. Пеленський
«Підстави зовнішньої політики
й Українська державність»
4. III. 1929.

В понеділок дня 4 березня о шестій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся реферат п. З. Пеленського на тему «Підстави зовнішньої політики і Українська державність». Присутніх 25 осіб; в дискусії забирало голос 9. Про реферат поміщено справоздання в часописі «Діло».

Прелегент розвинув свій погляд на світ як на два ворожі комплекси англійський та американський, висловивши думку про те, що в боротьбі цих двох сил Україна мусить стояти по боці Америки, як головний ворог Польщі, члена комплексу англо-французького.

***

Академія з нагоди роковин
Тараса Шевченка
15. III. 1929.

В п'ятницю дня 15 березня о семій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбулась Святочна Академія з нагоди роковин смерті Тараса Шевченка. Присутніх 50 осіб. Справоздання про Академію поміщені в часописі «Діло».

Др. М. Гнатишак прочитав реферат на тему «Ренесанс Шевченкової романтики», де розібрав історичний розвиток поем Шевченка від найраніших до найпізніших.

Др. К. Чехович відчитав реферат на тему «Ритміка Шевченкової поезії», де спираючись головно на дослідах Академіка Д-ра Р. Смаль-Стоцького, обстоює гадку, що Шевченко ніколи і не думав послугуватися європейськими ритмами, під які деякі з його дрібніших

віршів випадково підходять. Натомість, виказує Шевченко величезне багатство в виборі розмірів українських народних (коломийки, козачкові, колядкові).

Оголошена декламація п. Н. Дорошенко з причини хороби не могла відбутися.

***

Др. З. Кузеля
«Гаївка»
8. IV. 1929.

В понеділок дня 8 квітня о шестій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся реферат д-ра З. Кузелі на тему «Гаївка». По рефераті була переведена анкета в справі ріжних форм гаївок на Україні. Присутніх 19 осіб. Про виклад послано звідомлення до «Діла».

Референт сконстатував, що не на всіх місцевостях України є звичай співати гаївки, а там, де він є, він підлягає значним змінам (прим., співають або дівчата, або хлопці, або разом).

***

Др. К. Чехович
«Католицька філософія»
15. IV. 1929.

В понеділок дня 15 квітня в семій годині в салі Українського Наукового Інституту в Берліні відбувся відчит д-ра К. Чеховича, на тему: «Католицька філософія». Присутніх 18 осіб; в дискусії брало участь троє. Звідомлення про відчит було поміщено в часописі «Діло».

Прелегент розробив питання впливу віри на філософію одиниці; з цього боку католицька віра найактивніша з усіх християнських вір. Далі прелегент виявнив, в якому саме напрямі змінює католицизм світогляд людини.

***

Проф. В. Щербаківський
«Значення дрібних явищ в житті народу»
19. IV. 1929.

В п'ятницю дня 19 квітня в семій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся реферат гостя проф. В. Щербаківського з Праги, на тему: «Значення дрібних явищ в житті народу». Присутніх 25 осіб; в дискусії забирало голос 5. Про відчит поміщене звідомлення у часописі «Діло».

Прелегент підніс величезну вагу звичайних повседневних дрібниць в народній культурі (прим., Українці розминаються возами вліво противно як москалі і т. д.). Завдяки цьому, на думку прелегента, вдалося ствердити, що Українці та Россіяне належать до двох цілком інших культурних комплексів: перші – до південного чорноморського, другі – до північно-фінського.

***

Підсумок

Всього за зимовий семестр 1928-1929 Академічного Року Українське Академічне Товариство улаштувало 12 рефератів та одну святочну Академію. Пересічне число присутніх 23, найбільше досягнене число 50. Про всі реферати були подавані справоздання до «Діла», а про деякі і до інших часописів. Деякі із прочитаних рефератів були видрукувані у «Поступі» за 1929 рік. Майже всі реферати відбувались у помешканні Українського Наукового Інституту.

***

Викладова чинність Українського Академічного Товариства
при Українському Науковому Інституті в Берліні
Академічний рік 1928-1929. Літній семестр.

Печатка: «Академічне Товариство при Українському Науковому Інституті в Берліні».

***

П. Ісаїв
«Ідеологія Українського Пласту»
22. IV. 1929.

В понеділок дня 22 квітня о семій годині вечора відбувся в салі Українського Наукового Інституту в Берліні виклад п. інж. Ісаїва на тему: «Ідеологія Українського Пласту». Присутніх 16 осіб; в дискусії забирало голос 3. Про виклад вислано повідомлення до часописів «Діла» й «Часу», де вони були видрукувані.

Прелегент докладно розібрав історію повстання та традиції Українських Пластунів, які через Запоріжців і Чорноморських Козаків сягають у глибоку давнину та особливо докладно спинився на рапіднім зрості Українського Пласту по війні особливо на Західних Землях, зілюструвавши свої дані цифрами.

***

Др. М. Гнатишак
«Війна в літературі»
13. V. 1929.

В понеділок дня 13 травня о пів до восьмої години вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся виклад д-ра М. Гнатишака на тему: «Війна в літературі». Присутніх 14 осіб; в дискусії забирало голос четверо. Повідомлення про виклад вислано і видрукувано в часописах «Діло» та «Час».

Прелегент розібрав важніші прояви відношення до війни у літературах поодиноких народів, виказуючи їх ріжниці, залежні од характеру націй. Особливо докладно спинився на німецькій літературі та на її найвизначнішому творі «Im Westen nichts Neues» Ремарка. Цей твір, на думку прелегента, є найліпшим з усіх, що мають за сюжет Світову віну. Окрім того, згадав референт і кілька інших визначніших творів, прим. Барбюса «Le Fen», Medeka «Treti Rota» та з українських авторів згадав Турянського, Дудка та Купчинського.

***

Святочна Академія
з нагоди роковин І. Франка
25. V. 1929.

В суботу дня 25 травня о восьмій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбулася Святочна Академія, присвячена пам'яті Івана Франка. Присутніх 50 осіб. Звідомлення про Академію надруковано в часописах «Діло» та «Час». При вступі роздавались літографічні програмки.

Професор Д. Дорошенко у Вступному Слові підкреслив велику ролю Івана Франка в історії духового відродження особливо на Західній Україні.

Др. Д. Олянчин у рефераті «Франко як історик» перечислив наукові праці Івана Франка та схарактеризував їхнє велике значення ля української історіографії.

Др. М. Гнатишак у рефераті «Любовна лірика Франка», спиняючись головно на «Зів'ялім листю», схарактеризував поета як людину, у якої поміж життєвими висловами та думками, висказаними у віршах, існує повне роздвоєння, прим., в погляді на жінку.

По перерві виступив яко гість проф. Р. Смаль-Стоцький з Праги, відчитавши реферат «Франко – поет боротьби і фанатик моралі». Спираючись головно на цикль поем: «Панські жарти», «Мойсей», «Похорон» і т. д., прелегент розкрив обличчя Франка як людини, патріота та політичного діяча, підпираючи свої твердження цитатами з творів.

Наприкінці виступила з декламацією прологу з «Мойсея» та «Каменярів» п. Н. Дорошенко.

***

Р. Лісовський
«Життя і творчість
українського графіка Ю. І. Нарбута»
5. VI. 1929.

В середу дня 5 червня о семій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся відчит п. Р. Лісовського на тему: «Життя і творчість українського графіка Ю. І. Нарбута». Присутніх 21 особа; в дискусії забирало голос двоє. Справоздання про виклад видрукувані в часописах «Діло» та «Час».

Прелегент подав докладну біографію майстра і спинився на його художній діяльності, яку поділив на кілька епох. По думці прелегента, одною з найважніших рис Нарбута було романтичне захоплення українською старовиною. Виклад був зілюстрований багатьма репродукціями його праць.

***

Др. Н. Ніжанківський
«Як маємо плекати музичну культуру»
20. VI. 1929.

В четвер дня 20 червня о пів до восьмої години вечора в салі Українського Студентського Дому відбувся відчит гостя д-ра Н. Ніжанківського з Праги на тему «Як маємо плекати музичну культуру». Присутніх 18 осіб; в дискусії брало участь двоє. Звідомлення про виклад вислані до «Діла» та «Часу».

Прелегент зазначив високу вагу музичного виховання для цілого життя людини і порівняв стан її в Центральній Європі та на Україні, завзиваючи присутніх до праці на підвищенням її рівня.

***

Др. Стасів
«Світло і теорія квантів»
2. VII. 1929.

В вівторок дня 2 липня о семій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся виклад д-ра Стасіва на тему «Світло і теорія квантів». Присутніх 13 осіб; в дискусії забирало голос 4.

У своєму чисто фаховому рефераті прелегент подав наймодерніші теорії, головно німецьких учених, переводячи ряд математичних вичислень для з'ясування єства докладу.

***

Жалібні сходини з нагоди смерті
Є. Х. Чикаленка
15. VII. 1929.

В понеділок дня 15 липня о семій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбулися Жалібні сходини з нагоди смерті Євгена Чикаленка. Присутніх 48 осіб. Звіт про сходини видрукований у часописах «Діло» та «Час».

Виступив з докладом проф. Д. Дорошенко, подаючи коротку біографію покійного та характеристику його відданої громадської діяльності (субсидіювання «Нової Ради» і т. д.). Наприкінці згадав про тверде переконання у краще будуче української справи, яке зберігав покійний серед найневідрадніших емігрантських умов.

Зголошений відчит д-ра З. Кузелі з причин незалежних від Товариства не міг відбутися.

***

Інж. О. Бать
«Завдання української політики
на Південному Сході»
28. VII. 1929.

В п’ятницю дня 28 липня о семій з половиною годині вечора в салі Українського Наукового Інституту в Берліні відбувся відчит п. інж. Батя на тему «Завдання української політики на Південному Сході». Присутніх 26 осіб; у дискусії забирало голос 8. Справоздання видрукуване у часописах «Діло» та «Час».

Референт охарактеризував сучасний стан річей на Півночі Кавказу і розвинув свої прогнози, щодо їх будучого устаткування та ролі, яка припаде в будучині Україні в цьому процесі заснування місцевих незалежних держав.

***

Прив. доц. Р. Слюсаренко
«Українська територія за античної доби»
11. VIII. 1929.

В неділю дня 11 серпня о шестій годині вечора в салі Українського Студентського Дому в Адлерсгофі відбувся відчит гостя прив. доц. Р. Слюсаренка з Праги на тему: «Українська територія за античної доби». За вхід платилось по одній марці, студенти – по п’ятдесят феніків. Присутніх 24 особи.

Прелегент подав ілюстрацію життя України в часі розвитку античної колонізації, стараючись скільки мога підтвердити це даними головно з позісталих пам’ятників культури, торгівлі, написів тощо.

***

Проф. В. Щербаківський
«Міжнародний конгрес у Лунді»
17. VIII. 1929.

В середу дня 17 серпня о семій годині вечора в салі Українського Студентського Дому в Адлерсгофі відбувся відчит гостя проф. В. Щербаківського з Праги, на тему «Міжнародний конгрес в Лунді». Присутніх 14 осіб; в дискусії забирало голос троє.

Прелегент описав Міжнародний конгрес в справах релігії та народних вірувань, який зібрався цього року в Лунді в Швеції, і якого прелегент був учасником. Особливо докладно спинився докладчик на ролі Українців на Конгресі.

***

Підсумок

Всього за літній семестр 1928-1929 Академічного року Українське Академічне Товариство урядило 9 рефератів та одну Святочну Академію. Пересічне число присутніх було 17 осіб; найбільше досягнене число 49. Про всі реферати було вислано звідомлення до «Діла», а про деякі і до інших часописів. Майже всі виклади відбувались в салі Українського Наукового Інституту в Берліні.

***

Викладова чинність Українського Академічного Товариства
при Українському Науковому Інституті в Берліні
Академічний рік 1929-1930. Зимовий семестр.
Печатка: «Академічне Товариство при Українському Науковому Інституті в Берліні»

***

Др. І. Лоський
«До історії української політичної думки
на Правобережжі»
22. XI. 1929.

В п’ятницю дня 22 листопада о 7 годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся реферат д-ра І. Лоського на тему «До історії української політичної думки на Правобережжі». Присутніх 14 осіб; в дискусії забрало голос 4.

Прелегент змалював побут українських панів на Правобережжі і виказав на великий вплив романтизму на цих останніх та дивні форми, в яких часом виливалось це захоплення.

***

Проф. К. Лоський
«Становище жінки в античному Римі»
30. XI. 1929.

В суботу дня 30 листопада в залі готелю «Francke» на Бельвю відбувся реферат гостя проф. К. Лоського з Праги на тему: «Становище жінки в античному Римі». Присутніх 28 осіб; в дискусії забирав голос один.

Прелегент змалював еволюцію, яку перебула римська жінка від часів республіки до кінця імперії, і зв'язані з цим зміни в її способі думання.

***

Інж. М. Мілько
«Спроба аналізу плану Юнга
з точки погляду вірителів і довжників»
20. XII. 1929.

В п'ятницю дня 20 грудня 1929 в салі Українського Наукового Інституту відбувся виклад інж. М. Мілька на тему: «Спроба аналізу плану Юнга з точки погляду вірителів та довжників». Присутніх 12 осіб; в дискусії забирало голос 2.

Докладчик проаналізував це, в даний момент таке актуальне питання, і виявив перспективи, які дає воно для економічного та фінансового розвитку Європи.

***

Др. З. Кузеля
«Коляди і колядки»
9. I. 1930.

В четвер, дня 9 січня 1930 в салі Українського Наукового Інституту відбувся реферат д-ра З. Кузелі на тему: «Коляди і колядки». Почався реферат о пів до восьмої години вечора. Присутніх 15 осіб; в дискусії забирало голос 4.

Прелегент схарактеризував цей народний звичай і встановив певну диференціацію між родами, на які можна поділити цей вид народної творчості.

***

Др. І. Лоський
«Спомини про битву під Крутами»
22. I. 1930.

В середу, дня 22 січня в 7 годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбулися жалібні сходини, присвячені роковинам бою під Крутами. Референт др. І. Лоський, учасник бою, поділився з присутніми своїми споминами. Присутніх 15 осіб.

Референт схарактеризував настрої, які обіймали тоді більшу частину громадянства і змалював повну безпорадність, незорганізованість і невмілість, яка панувала серед ведучих чинників.

***

Др. К. Чехович
«Ян Бодуен де Куртене»
30. I. 1930.

В четвер, дня 30 січня о 7 годині вечора в салі Українського Наукового Інституту був відчитаний доклад д-ра Чеховича, бувшого члена Товариства, присланий з Праги. Реферат на тему: «Ян Бодуен де Куртене». Присутніх 7 осіб.

Референт подав біографію Бодуена де Куртене, схарактеризував його наукову діяльність, його обличчя як людини і докладніше спинився на його відношенні до Українців.

***

М. Антонович
«Культ Мітри»
6. II. 1930.

В четвер, дня 6 лютого о 7 годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся реферат М. Антоновича на тему: «Культ Мітри». Присутніх 7 осіб; в дискусії забирало голос 5.

Прелегент змалював ґенезу почитання Мітри у східних народів та долю цього культу по переході і розповсюдженні його по території Римської імперії, аж до його витиснення християнством.

***

Інж. В. Чужак
«Новочасні парово-електричні машини»
13. II. 1930.

В четвер, дня 13 лютого о 7 годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся реферат інж. В. Чужака на тему: «Новочасні парово-електричні машини». Присутніх 9 осіб; в дискусії забирало голос 3.

Референт обговорив всі модерні конструкції парово-електричних машин та їх властивості і недостачі. Згадавши і про ріжні способи опалу, докладчик закінчив поясненням самої будови електричних централь.

***

Академія з нагоди роковин
Тараса Шевченка
23. III. 1930.

В п’ятницю, дня 28 березня о 7 годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбулась Святочна Академія з нагоди роковин смерті Тараса Шевченка. Присутніх 44 особи. На програмі було три виклади.

Проф. др. І. Мірчук у своєму викладі: «Т.Шевченко і слов’янський месіанізм» виказав, що Шевченко, як і взагалі члени Кирило-Методіївського Братства були месіанізмом зачеплені дуже слабо.

Др. З. Кузеля у своєму викладі: «Освіта Т. Шевченка» торкнувся мало розробленої досі теми про образования Шевченка і довів його велику начитаність в творах західних і далі російських письменників.

Др. М. Гнатишак у своєму рефераті «Т. Шевченко в освітленні типології», … (*не дописано – Д. Б.*)

***

Підсумок

Всього за зимовий семестр 1929–1930 Академічного року Українське Академічне Товариство урядило 8 рефератів і одну Святочну Академію. Пересічне число присутніх було 13 осіб; найбільше досягнене число 44. Про всі реферати було вислано звідомлення до «Діла», а про деякі і до інших часописів. Всі, крім одного реферату, відбулись в салі Українського Наукового Інституту.

***

Викладова чинність Українського Академічного Товариства
при Українському Науковому Інституті в Берліні
Академічний рік 1929-1930. Літній семестр
Печатка: «Академічне Товариство при Українському Науковому Інституті в Берліні»

***

Др. Д. Олянчин
«Українство в освітленню ідеології
демократично-соціалістичної та гетьманської»
24. V. 1930.

В суботу, дня 24 травня о 6 ½ годині вечора в салі ресторану «……» (*назви немає – Д. Б.*) на Шарлоттенштрассе відбувся виклад д-ра Д. Олянчина на тему: «Українство в освітленню ідеології демократично-соціалістичної та гетьманської». Присутніх 10 осіб; в дискусії забирало голос 4.

Прелегент схарактеризував ріжницю між двома світоглядами і старався підкреслити перевагу гетьманського розуміння українства над демократично-соціалістичним.

***

М. Гоцій
«Довкола гіпотези про арабське (мусульманське)
походження Аскольда і Діра»
3. VI. 1930.

В вівторок в салі Українського Наукового Інституту 3 червня о 7 годині вечора відбувся реферат М. Гоція на тему: «Довкола гіпотези про арабське (мусульманське) походження Аскольда і Діра». Присутніх 11 осіб; в дискусії забирало голос 5.

Прелегент розібрав велику кількість матеріалу, переважно з арабських та інших східних джерел, і на підставі філологічних даних та вказівок по літописам зазначав можливість арабського походження Аскольда і Діра.

***

Інж. П. Галян
«Землеупорядження
та проблеми його на Україні»
17. VI. 1930.

В вівторок, дня 17 червня о 7 ½ годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся реферат інж. П. Галяна на тему: «Землеупорядження та проблеми його на Україні». Присутніх 12 осіб; в дискусії забирало голос 6.

Схарактеризувавши коротко процес розвитку земельного розпарцелювання в ріжних країнах, прелегент перейшов до українського сільського господарства і змалював його сучасний стан і майбутні історичні перспективи, доводячи корисність хуторного способу ведення господарських робіт.

***

Сенатор др. А. Марголін
«Державний устрій Сполучених Штатів»
8. VIII. 1930.

В п’ятницю, дня 8 серпня о семій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту відбувся реферат Сенатора д-ра А. Марголіна на тему: «Державний устрій Сполучених Штатів». Присутніх 30 осіб; в дискусії забирало голос 3.

Прелегент схарактеризував систему американського управління і подав права центральної влади і поодиноких штатів, порівнюючи це з поодинокими державними організаціями Європи.

***

Підсумок

Всього за літній семестр 1929-1930 Академічного Року Українське Академічне Товариство урядило 4 реферати і взяло участь в Святочній Академії на честь Митрополита Шептицького з нагоди тридцятилітнього ювілею його діяльності. Пересічне число присутніх 20 осіб. Найвище досягнене число 114 (Академія Шептицького). Про три перші реферати було вислано повідомлення до «Діла», «Часу», «Українського Голосу» та «Нової Зорі». Всі реферати відбувались в аудиторії Українського Наукового Інституту.

***

Викладова чинність Українського Академічного Товариства
при Українському Науковому Інституті в Берліні.
Академічний рік 1930-1931. Зимовий семестр.
Печатка: «Академічне Товариство при Українському Науковому Інституті в Берліні».

***

Володимир Стахів
«Розвій Української Національної Думки»
30. XI. 1930.

В неділю, дня 8 падолиста 1930 відбувся реферат п. В. Стахова в помешканні Студентського Дому в Адлерсгофі о годині 8 вечора. Присутніх 14 осіб; забирало голос 10 осіб.

Прелегент схарактеризував Національну Думку та бажання власної держави в трьох періодах, а іменно: в добі Князівській, Козацькій та сучасній. Найширше зупинився на Хмельниччині. В своїм рефераті виказав прелегент, що у Українців від найдавніших часів було стремління до власної держави.

***

М. Демкович-Добрянський
«Поняття нації»
9. XII. 1930.

У вівторок, дня 9 грудня 1930 відбувся о годині 8 вечора в салі Українського Наукового Інституту реферат п. М. Демкович-Добрянського на тему: «Поняття нації». Присутніх 15. В дискусії забирало голос 6 чоловік.

Референт згадав на початку про трудності в досліджуванню поняття нації, про причини цих трудностей та їх наслідки. Опісля зреферував два головні напрями в пояснюванні суті нації: 1) молекулярно-атомістичний та 2) органічний. Виказав недоцільність напряму першого. Суттю нації є змагання заволодіти державою, щоб при помочі цього засобу сили осягнути повну самостійність. Дальше розглянув референт українське розуміння нації і народу. Вкінці зупинився над питанням, чи українці є вже модерною нацією, не даючи на це рішаючої відповіді.

***

Академія з нагоди 30-літнього ювілею
громадської і наукової діяльності
д-ра З. Кузелі
15. I. 1931.

В четвер, дня 15 січня в помешканні Landwehroffiziercasino о годині 8 вечора відбулася Святочна Академія з нагоди 30 ювілею громадської і наукової діяльності д-ра Зенона Кузелі.

Отець др. Вергун відчитав реферат про особисте життя ювілянта, підкресливши його ролю на національній роботі.

Проф. Д. Дорошенко відчитав реферат про наукову діяльність ювіляту, підкресливши особливо його заслуги на полі української етнографії.

Ріттмайстер Р. Ярий зреферував таборову діяльність ювіляту в таборах полонених Зальцведелі та Раштаті.

Проф. др. Роттінгер зреферував особисті спогади зі спільної праці на полі німецько-українського зближення.

Після перерви було висказано усні привітання проф. др. І. Мірчуком від імені Української Громади в Берліні; П. Кожевниківим від імені Спілки студентів-українців в Німеччині; др. Чучманом від імені Союзу Українських Старшин в Німеччині; пані Десгенер від імені Жіночих Союзів Західної Пруссії; др. Ішак-Огли від імені Союзу Туркестанських Студентів; п. ……. (*пропущено слово – Д. Б.*) від імені кроатських еміграптів; др. Дзулукідзе від імені грузинських організацій; др. Гінс (*Вінс/Бінс*) в імені Німецького Закордонного Союзу і

др. Рукс в імені Остмаркенферайну. Потім були зачитані членом комітету по влаштуванню ювілею сотником Ярим головніші з кількохсот наспівних привітань.

Відкрито Збори було М. Антоновичем. Присутніх коло 160 осіб. По Академії відбулася Товариська Бесіда.

***

М. Антонович
«З нагоди статті д-ра Мирона Кордуби
в ЛНВ 1930 книга 6»
3. II. 1931.

В вівторок, дня 3 лютого 1931 року о шестій годині вечора в салі Українського Наукового Інституту в Берліні відбулося засідання Товариства з нагоди статті, поміщеної д-ром Мироном Кордубою на сторінках Літературно-Наукового Вісника за 1930 рік, книга 6.

Референт М. Антонович зачитав саму статтю д-ра Кордуби і відповідь на неї д-ра К. Чеховича, прислану з Праги, після чого піддав обидві статті під дискусію. Докінчення дискусії переложено на п'ятницю 6 лютого 1931 року.

Всіх присутніх 13 осіб. В дискусії встигло забрати голос 5.

***

Шевченківська Академія
1 травня 1931 р.

В п'ятницю, дня 1. V. 31 р. відбулась о годині 8(20) в салі Українського Наукового Інституту Святочна Традиційна Академія в честь Т. Шевченка. Присутніх 25 (28) чоловік. Реферат читав проф. Д. Дорошенко, як вступне слово, в якім подав розвій Шевченкознавства. Другий виклад мав проф. В. Залозецький, в якім подав порівняння письменника і маляра взагалі, а опісля прирівняв (*далі одне слово нерозбірливо – Д. Б.*) Т. Шевченка. Третій виклад мав читати др. І. Лоський, але через його відмову прочитав виклад др. Д. Олянчин. Після Академії зібрались деякі в Кафе ….. (*далі одне слово – назва кав'ярні – нерозбірливо – Д. Б.*) для товариської гутірки.

Провірено: Рев. Ком.
Др. Д. Олянчин (підпис)
Др. І. Лоський (підпис)
Берлін, 7. V. 1931.

***

Підсумок

Всього за Зимовий Семестр 1930–1931 Академічного Року Українське Академічне Товариство урядило 4 реферати, з яких дискусія над одним продовжувалась два дні, і дві Святочні Академії. Пересічне число присутніх 48 осіб. Найвище досягнене число 160 на Академії з нагоди Ювілею д-ра З. Кузелі. З рефератів перший відбувся в Студентському Домі в Адлерсгофі, решта в помешканні Інституту. Академія в честь д-ра Кузелі відбулася в льокалі Ляндвероффіцірказіно. Про всі виклади вислано було справоздання до кураєвої преси.

***

Викладова чинність Українського Академічного Товариства
при Українському Науковому Інституті в Берліні
Академічний рік 1930-1931. Літній семестр
Печатка: «Академічне Товариство при Українському Науковому Інституті в Берліні»

***

А. Машков
«Суть модерного малярства»
21. V. 1931.

Анатоль Машков виголосив 21. V. 1931 р. в помешканні Українського Наукового Інституту реферат на тему: «Суть модерного малярства». На рефераті було присутніх 11 осіб; а в дискусії брало участь п'ять слухачів.

Референт обговорив модерні напрямки малярства, як експресіонізм, футуризм, кубізм, конструктивізм та згадав про дадаїзм. Під впливом Сезанна, Ван Гога та критиків, що йшли за ними, а з другого боку, під впливом суспільно-політичних проблем, філософії й абстрактної форми розвинулися нові напрямки в рр. 1890–1900. А від 1925 року уступили кубізм і футуризм місце загальному експресіонізмові. Це є поступ в малярстві останніх десятиліть, бо експериментальна частина уступила місце загальному мистецтву («мистецтво для мистецтва»), а не випадковості й абстрактності.

***

Інж. М. Петрівський
«З побуту в Радянському Союзі»
2. VI. 1931.

Інж. М. Петрівський, задержуючись в переїзді з СССР до Америки в Берліні, виголосив 2. VI. 1931 р. в помешканні Українського Наукового Інституту реферат п. н. «Враження з побуту в Радянському Союзі». Присутніх було 32, з того 7 брало участь в дискусії.

Референт описав коротко свій кількамісячний побут в Радянському Союзі, а саме в Магнітострою. Згадав при тім про подорож, про враження, яке зробили на американських інженерів большевицькі відносини. Дальше говорив про Магнітострой та тамошню індустрію, про життєві відносини тамже, про настрої між робітництвом. Закінчив референт описом характеристичних картин дезорганізації в індустрії Магнітострою.

***

Др. Б. Крупницький

Др. Борис Крупницький дав дня 9. VI. 1931 р. в помешканні Українського Наукового Інституту о годині 19 реферат на тему «Нова теорія феодалізму». Присутніх на викладі було 10 осіб; з них 5 взяло участь у дискусії.

Референт говорив про нову теорію феодалізму відомого німецького історика Otto Hintze. Hintze дивиться на феодалізм, як явище європейської історії, і то тільки в деяких державах, що повстали внаслідок завоювання, експансії. Через те на Сході находить він феодалізм тільки в Росії, поминаючи Польщу, Литву й Україну. Референт є тої думки, що така теза помилкова, бо коли був дійсний феодалізм на Сході, то його треба шукати в Литовсько-руській державі, а не в Московщині.

***

15. VI. 1931 р. відбувся виклад д-ра Олега Кандиби про українську мальовану кераміку неолітичної доби; присутніх було 15, а в дискусії брало участь п'ять осіб; відчит відбувся в помешканні Українського Наукового Інституту.

Референт подав загальну характеристику культури мальованої кераміки, що панувала на Україні на межі третього і другого тисячоліття перед Христом, і поділився вислідами власних студій над розвитком мальованого орнаменту цієї кераміки.

***

20. VII. 1931 р. в помешканні Українського Наукового Інституту о годині 20 дав М. Гоцій виклад на тему «Українські невільники в Полудневій Європі». Присутніх було 9 осіб, з чого 4 брали участь у дискусії.

Референт говорив про поширення в Європі, головно в Полудневій Італії, бранців з українських земель, про торгівлю ними в XIII – XV століттях та про національний склад тих бранців. Референт був опертий на тих згадках ріжних авторів, які докладчик знайшов у відповідній літературі західноєвропейській, що тим питанням займалася. Дальше перевів докладчик паралель між інтенсивністю торгівлі бранцями й історичними подіями на українських землях.

***

Підсумок

В літнім семестрі 1931 року відбулося в Академічнім Товаристві п’ять рефератів:

1. Анатоль Машков – Суть модерного малярства;
2. Інж. М. Петровський – З побуту в Радянськім Союзі;
3. Др. Б. Крупницький – Нова теорія феодалізму;
4. Др. Олег Кандиба – Українська мальована кераміка неолітичної доби;
5. М. Гоцій – Українські невільники в Європі в XIII – XV ст.

Треба замітити, що всі реферати находились на відповідній науковій висоті, дискусії, які відбувалися після кожного реферату, були серйозні і приноровлені до наукового рівня рефератів. Присутніх осіб пересічно небагато, головно студенти відвідують слабо виклади Товариства, що свідчить про мале заінтересування науковими питаннями.

Берлін, 24. XI. 1931 р.
М. Демкович-Добрянський (підпис)

Провірено 25. XI. 1931 р.
В. Кучабський (підпис)

ЦДАВО України, ф. 4158, оп. 4, спр. 8, арк. 1-58. Рукопис. Оригінал.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович Марко Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922-1945) // Український історик. – 1974. – 1-3 (41-43). – С. 136-154; 4 (44). – С. 18-46.
2. Боряк Т. Г. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010): [монографія]. – Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с. – (М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв).
3. Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М. Архівна і бібліотечна україніка в Німеччині // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 109-114.
4. Бурім Д. В. Два погляди на історію конфлікту 1930-1931 років в Українському науковому інституті в Берліні (листи Д. Дорошенка та О. Скорописа-Йолтуховського до Голови НТШ у Львові І. Раковського в справі конфлікту в УНІ–Б) // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474-490.
5. Бурім Д. В. Джерела з історії діяльності Союзу українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в місті Києві // Чорноморський літопис : Науковий журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2013. – Вип. 8. – С. 125-136.
6. Бурім Д. В. Діяльність Товариства підтримки української науки та культури в Німеччині (за матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін) // Чорноморський літопис : Науковий журнал. – Миколаїв : Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – С. 142-164.
7. Бурім Д. В. До історії конфлікту 1930-1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського // Українське архівознавство: історії, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19–20 листопада 1996 року). – К., 1997. – Частина перша. – С. 268-279.
8. Бурім Д. В. До історії українського студентського руху в міжвоєнній Німеччині: Гурток Студентів-Українців при Високій Технічній Школі в Шарлоттенбурзі «Основа» // Університет. – 2013. – № 1. Січень – березень. – С. 50-73.
9. Бурім Д. В. Документи з історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина) // Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 8. – С. 170-185.
10. Бурім Д. В. З історії діяльності Союзу українських студентів «Основа» при Високій Технічній Школі в Данцигу у 20-х роках XX ст. // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVIII–XIX. – С. 25-43.

11. Бурім Д. В. З історії українських студентських організацій в міжвоєнній Німеччині: «Гурток студентів українців при Університеті в Берліні» // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Том 25. – С. 474-506.
12. Бурім Д. В. Інтеграційні процеси в українському студентському русі на теренах міжвоєнної Німеччини: до історії створення та діяльності Союзу українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у 20-х роках ХХ століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 547-575.
13. Бурім Д. В. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491-511.
14. Бурім Д. В. Перший період діяльності Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931) За матеріалами Берлінської державної бібліотеки Прусської культурної спадщини // Пам'ятки: археографічний щорічник / Державна архівна служба України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства: редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) та ін. – К., 2011. – Том 12. – С. 158-172.
15. Бурім Д. В. Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у середині 1920-х років: історія створення й діяльності та джерела // Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у середині 1920-х років: Зб. док. / Упоряд. Д. В. Бурім. Редколегія: І. Б. Гирич та ін. – К. : Український письменник, 2014. – С. 23-30.
16. Д. В. Бурім, О. О. Кураєв, Ю. А. Мицик, Т. М. Себта Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Том 15. – С. 141-147.
17. Бурім Д. В. Україніка в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина). Матеріали до біографії професора доктора Івана Мірчука // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2011. – Том. 22. – С. 312-327.
18. Бурім Д. В. Українські студентські об'єднання в міжвоєнній Німеччині: Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу у 20-х роках ХХ ст. // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв : Видавництво Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 6. – С. 104-123.
19. Збірник на пошану Івана Мірчука (1891-1961) / За редакцією О. Кульчицького. – Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974. – 312 с.
20. Лисяк-Рудницький І. Берлін як студійний осередок // Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / І. Лисяк-Рудницький, В. Яріш, М. Сулима та ін.; [ред. В. Верига]. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 45-51.
21. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.
22. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Редкол.: О. Федорук (голова) та ін.; упоряд.: Л. Яковлєва (керівник) та ін. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с. (Нац. коміс. з питань повернення в Україну культур. цінностей при Кабінеті Міністрів України та ін.)
23. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К. : Темпора, 2008. – 688 с.
24. Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. 2-е вид., доповнене / Пер. з нім. Галини Сварник. – Львів : Літопис, 2013. – 556 + ХХ с.
25. Передерій І. Г. Український науковий інститут у Берліні та В'ячеслав Липинський (до 130-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 98-113
26. Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921-1945 / Матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – 218 с.
27. Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у середині 1920-х років: Зб. док. / Упоряд. Д. В. Бурім. Редколегія: І. Б. Гирич, О. О. Маврін, Я. О. Федорук та ін. – К. : Український письменник, 2014. – 328 с.
28. Стахів Р. 20 літ Союзу Українських Студентів «Основа» в Данцігу // Краківські Вісті. – Краків. – 1943. – 24 серпня. – Ч. 185; 25 серпня. – Ч. 186; 26 серпня. – Ч. 187.
29. Сулима М. Український науковий інститут // Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Ред. Василь Верига. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 81-86.

30. Сулима М., Яріш В. Українські студенти в Берліні поміж двома світовими війнами // Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 136-143.
31. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / [відп. ред. В. Б. Євтух]; НАН України. І-т соціології. – К. : Інтел, 1994. – 260 с.
32. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922): документи і матеріали / Упоряд.: В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К. : Смолоскип, 2012. – 592 с.
33. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В. Яріш, М. Сулима та ін.; [ред. В. Верига]. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – 256 с.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві: Фонд 4158 Український науковий інститут в Берліні, опис 4 Українське академічне товариство при Українському науковому інституті в Берліні. 1928-1932 рр., справи 1-9.
35. Цимбалістий Б. Національна організація українських студентів (НОУС) в Німеччині // Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор Василь Верига. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 150-167.
36. Шиприкевич В. Український студентський осередок в Данцигу в роках 1921-1945. Спроба історичного огляду // Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921-1945. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – С. 21-114.
37. Шумелда Я. Нарис життя українського студентства в середущій Європі за останніх 20 літ // Двадцять літ Української Академічної Громади. – Прага : Видання Української Академічної Громади, 1941. – С. 36-46.
38. Doroschenko, Dmytro Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1927. – Heft 1. – S. 37-48.
39. Doroschenko, Dmytro Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin (Die wissenschaftliche Tätigkeit des Institutes in den akademischen Jahren 1926/27 – 1927/28 // Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – 1928. – Heft 2. – S. 63-68.
40. Golczewski, Frank Deutsche und Ukrainer. 1914-1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 S.
41. Kulinitsch, Ivan Ukrainisch-deutsche Wissenschaftsbeziehungen in den Jahren 1922 bis 1932 // Deutschland – Sowjetunion. – Berlin, 1966. – S. 64-72.
42. Kumke, Carsten Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218-253.
43. Voigt, Gerd Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926-1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118-156.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Stępień Stanisław, dr; ***Тригуб П. М.***, д.і.н., проф.

© Бурім Д. В., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 04.10.2014*

УДК 93:528.931(477)

Мітковська Т. С.,
Музей суднобудування та флоту,
м. Миколаїв, Україна

ГІДРОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї у другій половині XIX – на початку XX ст.

Висвітлено особливості розвитку гідрографічної служби у Північному Причорномор'ї у другій половині XIX ст. Розкрито роль гідрографічних та океанологічних експедицій у сприянні забезпечення безпеки судноплавства парового флоту у Чорноморському басейні. Охарактеризовано нові методи та засоби гідрографічних досліджень у визначений період.

Ключові слова: *гідрографія, гідрографічні дослідження, лоція, Дирекція маяків і лоцій, Чорне море.*

Митковская Т. С.,
Николаевский музей судостроения и флота,
г. Николаев, Украина

ГИДРОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ во второй половине XIX – в начале XX в.

Освещены особенности развития гидрографической службы на территории Северного Причерноморья во второй половине XIX в. Раскрыта роль гидрографических и океанологических экспедиций в содействии обеспечения безопасности судоходства парового флота в Черноморском бассейне. Дана характеристика новым методам и способам гидрографических исследований в данный отрезок времени.

Ключевые слова: *гидрография, гидрографические исследования, лоция, Дирекция маяков и лоций, Черное море.*

Mitkovska Tatiana,
Mykolayiv Museum of Shipbuilding and Fleet,
Mykolaiv, Ukraine

THIS ARTICLE DESCRIBES THE PECULIARITIES OF HYDROGRAPHICAL RESEARCHES in the second half of the XIX century

With the beginning of reconstruction of the Black Sea fleet after the Crimean War 1853-1856, there was a need to clarify the nautical charts, sailing direction, available equipments.

Building steamships armor clad fleet, location and sailing ships required significant hydrographical provision. In the second half of the XIX century port building, trade and passenger shipping, maritime trade with many foreign countries has been developing.

At this time on the Black Sea and the Azov Sea significantly activated hydrographical works. Changes with respect in navigational and hydrographical information required from the hydrograph improvement of old and introduction of new tools and methods of hydrographical researches to improve the quality and speed of works.

To perform hydrographical researches became widely used steamship fleet. There were expeditions organized a number of hydrographical and ocean logical during which a number of discoveries and important scientific findings in the field of hydrology, geology and biology of the Black and Azov Seas were made.

Some of hydrographical and ocean logic expeditions were organized, throughout which a number of opening and important scientific conclusions in hydrology, geology and biology of the Black and Azov seas were made.

In 1871 hydrographic expedition of the Black Sea under the leadership of the captain of the first rank V. Zarudny for systematic and detailed studying of the Black and the Azov seas is organized. Expedition consisted of three groups. The first carried out astronomical and geodetic works. Two other groups carried out survey of a shore and measurement of depth.

The staff of Hydrographic expedition of the Black Sea was the military and consisted of 380 people.

In 1871, after creation of Hydrographic expedition, hydrometeorological researches on the Black Sea began. During 16 years of work of this expedition the northern coast of the Black Sea from the mouth of the Danube River to the Tenderovsky gulf, the Sevastopol bay, Yalta, part of the southern coast of the Black Sea, part of the northern and southern coast of the Sea of Azov, the Caucasian coast was described.

In 1890-1891 the first oceanologic expedition on the Black Sea was carried out. During works the most modern oceanologic devices were used.

The results of this expedition were very interesting. It became clear that the bottom of the Black Sea is the smooth, extended from the West to the East ditch with the greatest depth of 2 245 m. In a depth of 200 m and to the bottom the water of the Black Sea is infected with hydrogen sulphide, because of what in this layer there is no life.

Also temperature and a concentration of salt in water in different a time of the year were taken. Results of researches allowed drawing important scientific conclusions in the field of a hydrology, geology and biology of the Black and Azov seas.

At the beginning of World War I the level of hydrographical researches of the Black and Azov seas was the best on open spaces of the Russian Empire. It was promoted by rather simple configuration of coast, considerably smaller than in the Baltic Sea amount of underwater dangers and rather late carrying out of hydrographic works. This situation allowed using more progressive ways and methods of researches.

Keywords: *hydrographic, hydrographical researches, sailing directions, Management of beacons and sailing directions, Black Sea.*

На підставі проаналізованих джерел та літератури особливістю гідрографічних досліджень першої половини XIX ст. визначається те, що карти, видані за підсумками цих досліджень, задовільно забезпечували безпеку плавання вітрильного флоту. Дослідження виконувались методом морської зйомки: широти вимірювались за допомогою спеціальних інструментів, а довготи вираховувались. Секстанти та хронометри ще не ввійшли в широке застосування.

З появою гвинтових суден такі карти перестали задовольняти вимоги як військового так і торгівельного флоту: нові кораблі вже мало залежали від вітру та мали змогу плавати поблизу берегів, заходити у вузькі затоки, лимани тощо. Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явились панцирні бойові кораблі з великою осадкою, значною швидкістю та хорошою маневреністю, підводні човни, авіація, міни та торпеди. Все це висунуло нові вимоги до змісту, об'єму та якості навігаційно-гідрографічної інформації. Так, розширення зони плавання гвинтових суден у другій половині XIX ст. потребувало виконання більш докладних гідрографічних робіт на більших площинах з урахуванням плавання глибоко сидячих у воді панцирних кораблів. З початком будівництва металевих кораблів з'явились нові вимоги до вивчення магнітного поля на морі. Виникла необхідність у більш досконалих знаннях рельєфу та ґрунту дна для забезпечення плавання підводних човнів та використання мінно-торпедної зброї.

Зміни у відношенні до навігаційно-гідрографічної інформації вимагали від гідрографів удосконалення старих та впровадження нових засобів та методів гідрографічних досліджень з метою підвищення якості та темпів робіт. Використання парових суден дозволило проводити дослідження у заздалегідь запланованих місцях на певній акваторії та у більш короткі відрізки часу. Застосування секстантів та хронометрів на кораблях флоту підвищило точність обрахування шляху та висунуло більш жорсткі вимоги до навігаційних карт.

Введення в практику польових планшетів проміру та топографічної зйомки дозволило підвищити якість та продуктивність праці гідрографів при створенні карт.

Дослідники підкреслюють величезний масштаб робіт: всю берегову лінію потрібно було нанести на карту, а море до глибин у 200 м проміряти ручним та механічним лотами. Крім цього виникла необхідність виконати гідрометеорологічні спостереження, вивчити коливання рівня моря, визначити магнітні схилення та нахилення, напрямки течій, зібрати відомості для складання лоцій.

У берегових партіях та на суднах проводились метеорологічні спостереження, вимір температури та питомої ваги води на поверхні, спостереження за рівнем моря та морськими течіями. Спостереження за

рівнем моря проводились за допомогою рейок чи відмітками на місцевих предметах (окремих валунах, берегових скелях та інших об'єктах).

Течії визначались із спостережень за поплавками чи пляшками з записками. Тільки у 1864 р. у Одеській затоці випущено близько 300 пляшок.

Почалося вивчення та визначення елементів магнітного поля Землі (схилення, нахилення та напруга поля), збір даних у каталоги та узагальнення у вигляді магнітних карт земної кулі [1]. Дані про магнітні схилення, що використовувались при розрахунку курсів суден у відкритому морі, виявились життєво необхідними для країн з розвинутою морською торгівлею та військово-морським флотом, а вивчення його набуло державної важливості та навіть складало державну таємницю [2]. Перші компонентні виміри магнітного поля у прибережних районах Російської імперії виконувались у 1820-х рр.

У 1859-1860 рр. капітан-лейтенант І. М. Діков у Чорному морі виміряв схилення у 41 пункті та нахилення у 20 пунктах. Використовуючи ці дані та суднові визначення нахилень в морі, він першим побудував карти ізогон та ізоклін Чорного моря. У районі Одеси І. Діков виявив аномалію та продовжив спостереження за елементами магнітного поля у 1862, 1871 та 1875 рр. У 1880-1883 рр. Е. В. Майдель додатково визначив схилення у 23 пунктах на суші та в 14 – на морі та побудував нову карту ізогон північно-західної частини Чорного моря [3]. У 1891 р. лейтенант М. Ю. Жданко зібрав усі виконані на берегах Чорного моря виміри схилень, після опрацювання яких він склав карту ізогон цього моря для епохи 1891 р.

У 1867 р. Лоцію Чорного моря перевидано [4]. Величезну роботу по доповненню лоції, вивченню змін на місцевості, провів лейтенант Є. С. Павловський. Збір матеріалів проводився не лише на російських, але і на турецьких берегах з дозволу місцевої влади. У 1871 р. для систематичного та детального вивчення Чорного та Азовського морів організовано Гідрографічну експедицію Чорного моря під керівництвом капітана 1 рангу В. І. Зарудного. Експедиція складалася із трьох загонів. Перший здійснював усі астрономо-геодезичні роботи. Ним командував штабс-капітан К. Мякишев. Два інших загони (Окремі зйомки північного та кавказького берегів) виконували топографічну зйомку берегової смуги та промір.

Особистий склад Гідрографічної експедиції Чорного моря склали повністю військові. Щорічно в роботах брали участь 35 офіцерів та 150 нижніх чинів, 3 пароплави, 5-6 парових катерів та до 12 гребних шлюпок. Загальний склад експедиції, включаючи команду суден, доходив до 380 чоловік [5].

Астрономо-геодезичні роботи виконувалися у 1880 р. Довготи пунктів визначались за допомогою хронометрів. В. Зарудний, разом з астрономом Миколаївської морської обсерваторії І. Кортацци, особисто брав активну участь в астрономо-геодезичних роботах. Для досліджень задіювали гвинтові шхуни «Абин», «Казбек», «Редут-Кале», «Ельбрус», пароплави «Бомборы», «Новороссийск», «Родимый», «Сулим».

У зв'язку з тим, що В. Зарудний основну увагу приділяв експедиційним роботам, іншими питаннями чорноморської гідрографії займався І. Діков та його помічники. У 1871 р., після створення Гідрографічної експедиції, на Чорному морі розпочались гідрометеорологічні дослідження. У 1873 р. у Гідрографічній експедиції було створено фізичну партію, що під командуванням капітан-лейтенанта Ф. Врангеля виконувала гідрологічні дослідження (зміни температури та щільності морської води, течій, коливань рівня моря). Роботи проводились з транспорту «Інгул» вздовж північного узбережжя моря від Одеси до мису Соук-Су. У 50 місцях проводився вимір температури та питомої ваги води на різних глибинах, причому в 6 місцях – на глибинах близько 500 м., віддалених від берега не більше, ніж на 40 миль [5]. Ф. Врангель у 1874 р. досліджував розподіл температури і солоності води та течії у Березанському та Дніпровському лиманах [6, 7]. Крім цього, в тому ж році за ініціативи Ф. Врангеля з окремих військових кораблів та пароплавів Російського товариства пароплавства та торгівлі, оснащених Гідрографічним

департаментом термометрами, виконувались виміри температури води на поверхні моря, а зібрані під час вимірів проби води направлені для аналізу до Харківського університету [8].

Проте, у наступні роки такого роду дослідження експедицією не проводились. Так, у звіті директора Гідрографічного департаменту за 1879 р. відмічалось: «*Програму занять з фізичного дослідження Чорного та Азовського морів значно скорочено внаслідок отримання начальником партії капітан-лейтенантом Врангелем нового призначення*», а спостереження за температурою та питомою вагою води на поверхні проводились у час, «*незручний для проведення проміру*» [9].

За роки роботи Гідрографічної експедиції Чорного моря (1871-1887 рр.) у гідрографічних дослідженнях залучено близько 70 офіцерів. За 16 років роботи експедиції описано: північний берег Чорного моря від гирла річки Дунай до Тендровської затоки включно, Севастопольська бухта, Ялта з околицями, частина південного берега Чорного моря від мису Судак до Керченської протоки; частина північного берега Азовського моря поблизу Генічеська та Бердянська, північна частина Таганрозької затоки та частина південного берега Азовського моря поблизу Темрюка; Кавказький берег від Керченської протоки до мису Адлер. Побут офіцерів та матросів, членів експедиції був суровим. Влітку змучували спека, спрага, часті хвороби (малярія, тиф, холера). Топографічним та геодезичним роботам перешкоджали бездоріжжя, лісові хащі.

Після узагальнення досвіду експедиції, Гідрографічним департаментом у 1878 р. зроблено висновок: «*Важливе значення для гідрографії досліджень фізичних властивостей моря зумовлює необхідність сприяти більшому розвитку цих досліджень на майбутнє та виділити у кожній партії прибережного проміру по одному офіцеру для спеціальних робіт у цьому напрямку. Щодо загальних та окремих морських течій у Чорному та Азовському морях, на погляд капітана 1 рангу Зарудного, гідрографічна експедиція повинна бути споряджена на час кампанії хоча б двома паровими суднами, незалежно від задоволення потреб пересування зйомочних партій та здійснення морського проміру, для визначення напрямку та швидкості морських течій на різних відстанях від берега, як на якірних стоянках, так і на ходу під парами*» [10].

У 1887 р. у зв'язку з завершенням основного об'єму робіт Гідрографічну експедицію реформували в Окрему зйомку Чорного моря зі значним скороченням персоналу. Основна мета Окремої зйомки полягала у продовженні досліджень на тих ділянках, де вони не були виконані експедицією. За цей час учасниками зйомки закінчено детальний опис берегів Азовського моря та Кримського півострова.

Наприкінці XIX ст. за ініціативи відомого російського геолога, академіка Петербурзької академії наук, академіка Академії наук України М. І. Андрусова розпочато систематичне та комплексне вивчення безпосередньо Чорного моря [11, с. 46]. У 1889 р. М. Андрусов у проекті дослідження Чорного моря відзначав: «*Маючи у розпорядженні значну кількість визначень глибин для мілководної смуги північно-західного берега Чорного моря, ми не маємо достатньо даних для того, щоб окреслити точно стосаженну лінію. Ще менше ми знаємо про подробиці рельєфу внутрішньої частини дна Чорного моря… У подібному стані знаходяться і питання про розподіл солоності, щільності, температури води, про течії у Чорному морі, про прозорість його води, про глибини, на які поширюється у ньому дія хвиль та течій*» [12].

Проект Андрусова підтримали науковці і у 1890-1891 рр. на Чорному морі провели першу океанологічну експедицію. На клопотання Російського географічного товариства Морське міністерство (Головне гідрографічне управління) для робіт експедиції виділило канонерські човни «Чорноморець», «Запорожець», «Донець» та транспорт «Казбек». Експедицію очолив вчений, завідуючий метеорологічною частиною Головного гідрографічного управління, відомий своїми працями у галузі морської метеорології підполковник Й. Б. Шпиндлер. Брали участь у експедиції також відомі вчені: біолог А. Остроумов, хіміки В. Морковников

та В. Лебединцев, гідролог С. Попруженко, гідрограф Ф. Врангель та, на той час доцент Новоросійського університету, М. Андрусов.

Програмою досліджень, затвердженою управляючим Морським міністерством, передбачалося: «*...провести дослідження Чорного моря з чотирьох головних напрямків, а саме: 1) по осі західного басейну, 2) по середній паралелі моря між Варною та Піцундою, 3) по найкоротшій лінії між Кримом та Анатолійським берегом та 4) по осі східного басейну*» [13].

За 19 робочих діб (з 14 червня по 14 липня 1890 р.) було здійснено спостереження на 60 океанографічних станціях (з них 37 глибоководних), виконано 889 вимірів температури води на різних глибинах, 446 визначень питомої ваги, вперше проведено виміри відносної прозорості води з використанням електричної лампи. Визначалися напрямки і швидкість течій. Здійснювали промір глибин та брали проби ґрунту, збирали зразки флори та фауни. У ході робіт використовували найбільш сучасні океанологічні прилади.

Результати робіт цієї експедиції виявились надзвичайно цікавими. З'ясувалося, що дно центральних районів Чорного моря – це рівна, витягнута із заходу на схід котловина з найбільшою глибиною 2 245 м. Несподіваним відкриттям стало те, що з глибин приблизно 200 м. і до дна вода Чорного моря заражена сірководнем, через що у цьому прошарку немає життя. А у пробах ґрунту виявлено наявність раковин молюсків, що живуть лише у морських лиманах з прісною водою [13].

Відкриття експедиції 1890 р., необхідність їх перевірки та поповнення відомостями із недосліджених акваторій спонукали Морське міністерство до організації у 1890 р. нової експедиції на чолі з Й. Шпиндлером.

Роботи виконувалися у два етапи: у травні – з канонерського човна «Донец» та у серпні – з канонерського човна «Запорожец». Особливу увагу приділяли вивченню вмісту сірководню у глибинних водах моря. Було виконано спостереження зі 126 океанографічних станцій, з них 58 – глибоководні. Ці дослідження підтвердили висновки експедиції 1890 р.

Підсумки робіт експедицій опрацьовані Й. Шпиндлером та Ф. Врангелем та узагальнені у праці «Матеріали з гідрології Чорного та Азовського морів у експедиціях 1890-1891 рр.», виданій Морським міністерством у 1899 р. Результати досліджень дозволили зробити важливі наукові висновки у галузі гідрології, геології та біології Чорного та Азовського морів.

Отже, на початок Першої світової війни рівень гідрографічних досліджень Чорного та Азовського морів визнавався найкращим на теренах Російської імперії. Цьому сприяли відносно проста конфігурація берегів, значно менша, ніж у Балтійському морі, кількість підводних небезпек та порівняно пізнє проведення гідрографічних робіт, що дозволило застосувати більш прогресивні засоби та методи досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Морские геомагнитные исследования на НДС «Заря»: Сборник статей / Под ред. В. И. Поштарева. – М. : Наука, 1986. – 184 с.
2. Касьяненко Л. Г., Пушков О. М. Магнитное поле, океан та мы / Л. Г. Касьяненко, О. М. Пушков. – Л .: Гидрометеоиздав, 1987. – 191 с.
3. Булгаков М. Магнитные съемки последнего времени, проведенные на суше и в океанах / М. Булгаков // Записки по гидрографии. – 1909. – № 30. – С. 206-217.
4. Павловский Е. С. Лоция Черного моря. – Изд. 2-е. – Николаев, 1867. – 204 с.
5. Гидрография Черноморского флота (1696-1982). Исторический очерк / Под ред. Л. И. Митина. – Севастополь, ГС ЧФ, 1984. – 349 с.
6. Врангель Ф. Ф. Несколько определений плотности и температуры воды в Черном и Азовском морях / Ф. Ф. Врангель // Морской сборник. – 1874. – № 3. – С. 55-57.
7. Врангель Ф. Ф. Про физические исследования в Черном и Азовском морях в 1874 г. / Ф. Ф. Врангель // Морской сборник. – 1875. – № 12. – С. 10-29.
8. Отчет директора Гидрографического департамента Морского министерства за 1874 г. – СПб., 1875. – С. 115.
9. Отчет директора Гидрографического департамента Морского министерства за 1875 г. – СПб., 1876. – С. 60-82.

10. Отчет директора Гидрографического департамента Морского министерства за 1878 г. – СПб., 1880. – С. 42.
11. Гриневецкий С. Р. Черноморская энциклопедия / С. Р. Гриневецький, И. С. Зонін, С. С. Жильцов. – М. : «Международные отношения», 2006. – 660 с.
12. Зубов Н. Н. Отечественные мореплаватели – исследователи морей и океанов / Н. Н. Зубов. – М. : Географгиз, 1954. – С. 306-309.
13. Шпиндлер Й. Б. Предварительный отчет о роботе и результатах Черноморской экспедиции в 1890 г. / Й. Б. Шпиндлер // Записки по гидрографии. – 1890. – Вып. 2. – С. 71-112.
14. 150 лет Гидрографической службе ВМФ. – Л., 1977. – С. 36-38.
15. История гидрографической службы российского флота. – Т. 1. – СПб., 1997. – С. 479.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Stępień Stanisław, dr; ***Тригуб О. П.,*** д.і.н., проф.

© Мітковська Т. С., 2014 *Дата надходження статті до редколегії 21.11.2014*

ХРОНІКА, ПОВІДОМЛЕННЯ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Сінкевич Є. Г.,
д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв,Україна

Рецензія книжки Я. Мокляка: Hałyczyna contra Galicja. Ukraińskie szkolnictwo średnie i wyższe w debatach Sejmu Krajowego galicyjskiego 1907-1914, Historia Iagellonica, Kraków 2013.

Синкевич Е. Г.,
д.и.н., профессор**,**
Черноморский государственный университет имени Петра Могилы,
г. Николаев, Украина

Рецензия книги Я. Мокляка: Hałyczyna contra Galicja. Ukraińskie szkolnictwo średnie i wyższe w debatach Sejmu Krajowego galicyjskiego 1907-1914, Historia Iagellonica, Kraków 2013.

Sinkevich Yevgen,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

Review on the book Я. Мокляка: Hałyczyna contra Galicja. Ukraińskie szkolnictwo średnie i wyższe w debatach Sejmu Krajowego galicyjskiego 1907-1914, Historia Iagellonica, Kraków 2013.

Увазі наукового загалу пропоную рецензію на чергову монографію відомого краківского дослідника, наукового працівника Ягеллонсюкого університету, про шкільництво в Галичині, котрий відомий як автор монографій і статтей на подібні теми.

У даній праці автор польсько-українську боротьбу за автономію Галичини. На початку ХХ століття польська політична еліта прагнула зміцнити свої позиції в політиці Галичини, що вело до зменшення присутності українців у всіх сферах публічного життя. Одним із полів на яких точилося протистояння з початку запровадження автономії та до її кінця, була сфера шкільництва. Ярослав Мокляк слушно пов'язав освітні питання з політичними, так як боротьба за національну школу була одночасно боротьбою за формування нової української політичної еліти.

Книга складається з чотирьох розділів. У першому автор описав дебати у Сеймі починаючи з 1907 року стосовно проектів законів запропонованих Міхалом Бобжинським, які розширяли компетенції Крайової шкільної ради і реформували вчительські семінарії. Пропоновані зміни були скеровані з метою, щоб зміцнити контроль над українським початковим і середнім національним шкільництвом та не допустити створення окремих вчительських семінарій із викладанням українською мовою. До тих двох проектів законів долучилося також подання Давида Абрагамовича стосовно мови врядування чиновників Галичини. З того часу українська публіцистика нарекла зазначені три проекти законів «трилогією» і виділяла появу так званої «кривди руської» («krzywdy ruskiej»), що розумілося як законодавче обмеження прав українського народу в Галичині.

Другий розділ Я. Мокляк присвятив ситуації в середніх школах після того як М. Бобжинський став намісником Галичини. Постійним питанням, яке збуджувало емоції був закон про мови викладання в школах від 1867 року, який парламентарі-українці намагалися змінити. Автор широко представив аргументацію українського депутата Євгена Олесницького, який запропонував змінити статті V і VII того закону. Зміна полягала у запровадженні української мови як мови викладання у вищих класах академічних гімназій Львова, де відповідно до закону від 1867 року обов'язковою була польська мова. Наступні українські парламентарі «закидали» Сейм поданнями щодо створення нових українських класичних гімназій в Бережанах,

Самборі, Яворові, Рогатині та другої в Перемишлі. Серед найбільш активних у тій справі українських парламентарів Я. Мокляк відзначає вже згадуваного Є. Олесницького, а також Михайла Короля і Костя Левицького.

У третьому розділі автор описав боротьбу за український університет у Львові, розкриваючи тактику, якою послуговувалися українські політики. Вона полягала в проголошенні двомовності в університеті ім. Франца І, так званому лозунгу, що той університет мав бути не тільки польським, а виключно польсько-українським. В кінцевому результаті та тактика не привела до успіху, так як польське оточення відкидало ці пропозиції. Заслуговують на увагу в рецензованій праці Я. Мокляка звернення до питань університетської освіти в Італії і на Балканах.

У четвертому розділі автор представив українсько-польські домовленості, які привели до угоди заключної в лютому 1914 року, де домовлено створити низку нових українських середніх шкіл і університет. На особливу увагу заслуговують підрозділи, де йдеться про створення приватних класичних гімназій і робота направлена на їх визнання державою шляхом включення до регіонального бюджету – була то українська стратегія, що викликала невдоволення більшості у Сеймі, але реалізована в таких містах як Рогатин, Яворів, Чортків. Однак, домовленості досягнуті в 1914 році виявилися нетривалими, так як стверджує Я. Мокляк, в 1914 році очікування українських політиків значно переважали поступки, на які схильна була піти польська сторона, попри те на ситуацію вплинули події Першої світової війни. Книга має всі елементи наукової публікації, з розлогою бібліографією, а з метою ілюстрації діяльності українських політиків, Я. Мокляк вмістив фотокопії документів Сейму. Безперечно, рецензована книга заповнює прогалини в польській історіографії і її варто було би перекласти на українську мову з метою публікації.

© Сінкевич Є. Г., 2014

Дата надходження статті до редколегії 11.11.2014

Сінкевич Є. Г.,
д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв,Україна

ЧИ МОЖЛИВА СПРОБА НОМЕР ШІСТЬ?

Сінкевич Є. Г.,
д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв,Україна

Возможна ли попытка № 6?

Синкевич Е. Г.,
д.и.н., профессор кафедры международныхотношений и внешней политики,
Черноморскогогосударственного университета имени Петра Могилы,
г. Николаев,Украина

На коли Путлер призначив наступ?

Принаймні ще з Переяслава відомо, що з московітами домовлятися нема сенсу. Як, вчора сказав наш Прем'єр: «Все одно здурять». Мінські домовленості з цього розряду. Сторони навіть по-різному розуміють термін «бандформування». Єдина користь від перемир'я може бути тоді, коли вийде визволити з полону наших вояків.

Літо показало, що Крим сам по собі як територіальна одиниця – нічого не вартий. Поставки продовольства, енергоносіїв, заїзд відпочиваючих, а особливо їх виїзд перетворилися на серйозну проблему. Тільки з материкової частини можлива повноцінна логістика з «островом Крим». Судячи з інформації про стягування під Ростов і на північ Криму додаткових підрозділів колорадів, найближчим часом маємо очікувати їх наступу в кількох напрямках. Наступ з Ростова-на-Дону на Маріуполь тільки призупинений для формування потужного угрупування в районі Новоазовська. Необхідно очікувати основного удару з Криму на Генічеськ-Мелітополь-Бердянськ. При чому на Генічеськ наступ буде здійснюватися з Чонгара і Арабатської Стрілки. Буде з Криму і не менш важливий, але на цьому етапі відволікаючий удар у напрямку Армянськ – Нова Каховка. Очевидно, ще до весни Путлер планує перетворити Азовське море на внутрішню водойму Федерації. При реалізації цього плану, Крим отримав би з'єднання залізницею і автошляхами, енергетичними комунікаціями з іншими регіонами РФ. Тому нас чекають нелегкі часи. Буде розбомблений ввесь флот берегової охорони, що базується в Маріуполі, місто піддадуть жорсткій артилерійській атаці (касетні бомби, гради та інші системи залпового вогню). Очевидно, вперше Путлер дасть команду активно задіяти авіацію. Очевидно по містах Приазов'я буде нанесений також удар з моря. Одночасно будуть здійснюватися відволікаючі дії в інших місцях АТО і навіть поза їх межами.

Що робити?

Зрада, некомпетентність, дезертирство і героїзм під Іловайськом показали, що з таким командуванням військом (ігнорування інформацією про численність і саме вторгнення ворога, відсутність резервів, невміння знайти протидію градам тощо) розраховувати на позитивний результат важко.

Необхідно добиватися введення у війську поруч із командирами рот, батальйонів, полків і так далі – інституту комісарів із числа колишніх воїнів-афганців, активістів майдану (щось на зразок Фурманова при Чапаєві). Немає віри до багатьох командирів (особливо вищої ланки). Кліка Януковича просто так лампаси не роздавала. Особливо ця підозра посилюється після подій під Іловайськом – таке враження, що добровольчі загони (озброєні шкільними «БТРами») тупо

здали (цікаво на якому рівні – Генштабу? Кабміну? АП?).

Путлера не будуть цікавити вище зазначені міста як трофей. Він буде прорубувати прохід до Криму (дніпровської води і електроенергії попутно). Тому, особливо Маріуполь будуть бомбити нещадно.

Необхідно оточити підступи до міста мінними полями (в тому числі з води), ескарпами, протитанковими їжаками. Аналогічні заходи провести на кримському напрямку. Провести спеціальний вишкіл для пілотів винищувачів по відпрацюванню роботи на наднизьких висотах (100-200 м.). Тимчасово заборонити вихід в море риболовецьких шхун, балкерів і відключити маяки. Вже давно є потреба в бронепоїзді оснащеному потужними гарматами і установками залпового вогню. Особливо ретельно і надійно підготувати місця захисту особового складу і цивільних з урахуванням того, що ворог буде використовувати установки залпового вогню.

Є. С.
06.09.2014

Про становище української «національної меншини» в Україні…

ХХ століття було переломним в історії людства: підкорення мирного атому, досягнення в хімічній промисловості, польоти в космос, роботизація і комп'ютеризація виробництва, відкриття в генетиці (вівця Доллі), телебачення і мобільний зв'язок тощо. На противагу: дві світові війни результатом яких стали мільйони загиблих і покалічених, застосування атомної зброї проти цивільного населення, чорнобильська катастрофа, СНІД тощо. У ХХ столітті розвалилися імперії (Прусська, Австро-Угорська, Російська, Османська, Радянська), перестала існувати колоніальна система, ціла низка держав отримала шанс відродити або започаткувати власну державність. В умовах «холодної війни» і «біполярного світу» країнам Європи вдалося узгодити і підписати у Гельсинки два визначальних документи щодо прав людини і непорушності кордонів. В минулому столітті отримала реалізацію нова філософія міждержавних відносин, яку висміяв В. Ульянов у 1915 р. в праці «О лозунге Соединенных Штатов Европы», пропагуючи перетворити світову війну в громадянську, що зрештою йому вдалося.

Поклавши на вівтар Свободи мільйони своїх співвітчизників (голодомори 1921, 1933, 1947; ГУЛАГ) українці отримали шанс розбудувати власну державність. Понад двадцять років «сліпі» поводирі з числа вчорашніх парторгів та «смотрящих» водили нас манівцями аж поки народ на Майдані на ввесь світ не заявив про право визначати долю держави і відстояти власний цивілізаційний вибір. Вибір виявився наступним : йти до сім'ї вільних європейських народів, чи стати колонією у відновленій Російській (тайожній) імперії. Принагідно зазначимо, що Європу влаштував би проміжний – третій варіант – Україна десь по середині в ролі буфера (не член НАТО, не член ЄС, але й не член «таможенного» чи Євразійського союзу). В умовах розгортання Третьої світової війни (анексія Криму та ситуація на Сході торпедували всю систему двох і багатосторонніх міжнародних договорів, ще більше проявили безпорадність ООН), яка як зрозуміло не закінчиться через місяць-другий, йде пошук «ціни», а, можливо, «цапа відбувала», який заплатить за мир, за можливість сформувати нову конфігурацію міжнародних відносин. У цій конфігурації міжнародних протиріч та інтересів наша держава не виступає самодостатнім гравцем (віддали свого часу ядерну зброю на догоду США, Великобританії і Росії – віддасте і території – «союзники» не проти відкупитися за наш рахунок). Не дарма західну пресу значно менше стала цікавити поточна ситуація в Україні ніж активізація «ісламістів» в Сирії та Іраку, а також протести в Гонконгу («революція парасольок»). Світ більше боїться потрясінь глобального масштабу (розвалу ядерних Росії чи Китаю, ісламського чинника підкріпленого ядерною зброєю) ніж загарбання певних теренів найбільшої за площею європейської країни, навіть якщо це загарбання і призвело до формального початку Третьої світової. Як кажуть, клин

можна вибити клином – віддаймо Путлеру [3] «російськомовні» терени України, може вгомониться. Мирний план Президента узгоджений у Мінську тому підтвердження (подивіться також інтерв'ю В. Портнікова). Чи був і чи є в П. Порошенка інший вибір? Адже перебивши тисячі напівпритомних від алкоголю і наркотиків сепаратистів та найманців (в тому числі продажних ментів, беркут і СБУшників) наше військо було таким близьким до наведення конституційного ладу на теренах Луганщини і Донбасу! Ситуація змінилася із введенням («заблукалих» – Путлер і тут, як в Криму, не визнає факту присутності регулярних частин РФ) відбірних регулярних підрозділів північного сусіда. Переможна хода зупинилася. В тому «бою», на три тисячі полеглих ворожих військ ми поклали стільки ж власних героїв. Беручи до уваги чисельність громадян України і РФ (один до трьох), не важко порахувати, що залишиться у «сухому» залишку. З іншого боку, Путлер (його оточення) розуміє, що подальша ескалація приведе до ще більших жертв і, тоді вже ночі не вистарчить щоб тишком-нишком на околицях російських цвинтарів заривати чергові вантажі 200.

Ісламізація Росії (слов'яни-алкоголіки не дбають щодо примноження населення РФ) заставляє «задуматися про права «руссского мира» у сусідніх молодих незалежних державах». До речі, про незалежність! Ніби колись хтось із росіян в Росії (навіть пересічних, хіба, що за невеликим виключенням) визнавав, наприклад, незалежність України? Адже, там де починається українське питання, закінчується російський демократ (підтвердженням цьому є заяви Навального, Ходарковського, Хакамади та інших російських «демократів» чи «дєрмократів?»). Так влаштована ментальність росіянина в Росії. Вже не мовлю про те, що в Україні, особливо на східних її теренах завжди існував надлишок люмпенізованих робочих рук. Тому, кому як не їм освоювати простори Сибіру і Далекого Сходу? Ментально вони достатньо близькі тим п'яненьким після зарплатнього загулу російським мужичкам.

Спадщина радянських часів, переселенська політика очільників Кримської автономії, відставники і пенсіонери ЧФ РФ створювали відповідний триб життя на півострові, який дозволяв не дуже зважати на центральну українську владу, хіба що регулярно нагадувати їй про чергові субвенції. При повній безпорадності перехідної влади (а до того майже два тижні безвладдя, бо вчорашні опозиціонери ніяк не могли поділити портфелі) автономія хутко перетворилася на «острів Крим». В процесі спішної підготовки до «референдуму» з Кремля чулися запевнення про рівний статус трьох мов (російської, української та кримськотатарської). Паралельно з цими солодкими запевненнями ліквідували єдину українську школу в Сімферополі, пристали на пропозицію професора А. Непомнящого і «сотоварищей» щодо перейменування кафедри історії України на «истории Отечества», а професору Ганкевичу показали на двері (помер на 46 році життя від серцевого нападу) і так далі. Українська влада, яка свого часу на догоду (невідомо з якого дива чи переляку) Раді Європи наділила колишню автономну область безмежними повноваженням (в тому числі щодо деребану землі, нехтування прав корінного народу і прав етнічних українців) залишилася «з носом». Бажання не дратувати «великого брата» теж нічого доброго не залишило в сухому залишку. В «незалежній» Україні русифікація набула більших масштабів ніж за часів Радянського Союзу (майже зникли україномовні газети і журнали, дефіцитом стала українська книга, телебачення заполонили низькопробні російські серіали та бойовики). Свого часу, коли з центру імперії потяглися колії на периферію, М. Костомаров зазначив, що дана обставина ще більше прискорить русифікацію українців. Не захищений і викривлений на користь «руссского мира» медіапростір України є тим середовищем в якому приходиться жити пересічному українцеві.

Приватні телеканали і радіокомпанії «нашпиговані» російськомовним людом, який сяк-так розмовляє державною. Іноді

[3] Путлер – В.В. Путін, ідеолог і реалізатор політики російського фашизму

моторошно стає, яку «пургу» на суржику вони несуть в ефірі (про титри мовчу). Ведучі взяли моду з російськомовними гостями (я не про Катю Осадчу, тут все в порядку) переходити на російську. Як на мене, це приниження себе і приниження запрошеного на передачу гостя. Невже гість настільки «тупий», що проживаючи в Україні не здатен хоч би розуміти про що йдеться? Кажуть скількома мовами ти володієш, стільки раз ти Людина. Очевидно держава повинна створити умови і заохочувати своїх громадян (представників етнічних меншин) поруч із мовою власного народу оволодіти державною. Це комплексна проблема, яка має допомогти й етнічним українцям позбутися меншовартості та не цуратися рідної мови. Очевидно, назріла реформа вищих інституцій – на базі Міністерства освіти і науки, Міністерства культури, Міністерства молоді і спорту (можливо ще якихось близьких структур), необхідно створити (назвемо так) Міністерство національного розвитку. У нас ніхто не забере права спілкуватися (дома, в середовищі друзів) тією мовою чи мовами, якими ми звикли чи бажаємо. Неодноразово доводилося спостерігати українців громадян Польщі, які навіть між собою вільно послуговуються українською та польською, а іноді й іншими мовами. Разом із тим, ні в кого з них не виникає ідей щодо вторинності польської мови, чи вимог запровадити другу державну (чи регіональну). В Україні, вороги пропагуючи ідею другої державної чи навіть регіональної мови, мають єдину мету (як показали події останніх місяців) знищити нашу державність якщо не повністю, то на окремих територіях. Там де критична маса таких пропагандистів і їх прихильників переважає – вести мову про мир і спокій не приходиться. Тоді у нас із під носа крадуть (як украли Крим) або намагаються украсти частину соборної України – це починають розуміти російськомовні та україномовні українці.

Після Криму наступним став Донбас. Благо колаборанти регіонали і комуністи «засіяли ниву ненависті до всього українського» – виплекали «граждан Донбасса» (таку собі популяцію «гомо-советикус» приперчену антиукраїнським кетчупом).

Теперішня українська влада ніяк не опритомніє від дискусії щодо статусу державної мови, в яку наш народ втягнули колаборанти (Медведчук, Табачник, Симоненко, Ахметов та їм подібні) і кремлівська адміністрація. Мені видається тема себе вичерпала – носії цієї ідеї пограбували всіх без виключення українців, без огляду на мову чи національну приналежність. Російських фашистів, що прийшли зі зброєю (градами, гвоздиками, буками, фосфорними, вакуумними та касетними бомбами) «спасати» від «бендеровцев» Схід більше всього шокує навіть не героїзм і вміння наших бійців за допомогою застарілого брухту боронити свою землю, а їх «російськомовність». Вони не можуть второпати, чому поряд з україномовними стали проти них і російськомовні?

Визволення Слов`янська показало, що влада не знає (чи не хоче знати) як вирішувати проблему колаборантів: вчителі, очільники установ, що пристрасно підтримали сепаратистів, залишилися на своїх місцях. Люстрація повинна торкнутися не тільки хабарників але й колаборантів (позбавити їх посад на державній службі та бюджетних установах, обмежити у виборчих правах, бажаючим посприяти у виїзді до Росії). В попередніх своїх роздумах я писав, що помилкою української влади був «добровільно-примусовий» обмін радянських паспортів на українські (хоч чого можна було очікувати від вчорашніх парторгів Кравчука і Кучми?). Люди, які не сприймали незалежну Україну, українську мову і її народ, отримали можливість обирати до парламенту та в президенти відвертих ворогів нашої державності. Нездатність центральної влади контролювати Крим і Донбас тільки посилювала відцентрові тенденції. Отримані цими дотаційними регіонами субвенції розкрадалися місцевими кримінальниками і олігархами, а населення (себто «граждане») залишившись при власних інтересах, ще більше озлоблювалося проти центральної влади і зневірювалося в українській державності. Місцевим «вождям» залишилося тільки вказати на конкретного ворога і знайти благодійника (заступника).

Задаю собі резонне запитання: «Чи потрібні будуть демократичній, реформованій, процвітаючій європейській Україні тимчасово втрачені регіони?» Свого часу цісарська Австрія втративши всі імперські терени не заморочувалася, а зосередилася на власному розвитку і досягла значних успіхів, які й не снилися колишнім підданим (скажімо зі Східної Галичини). Україна ніколи не була імперією, а заселені українцями землі й так стали донорами сусідніх країн (в розумінні сусідів все, очевидно виглядає з точністю до навпаки). Українці ментально не схильні обожнювати центральну владу, а тим більше поклонятися гетьману, імператору, царю, королю чи президенту. Ми готові обирати лідера нації, але й готові при необхідності вимести його із крісла (сідла, трону). Разом із тим, у ментальності українця є власне поняття Соборності української держави, а отже відмовлятися від свого тільки тому, що сусід підступно вкрав якусь територію чи відняв її силою, не приходиться. Території потрібні, а от чи потрібне буде населення цих територій (я про антиукраїнську його складову), то навряд чи. Як кажуть: «Чемодан, вокзал, Россия»!

Розумію, що запустивши маховик Третьої світової Путлер обрік свій народ і як мінімум сусідні (ми потрапили під це першими) на страждання і численні жертви. Переконаний, що він не підозрюючи того, запустив також механізм демонтажу «імперії зла». Борюкаючись ще з XIX ст. між концептуальними засадами «західників» і «слов'янофілів» ці євразійські терени так ментально й залишилися у минулому часі (йдеться не про ті 15 %, що не підтримали анексію Криму), не використали шанс, який створила руйнація системи біполярного світу. Очевидно, для Росії демократія = самогубству, приведенню до кордонів Великого московського князівства. Але, й імперські амбіції знекровлять пасіонарну потугу нації. Опікуючись правами росіян і російськомовних (руссского мира) злобливі кремлівські карлики чомусь забули про аналогічні права українців у РФ (знищено єдину українську книгарню, під забороною громадські товариства українців, жодного українського класу, україномовної телевізійної програми чи радіопередачі). Невже так погано живеться росіянам в Україні? А, може, нам впору вести мову (зважаючи на телевізійний контент; зважаючи на чисельність газет, журналів, книг; зважаючи на кінопродукцію тощо) про жалюгідне становище «української національної меншини» в Україні? На пам'ять приходять слова М. Хрущова, сказані ним у Мінську після «з'їзду будівників комунізму»: «Чем быстрее мы все заговорим по-русски – тем быстрее построим коммунизм». І, почалося… Я не прихильник лозунгу: «Україна для українців»! Україна є ненькою для представників багатьох народів, у тому числі й для росіян, які боронять її від російсько-фашистських військ. Ми можемо бути невдоволеними місцевою чи центральною владою. Але це наша влада, адже ми її обрали. Якщо росіянину, угорцю, поляку, білорусу, литовцю і так далі не комфортно живеться в Україні завжди є вихід – перебратися на історичну батьківщину. Українцю подітися нікуди. Україна його історична батьківщина (як співають у відомій пісні «Еду я на родину, родину – уродину, хоть и не красавица, но она мне нравится!»). Батьківщину не вибирають (як і маму чи тата). Вона нам Богом дана.

Слава Україні!!!

13.10.2014
Є.Сінкевич

P. S.

До речі. Сьогодні якийсь придурок в Інтернеті написав, що «Слава Україні» це щось на кшталт «Хай Гітлер». Ну і видумщики оті «кацапи»….

Маргінали в Україні, чи маргінальна Україна?

Замість вступу.

Друзі! В дні Майдану, в дні анексії Криму, в дні розгортання вторгнення російських фашистів на Донбас – достатньо мені було сформулювати назву поточної замітки і провести чергову безсонну ніч щоб викласти у рядках свої думки, переживання, сумніви, прогнози. Даний заголовок сформульований понад місяць тому, а рядки все на вимальовувалися. Надто багато накопичилося думок, спостережень, тривог. Чи зникли «примари минулого», чи може вони причаїлися і чекають слушної хвилини? Зараз тільки лінивий не веде мову про Третю світову, яка є реальністю. Смію нагадати, що констатація цієї даності для мене не була чимось незбагненним ще в перші дні вторгнення «зелених чоловічків» до Криму. Нещодавно отримав із Словенії фотокопію замітки в

одній із місцевих газет стосовно подій на Донбасі на тлі загальних роздумів хто такі українці та Україна. Автор подає плетиво історичних подій, де акценти розставлені так, що місця нам і нашій державності немає (народ невдаха), – щось в дусі Погодіна, Бєлінського, Горького і Путіна. Чи дійсно ми маргінали і нам нема місця в Європі, на планеті Земля?

Маю переконання, що маргінали є невід'ємним «продуктом» суспільства, яке розвивається. В силу різних обставин вони не вписуються в існуючий (мінливий) триб життя. В часи суспільних чи інших потрясінь їх численність збільшується, принаймні вони стають більш видимими – так би мовити «впадають в око» або «спливають на поверхню» (це як кому бачиться). Події в Україні останніх років та місяців обумовили збільшення кількості осіб, які не по своїй волі змушені були покинути рідні місця – стати маргіналами. У роки незалежності достатньо активно маргіналізувалися області Західної України – десятки тисяч працездатних українок виїхали працювати «баданте» до Італії, а їх чоловіки копати рівчаки і будувати басейни в Іспанії та Португалії. Цим людям не знайшлося місця в омріяній незалежній Україні – рушилися сім'ї, без батьківської опіки виросло ціле покоління народжене після 1991 року. Аналогічна ситуація складалася в інших регіонах, і потяглися заробітчани на нафтові та газові свердловини РФ. За самими скромними підрахунками на заробітки за межі держави виїхало від семи до десяти мільйонів наших працездатних громадян, які все менше думають про повернення.

Нажаль, впродовж понад двадцяти років української незалежності відбувалася маргіналізація всіх державних і суспільних інститутів молодої держави. Сформована за російським взірцем корупційна система маргіналізувала все суспільство (одні охоче брали хабарі, інші – змушені були охоче давати). Тотальних форм набула система відкатів та фальшованих тендерних закупівель. Попутно нас нацьковували одних на одних за регіональним підходом або мовною ознакою. Чи має перспективи така державність? Чи могла така влада розраховувати на своїх громадян? Продажні суди, безпорадна медицина, куди не кинь – там клин. Так може дійсно поява на мапі Європи такої держави як Україна була помилкою?

Здавалося ніщо вже було не здатне об'єднати нас, настільки вивалялися в цьому (даруйте) лайні, зневірилися, потонули в щоденних дріб'язкових проблемах. Очевидно менти, яких направили Янукович із Льовочкіним віддубасивши «палками-демократками» беззахисних студентів на Майдані мали остаточно показати маргіналізованому суспільству місце… Як виявилося ми ще не звиклися з роллю, яку нам відводила приставлена Кремлем влада, людська гідність взяла верх – на місце одного битого, приходило десять ще не битих і так далі… Виявилося всім нам є, що втрачати – людську гідність, рідну домівку, свою землю, державність і, Україну – вона у нас одна. Так, поруч ще є ті, хто вишиває рушник і пече хліб щоб радісно зустріти і привітати окупантів (тут пригадується мерша Слов'янська – пані Штефа), але все більше українців усвідомлює, що немає сили, яка би нас здолала!

Ворог підступно чекає морозів, щоб кинути на нас по озимині свої танкові дивізії, вдарити з неба новітніми літаками; застосувати заборонені міжнародними конвенціями фосфорні, вакуумні та касетні бомби; великий «гуманіст» Путлер у такий спосіб бажає провести профілактичне лікування українців – примусити нас до вступу в «тайожний союз», або ще краще – остаточно русифікувати (чи знищити фізично).

Чи міг у листопаді минулого року хтось спрогнозувати такий широкомасштабний народний спротив? Чи здогадувалися про дорогу плату, яку вже заплачено і ще прийдеться заплатити за право жити у вільній країні? Імперії легко не позбуваються колоній. Вже пролита кров героїв спонукає кожного з нас зробити власний вибір – залишитися маргіналом чи бути «народом якого правди сила ніким звойована ще не була».

Єднаймося браття! Все ще тільки починається!...

19.11.2014
Є. Сінкевич

Як нам вистояти зиму?

Чи здатен бути таким же ефективним український воїн взимку? Хотів би стверджувати, що так! Але, при умові, що влада забезпечить армію комфортним одягом і зимовими берцями (валянками), бліндажами із сендвічпанелей тощо. Наявність необхідного озброєння само собою зрозуміла. Задубілий на холоді солдат легка здобич для ворога.

Необхідно також максимально використати наявний досвід протидії московській орді в умовах зими. Тут у пригоді можуть стати успіхи маленької Фінляндії у 1939-1940 роках в протистоянні в умовах так званої «невідомої війни». Фіни активно використовували мобільні загони лижників (у маскувальних халатах), які виникали невідомо з відкіля – наносили удар і зникали в нікуди. Лінія Маннергейма була настільки неприступною не тільки бетонними укріпленнями, бліндажами і окопами, але і завдячуючи звичайній воді, яка була вилита на підступах до укріплень, а також на покрівлі бліндажів. Вона, звичайно, замерзла і добротна крига рикошетила запущені червоноармійцями снаряди. В умовах використання росіянами вакуумних бомб і снарядів (пробиває в грунті воронку до трьох-чотирьох метрів глибиною) такий простий і дешевий спосіб допоможе вберегти укріплення (відповідно і тих хто у них перечікує обстріл).

Наступне. В умовах зими виникають проблеми з технікою на дизельній тязі. Дизель погано заводиться, тому вимагає постійного прогріву в холостому режимі. Відповідно, гуркіт і дим демаскують пункти концентрації техніки. Чи закуплені міноборони спеціальні добавки до пального, що сприяють вирішенню цієї проблеми? Є сумніви.

Чому ще й досі безкарно літають ворожі дрони над зоною АТО, над Херсонщиною, а тепер і над Чернігівщиною? Невже на Південмаші не здатні створити відповідну міні-ракету щоб ворог безкарно не нишпорив у нашому небі?

Відрадно було спостерігати мізерну кількість фур, що рухалися з Криму і в Крим. Не виявив під час крайньої своєї поїздки на лінію протистояння довжелезних черг із вантажівок, яку бачив ще наприкінці жовтня. Кримчани тішилися вторгненню ворога, нехай продовжують святкувати – Росія блокує український експорт – в такому разі, немає потреби везти харчі й до Криму. Аналогічна ситуація з газом і електропостачанням – економимо або купуємо в Росії і продовжуємо дарувати їх зрадникам та сепаратистам на окупованих чи анексованих територіях. Росія і бандюки не бажають та не здатні забезпечити адептів ДНР і ЛНР адекватним медичним обслуговуванням, комунальними послугами і харчами. Голосуючи за ці квазі-республіки і обмінюючи українські паспорти на харчі й ніким не визнані «ксиви», вчорашні наші співвітчизники зрадили своєму народу, на практиці підтвердили україноненависницьку ідеологію регіоналів Рената Ахметова. Мають те, що мають. Змушений визнати, що мені не школа людей, які ще вчора в Луганську і Донецьку дубасили і різали українських патріотів; не шкода бабусь які проникають на підконтрольну українську територію щоб отримати пенсії, а по тому клянуть нашу державу і далі ушиваються в свою любиму ДНР чи ЛНР. Переконаний, що після визволення даних теренів не варто цим людям видавати (повертати) українські паспорти (взамін на продані за гречку), нехай доживають щасливо не громадянами України з вовчими посвідками, виданими бандюками. Смію і далі стверджувати, що нав'язані взамін радянських українські паспорти дали україноненависникам можливість проштовхувати до парламенту своїх пацанів-бандюків Януковича, шпану Аксьонова. Тимчасова втрата Криму і Донбасу дала змогу вперше сформувати проукраїнську Верховну раду. Ефективна робота новоствореного уряду (ліквідація корупції, створення нових робочих місць, уникнення дефолту і гальмування інфляційних процесів тощо) – запорука стійкості економіки держави в умовах війни.

Важливе значення має єдність фронту і тилу. Поки-що держава не здатна в повній мірі забезпечити військо. З іншого боку інфляція зменшила купівельну спроможність населення. Не малим тягарем є сплата комунальних послуг. Люди, що ще влітку жертвували сотні гривень вже не в змозі собі

дозволити такі витрати. Вихід є в організації ініціативних груп (швачок, в'язальниць тощо). При бажанні завжди зможемо заощадити 10-50 гривень на військо (не купити китайське стріливо, що за звичай запускали в небо у новорічну ніч, не купити пляшку горілки, не викурити пачку цигарок). Надавати допомогу конкретним підрозділам чи воїнам. У такому разі здійснюється придбання того, що необхідне в даний момент. Наприклад, ми зараз на прохання 14 бійців ВСП Одеського військового округу, що воюють в АТО, збираємо кошти на придбання маскувальних халатів, білих балаклав і білих рукавичок.

Падіння курсу рубля, різке зниження ціни на нафту – суттєвий аргумент у міжнародної спільноти по примусу Путлера до миру. Разом із тим, необхідно розуміти – ми маємо справу із «підранком», а кожен мисливець знає, що «підранок» ще більш агресивний і верткий. Необхідно втямити, що світові війни за місяць-два не закінчуються. Маємо налаштовуватися на тривалу боротьбу. На наших теренах твориться майбутня історія, наступний устрій світу. Досвід попередніх місяців показав, що наша сила в єдності.

04.12.2014
Є.С.

Що маємо у «сухому» залишку та чим небезпечна для нас люмпенізація України?

Добігає кінця 2014 рік. Очевидно він увійде в історію світової спільноти як початок нової України або початок її кінця. Чомусь у голові крутиться «заїжджена» фраза про «попытку помер пять». Я про Богдана Хмельницького, про Михайла Грушевського (і компанію), про 1991 рік, про 2004 рік і, нарешті, 2014 рік. Очевидно, що спроби номер шість не буде. Маємо скористатися з цього шансу, який нам надала доля.

Б. Хмельницький недооцінив значення народу (селянства) у боротьбі за незалежність і помилився у виборі союзника, поклавшись на Московію.

М. Грушевський (читай Центральна Раді та Директорія), перебуваючи в полоні соціалістичних ідей занадто покладався на «дружню» Радянську Росію.

Проголосивши незалежність у спадок із посткомуністичним Президентом Л. Кравчуком та червоним парторгом (директором) Л. Кучмою – отримали совкову постколоніальну Україну, яка не здатна зіскочити з російської газової «голки».

Помаранчева революція забезпечила зміну лідера держави, але не демонтувала сформовану кланово-олігархічну систему.

Революція гідності прогнала бандитську владу!!!

Чи є підстави тішитися?

Зека і його бандюків замінила вчорашня опозиція. Придивимося ближче до цих хлопців. Щось на згадку приходить «смертельне» поранення Турчинова на Майдані, «інсульт» Парубія, «куля в лоб» Сєні… Правда, ожили ці пацани швидко, як тільки «Небесна сотня» розчистила дорогу до трону. Спостерігаючи за боротьбою цих «нанайських хлопчиків» за посади не втямили, як втратили Крим.

О о ооо о!!!! Щось «Остапа» понесло о ооо о…

Так, так, ці більш витончені – розмовляють англійською, що не було притаманно донецьким. Обіцяють реформи… Болючі реформи. Це мабуть, щоб відчули, що на відмінну від «попєредніков», себто справжніх «професіоналів», рулять теж не якісь там любителі.

Віддаю собі відлік, що в умовах розгортання Третьої світової війни вже те, що не «злили» повністю ввесь Донбас, є досягненням. Але, пам'ятаючи про Іловайськ та інші «подвиги» розумію, що це не стільки завдяки, скільки в супереч. Маємо подякувати добровольчим загонам та волонтерам. Ще не забув, як повівся на заклики МВС і ретельно відправляв на рахунки обласних управлінь міліції (в тому числі Донецька і Луганська) кошти. Ото тішилися ті зрадники такій підтримці. Епопея з коштами зібраними на номер 565 всім відома.

Загальновідомо, що голова Дніпропетровської ОДА і Президент – олігархи. Та й Прем'єр милостиню на паперті не збирав. Із багатьма людьми з попереднього режиму представники нової влади засідали в одній

залі на Грушевського або мали бізнесові справи, чи ще щось… Тому краще було дати їм хутко втекти, що і відбулося. Чи будуть покарані злочинці всіх мастей? Зважаючи на «справу Гонгадзе», очевидно лиш «дрібна рибка»… Пригадую як навіть за президенства В. Ющенка (не говорячи вже про часи правління «баті») регіональна шобла діловито і безцеремонно, наче зозуля з гнізда, викидала не угодних по всіх вертикалях і горизонталях.

Чи буде люстрація, панове? В умовах війни держава не може дозволити собі таку розкіш коли там «отелиться» Венеціанська комісія, чи щось зметикує наш продажний Конституційний суд. Колаборанти і регіонали-зрадники в тилу – загроза національній безпеці. Пригадую в буремні лютневі дні одного херсонця на місцевому майдані Свободи з табличкою-вимогою «Провести люстрацію і кастрацію». Чому б і ні, може б не народжувалися більше від цих виродків – їм подібні…

Всі роки незалежності чуємо риторику про соціальну справедливість, що багаті обов'язково мають поділитися з бідними, про підтримку державою найбільш соціально не захищених верств населення тощо. Влада тупо бачить спасіння у піднятті акцизів. Значить чиновники в черговий раз залізуть (без дозволу) до нашої кишені. Наприклад, цей грабунок відбувається через підвищення ставок на нафтопродукти. Тільки слабоумний не розуміє, що чергове подорожчання пального, автоматично підніме ціни на все – харчі, одяг, проїзд в транспорті тощо. Не забуваймо, що купуючи любий товар, ми сплачуємо ПДВ. Більше купуєш – більше сплачуєш в казну держави.

На прес-конференції прем'єр обґрунтував введення податку на нерухомість нашою ходою в ЄС. Мовляв там є такий податок. Тільки забув сказати, що там платять всі. Запропонований податок більше нагадує покарання, а не виконання громадянського обов'язку. Оподаткування квартир понад 60 квадратних метрів (чому 60, а не 50 чи 70?) та будинків понад 120 метрів квадратних ударить в тому числі по пенсіонерах, бюджетниках тощо. Адже, тому в кого квартира 120-150 квадратних метрів прийдеться викласти 2-3 тисячі гривень податку не проблема (бідні в таких квартирах не живуть), тоді як для власника 65-70 квадратних метрів 1 тисяча гривень, це одна-дві його місячних заробітні платні (пенсії).

Чиновники заспокоюють – отримаєте субсидії. Тобто, поставлять половину (може більше) населення держави у звичну позу (пардон не буду називати яку) та ще й попутно, за звичкою вкрадуть половину з тих коштів. Не забуваймо й іншу константу – ми всі є громадянами цієї держави. Відповідно, держава має однаково ставитися до всіх – не ділити за наповненням гаманця на любимих і нелюбих. Відповідно, святий обов'язок кожного – захищати свою країну, сплачувати податки (адже податки це відповідальність). Очевидно, що бідні та багаті однаково потребують нормальних доріг, освітлених вулиць, парків і скверів. Зрозуміло, що київська (центральна) влада не в змозі цим ефективно займатися. Це повноваження місцевих органів, відповідно і податки з нерухомої власності мають надходити до місцевого бюджету. Коли такі податки буде сплачувати вся громада, вона і буде зацікавлена контролювати їх використання, а також берегти суспільне майно (не колупати дірку в свіжо-постеленому асфальті). Якщо ці податки будуть посильними, зрозумілими і справедливими для кожного – не будуть знаходитися «хитро зроблені», що уникатимуть їх сплати.

Мені бачиться наступна схема. Всі власники квадратних метрів оплачують податок на нерухомість (скажімо 1 гривня за квадратний метр). Маєш 30 – платиш відповідну суму, є власником вілли в 1500 квадратних метрів – працює принцип соціальної справедливості: бідний платить менше ніж багатий. Звільняючи одних від податків і перекладаючи їх на плечі інших – ми породжуємо новий Донбас. Нацьковуємо (протиставляємо) зубожіле населення на тих у кого ще щось є. Пам'ятаєте історію про бідняків, середняків і куркулів. Люмпени знищивши куркулів як явище, взялися за середняків. Привчаємо людей, що держава їм постійно щось винна, а вони їй ні! Хіба не зрозуміло, що зубожіла людина, заплативши податок в 30 гривень, завтра отримає 100-200 із тих же 1500 гривень, заплачених успішною, а решта піде на дороги і

освітлення. Це нормально. Наступного року все може перемінитися – бідний виграє в спортлото мільйон, а успішний прогорить зі своїм бізнесом і, вже він буде потребувати підтримки суспільства. Але, кожен повинен знати, що для того аби розраховувати на таку допомогу, потрібно і самому щось вносити залежно від твого наявного статусу. Переконаний совдепівська (совкова) система підтримки незаможних громадян – люмпенізує суспільство, робить безперспективною таку державу з її злодійкуватими чиновниками.

Прислухайтеся до тих «старушок» з Донбасу – протягують руку за відрахованими нами у пенсійний фонд коштами і клянуть нас і нашу державу Україну. В кращому разі, заявляють, що їм все рівно яка влада (українська, ДНРівська, ЛНРівська) лиш би пенсію давали і бажано не стріляли. Мені не шкода зрадників – вони можуть розраховувати на «п'ять срібних» і не більше. Пане Яценюк із депутатами, не забувайте істину: «Що посієш – те й пожнеш»! Не сійте люмпенізацію. Ростіть відповідальних патріотичних громадян нашої держави.

Досвід попереднього історичного буття повинен нас навчити – мало здійснити революцію, мало обрати владу – її необхідно постійно контролювати, підштовхувати до здійснення справедливих реформ.

Колеги! З Новим Роком! Допоможемо владі провадити зміни. Для цього багато не потрібно. Нагадаймо їй про «чарівний пендель»… Не змарнуймо нашу спробу номер п'ять стати до лав цивілізованих народів!

03.12.2014

Вічний революціонер, Євген Сінкевич

PS

Не забуваймо. Люмпен не той хто бідний матеріально, а той хто убогий морально.

«**Камо грядеші**»

Шановні колеги!

Наприкінці минулого року я підвів підсумок нашої спільної праці по зміцненню обороноздатності країни (закуплено різного ременанту на 70 тис. грн.). Думаю спільні зусилля небайдужих людей, що мешкають в Україні, Польщі та США дали свій результат. Оснастивши воїнів необхідною амуніцією, ми спасли не одне життя та вберегли від каліцтва. Що далі? Чого очікувати і, що робити в поточному році? Яких помилок необхідно уникнути владі?

Інакше кажучи «Камо грядеші», «Quo vadis», «Куди йдеш», як писав свого часу Генрик Сенкевич.

Мої звернення (іноді розпачливі, провокативні, спонукальні) до Вас мали на меті не тільки зібрати необхідну суму, але й спонукати до самостійних дій (роби як я – роби краще за мене), а тих хто боїться – щоб перестали боятися (тому – незалежно від перерахованої суми, я обов'язково публічно дякував жертводавцю), а тих хто заблукав у хащі політичних догм – спонукав згадати, що Україна у нас одна.

Щиро вдячний сумчанам, глухівчанам, киянам, луганчанам, одеситам, дніпропетровцям, волинянам, криворіжцям, черкащанам, мукачевцям, генічанам, біло-церківцям, херсонцям і миколаївцям, уманцям (принагідно дякую Ігорю Кривошеї – тепер у нас вже 2292 грн. 64 коп. на рахунку) та іншим (вибачте чиї міста і містечка не згадав) – з України. Особлива подяка громадянам Польщі (Варшава, Краків, Перемишель, Слупськ, Вроцлав, Зелена Гура) і США.

Багато хто з колег (особливо на Західній Україні) активно включилися в процес допомоги війську на місцях (через громадські організації, релігійні громади тощо). Щиро дякую Сергію Страшнюку і Олені Богдашиній (Харків), адже з цим містом пов'язані 9 років мого життя – мої наставники, однокурсники, друзі, колеги. Ти, Сергію і ти, Олено, врятували реноме цього чудового міста. Я свідомий того, що у кожного з нас є власні фінансові проблеми чи життєві переконання. В ході збору коштів для мене була і є важливою не переказана сума, а сам факт участі у цій справі, або слова підтримки тієї справи, якою заради нашої спільної держави займаюся. Вчорашній день, сьогодення і день прийдешній ставлять нас перед вибором – хто з тобою поруч, або хто по той бік «барикади». Ми гартуємо власну волю. Колеги? Друзі? Хто ще не з нами – ще не пізно, долучайтеся!

Окрім збору коштів, які в цьому році буде значно важче збирати (інфляція, ріст

податків тощо), нам необхідно контролювати і тиснути на владу. Влада має бути адекватною – тоді не буде Ілловайська та інших сумнівних рішень. Необхідно добитися відміни недоторканості депутатів (обіцяли), необхідно «почистити пір'ячко» Генштабу і Міноборони, необхідно добитися від уряду зрозумілих і справедливих реформ. Спілкуючись з нашими героями, в черговий раз переконався, що тупість, халатність, жадність деяких наших «командармів» не знають меж. Не завжди люди військові, де є чітка субординація можуть щось з цим вдіяти.

Я не реєструюся як волонтер, бо продовжую рахувати, що на пільги співзвучні з учасниками АТО можуть претендувати тільки волонтери, що зазнали там поранень, або сім'ї тих волонтерів, що там загинули. Якщо не внести відповідні уточнення у закон, то через декілька років, по закінченні Третьої світової війни, пільговиків-волонтерів у декілька раз буде більше ніж учасників АТО. Разом із тим, розраховую, що ми спільно знайдемо механізм впливу на владу (через депутатів наших округів, публікації в пресі, обмін інформацією тощо).

Не випадкове стрімке падіння цін на нафту і деякі обмеження (не поїдеш на Різдво відірватися в Куршавелі) почали тиснути на психіку російських можновладців і пересічного плебсу. Я не настільки наївний – знаю, що з росіянами домовитися неможливо або досягнуті домовленості нічого не варті. Тому, Донбас і Крим – це на тривалий час. До свідомості кожного українця починає доходити проста істина – своє військо все-таки утримувати дешевше, ніж окупаційне. Думаю, це стає зрозуміло і мешканцям окупованих східних теренів.

06.12.2014

Ваш (не Ваш?), Євген Сінкевич

© Сінкевич Є. Г., 2014

Дата надходження до редколегії 06.12.2014

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

НАШІ АВТОРИ

Баймурадова Айна (Ашгабат, Туркменістан) – аспірант Інституту археології та етнографії Академії наук Туркменістану

Бернар Наталія Георгіївна (Київ) – аспірант Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

Бурім Дмитро Васильович (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України

Вербицький Віталій Анатолійович (Миколаїв) – кандидат історичних наук, викладач кафедри фізичного виховання та спотру Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Верховцева Ірина Геннадіївна (Ізмаїл, Одеська обл.) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Водотика Сергій Григорович (Херсон) − доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Гетте Генрієтта Львівна (Кельн, Німеччина) – магістр *(M.A.)*, дослідник історії розвитку виноградарства та виноробства на півдні Російської імперії у XIX – на початку XX ст.

Главенчук Алла Василівна (Одеса) – співробітник Одеського археологічного музею Національної академії наук України

Грицюта Оксана Олександрівна (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Одеського національного політехнічного університету

Капітан Лариса Іванівна (Мукачеве, Закарпатська обл.) – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільних дисциплін Мукачівського державного університету

Кулікова Тетяна Олексіївна (Черкаси) – здобувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Кунецька Оксана Олександрівна (Умань) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Кухарчук Ольга Степанівна (Мукачеве, Закарпатська обл.) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Мукачівського державного університету

Кучеренко Алла Алимівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Лісовська Ольга Василівна (Умань, Черкаська обл.) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Маслак Володимир Іванович (Кременчук, Полтавська обл.) – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

Мельник Ірина В'ячеславівна (Умань, Черкаська обл.) – аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Мітковська Тетяна Сергіївна (Миколаїв) – завідувач Музею суднобудування та флоту

Мокляк Ярослав (Краків, Республіка Польща) – доктор історичних наук, ад'юнкт кафедри історії Східної Європи Ягеллонського університету

Молотков Георгій Сергійович (Краснодар, Росія) – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри будівельного виробництва Кубанського державного аграрного університету

Піструіл Ігор Володимирович (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Прокоп Юлія Володимирівна (Одеса) – старший викладач кафедри інформаційних технологій Одеської національної академії зв'язку імені О.С. Попова

Савенок Людмила Андріївна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Сінкевич Євген Григорович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Південного осередку Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Сокирська Влада Володимирівна (Умань, Черкаська обл.) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Ткачук Анна Іллівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії і права Херсонського державного аграрного університету

Устенко Альона Анатоліївна (Умань, Черкаська обл.) – аспірант кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Фицик Ігор Дмитрович (Київ) – кандидат філософських наук, доцент докторант кафедри історії України Національного університету імені М.П. Драгоманова

Шабашов Андрій Васильович (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Шарін Олександр В'ячеславович (Миколаїв) – асистент Миколаївського національного аграрного університету

Шестопалов Сергій Сергійович (Миколаїв) – магістрант Чорноморського державного університету імені Петра Могили

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Чорноморський літопис

Науковий журнал

Випуск 10, 2014

Комп'ютерна верстка *О.* Гончарова.
Друк С. *Волинець.* Фальцювально-палітурні роботи С. *Волинець.*

Підп. до друку 13.05.2014 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет.
Гарнітура «TimesNewRoman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 27,44. Обл.-вид. арк. 20,32.
Тираж 300 пр. Зам. № 4427.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: +38 (0512) 50-03-32, +38 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chdu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.